HET VERSTOORDE LEVEN

Dagboek van Etty Hillesum
1941–1943

Samengesteld en ingeleid
door J.G. Gaarlandt

UITGEVEREIJ BALANS

«БЕЗ ОЗЛОБЛЕННЯ, БЕЗ НЕНАВИСТІ»

Щоденник Етті Гіллесум
1941–1943

Упорядник та автор передмови Й.Г. Гарландт

Переклад Наталії Карпенко

ДУХ І ЛІТЕРА

УДК 940.53(=411.16)

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ "КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ"
ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ЄВРЕЙСТВА
ЦЕНТР ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГУМАНІТАРНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Г471 **«Без озлоблення, без ненависті». Щоденник Етті Гіллесум, 1941–1943 рр.** / Пер. з нідерландської Н. Карпенко. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА. — 2017. — 328 с.

ISBN 978-966-378-504-2

Щоденник Етті Гіллесум розкриває глибоку внутрішню зміну, яка відбувається з авторкою в роки Другої світової війни під час посилення утисків євреїв у Нідерландах. 27-річна єврейська жінка із неймовірно інтенсивним емоційним та інтелектуальним життям і невизначеними прагненнями між 1941 та 1943 перетворюється на зрілу особистість. Посеред пекла воєнних часів, у вирі непростих особистих стосунків, за підтримки друзів та улюблених книжок Етті навчається плекати в собі паростки любові, віри та людяності, приймати долю свого народу без нарікань та озлоблення і в глибині страждань щоразу відкривати красу життя. Зрештою, читач стає свідком того, як, перебуваючи у концтаборі, вона прагне стати «мислячим серцем бараку».

Видання здійснене за підтримки "ICCO&Kerk in Actie" (Нідерланди)

Nederlands letterenfonds
dutch foundation for literature

*Видавництво вдячне
за підтримку цього видання
Нідерландському літературному фонду*

*Фотографії були люб'язно надані
пані Й. Смелік, пані Рут Буссе-Шпір,
пані Й.К.Й.К. Ван Нотен, пані Г. Старревелд-Столте
та Нідерландським інститутом воєнної документації*

ISBN 978-966-378-504-2
ISBN 978-94-600-3726-9

[П’ятниця, 3 липня 1942 р.]

Раніше я вважала, що повинна продукувати щодня багато геніальних думок, а тепер я іноді — мов пустирище, на якому нічого не росте, але над яким стеляться низькі, тихі хмари. І так воно краще. До багатства розбурханих думок у собі я нині ставлюся з недовірою, волію радше плекати пустку й вичікувати. За останні дні в мені відбувалося так страшенно багато, але тепер нарешті дещо викристалізувалося. Нашій загибелі, нашій вірогідній і гіркій загибелі, яка почалася вже тепер у багатьох маленьких щоденних речах, я подивилася просто у вічі, і її можливість знайшла місце у моєму відчутті життя, але від того це відчуття життя не втратило сили. Я не озлоблена і не бунтую, і вже не пригнічена, і точно не упокорена. Я так само невпинно продовжую зростати, щодня, навіть маючи перед очима цю вірогідність знищення.

Етті Гіллесум

Дев’ять зошитів, щільно списаних дрібним почерком, який важко читати — у такому вигляді я побачив те, чим відтоді займався фактично безперервно: життя Етті Гіллесум. У зошитах розгорталося життя дівчини 27-ми років, яка жила у південній частині Амстердама. Це були її щоденники за 1941–1942 роки, роки війни, але для читачів її нотаток — це роки її особистого розвитку і, хоч як парадоксально, звільнення. Це були роки, коли по всій Європі було втілено сценарій знищення євреїв. Етті Гіллесум була єврейкою, вона писала контрсценарій. Намагаючись не втратити зв’язок зі «*світом, де все стало догори дриґом*», вона шукає джерела свого існування і знаходить, зрештою, життєву позицію, яка є сповідуванням радикального альтруїзму. Останні слова її останнього щоденника — «*Хочеться бути пластирем для численних ран*».

Ким була Етті Гіллесум?

У записах від ранку четверга 30 жовтня 1941 року значиться: «Страх за життя по всіх фронтах. Цілковита депресія. Брак віри в себе. Огида. Страх». І від ранку п’ятниці 3 липня 1942 року: «… ця нова упевненість: хочуть нашого суцільного знищення. І я це приймаю.

Тепер я це знаю. Я не турбуватиму інших своїми страхами, не буду озлоблюватися, коли інші не розумітимуть, про що нам, євреям, ідеться. Одна впевненість не муситиме відступити перед іншою і не позбавить її сили. Я продовжую працювати і жити і вважаю, що життя має сенс, усе ж має

сенс». Між цими двома записами затиснене існування Етті. І багато його нюансів: її стосунки з Ш. (про що пізніше) та іншими чоловіками, її сімейні стосунки, її роздуми про «жіноче питання», її знахідки з літератури росіян і німців, насамперед — у творчості Рільке, її бачення історії та єврейства, її постійний рух до життя, що опирається ненависті, яка володарює над другом і ворогом, чесність і нешаблонність у плані еротики, її настрої, її лірична чутливість. Загрозливі події, чимраз більшу очевидність «поламаного життя»[1] навколо неї вона вивчає, описує: ясно, насичено, з явним хистом до літератури.

Щоденник починається в неділю 9 березня 1941 року. У лютому того місяця вона познайомилася з чоловіком, який опиниться в епіцентрі її думок і почуттів. Цей чоловік — психохіролог Юліус Шпір, на той час вже відомий «знавець ліній руки». Шпір, якого Етті послідовно зазначає як Ш., був євреєм, що переїхав з Берліна. Він народився у Франкфурті 25 квітня 1887 року, де згодом працював директором банку. Згодом він відкрив свій талант визначати характер і вподобання людей за лініями на руці. У 1925 році він відкрив видавництво «Ірис», пройшов курс навчання на співака, а потім подався у Цюрих, де проходив дворічний курс навчання самоаналізу в Карла Ґустава Юнґа. Сам Юнґ надихнув його зробити «психохірологію» своїм фахом. Хай би де Шпір з'являвся, він усюди мав послідовників. У 1939 році він виїхав до Нідерландів, в Амстердам, де мешкала його сестра. Його діти Рут і Вольфґанґ залишилися жити з його дружиною — не єврейкою, з якою він розлучився у 1935 році. Це був дуже незвичайний чоловік, «*магічна особистість*», як

[1] *Het verstoorde leven. Dagboek van Etty Hillesum, 1941–1943* («Поламане життя. Щоденник Етті Гіллесум, 1941–1943 рр.») — назва книжки нідерландською мовою. *Прим. ред.*

багато хто, а надто жінки, його характеризували. Здається, що його дар досліджувати життя по руці приголомшував і захоплював. І те, що він відкривав за лініями руки, він намагався проаналізувати як психолог. Ці трохи сухі факти не витримують порівняння з цілющим впливом, який він мав на людей.

Для Етті у будь-якому разі він став каталізатором самодослідження, якому вона починає надавати форми тієї неділі 9 березня. Дослідження, яке не припинялося та в багатьох місцях набирало універсальних рис. Останні слова означають ось що: Етті Гіллесум описує в щоденнику себе, але так само і людські можливості будь-кого у будь-який довільний момент.

Водночас у Етті розвивається релігійна свідомість, яка для деяких читачів є, можливо, незбагненною і яка їх лякатиме. Етті була «шукачкою Бога», що, зрештою, приводить її до усвідомлення того, що «Бог» дійсно існує. Уже в перших записах зустрічається слово «бог», але здається, що воно вжито майже несвідомо. Повільно, але напевно відбувається зміщення акцентів до практично безперервного переживання Бога. Стиль записів Етті стає дуже особливим у тих уривках, де вона звертається до Бога. Вона це робить відверто, без тіні сором'язливості. Релігійні переживання Етті не є традиційними, вона не була членом синагоги чи церкви і мала власний релігійний ритм. Догми, теологія, систематика у цих питаннях були для неї цілковито чужими. Вона звертається до Бога, наче до себе. Протягом цих років вона відчуває, як її підтримує і насичує глибша дійсність, ніж та, на яку вона може вказати у зовнішньому світі. Вона каже: «Коли я молюся, то ніколи не молюся за себе — завжди за інших, або ж веду маячний, чи дитячий, чи смертельно серйозний діалог *із тим найглибшим у мені, що я для зручності називаю Богом*» (курсив мій. — *Й.Г.Г.*). І пізніше: «І в цьому, можливо, най-

повніше висловлене моє відчуття життя: я спочиваю у собі. І це "собі", це найглибше і найбагатше у мені, у чому я спочиваю, — це я називаю "Богом"». В інших місцях вона записує фрагменти, які нагадують любовну лірику: «і вони кажуть: мене вони не впіймають у свої пазурі. І забувають, що ніхто не є ні в чиїх пазурах, якщо він — у Твоїй руці». Ще в інших фрагментах вона, здається, цілковито розчиняється в діалозі з «Богом» чи занурюється в нього. Чи була вона містиком? Можливо, так, але й людиною, яка занотовує: «Містика повинна ґрунтуватися на кришталевій чесності. На висновках дослідження речей аж до їхньої голої реальності». Здається, що ім'я Бога тут необтяжене; здається, що століття християнства та юдаїзму не залишили на ньому свого відбитку. І я гадаю, що цю «необтяжену» віру Етті, з одного боку, впізнають усі ті, хто вірить, а з іншого — без надто великих зусиль приймуть і навіть зрозуміють ті, хто не вірить.

Яким було життя Етті до війни? Біографічні відомості з тих часів скупі. Естер Гіллесум народилася 15 січня 1914 року у Мідделбурзі. Її батько був учителем класичних мов, ученим, що мав багато контактів у світі науковців. Книжки та студії посідали центральне місце у його житті. Пропрацювавши вчителем у Тілі й Віндсхотені, він із родиною переїжджає до міста Девентер у 1924 році. Доктор Л. Гіллесум стає спершу проректором, а у 1928 році — ректором міської гімназії. У високому монументальному будинку на вулиці Герт Гротестрат, 9, Етті прожила бурхливу юність. Її мати була за народженням росіянкою, яка, втікаючи від чергового погрому, опинилася у Нідерландах. Буремним був і шлюб її батьків. Усі троє дітей — Етті та її брати Міхаел (Міша) і Яп, обидва молодші за неї, — були талановиті.

Етті була дуже розумною, але їй бракувало дисципліни її батька. Міша був геніальним піаністом, хлопцем, який,

як багато хто казав, належав до найважливіших піаністів Європи або належав би до них, якби залишився жити. Через свою талановитість він іноді мав великі проблеми і навіть потрапляв у психіатричні заклади. Яп став лікарем; про нього відомо мало.

У домашньому середовищі Етті зовсім або практично не прищеплювали юдейську віру. Однак у пізніші роки вийде на яв, наскільки потужним був її зв'язок із єврейським народом і наскільки сильним було усвідомлення Бога.

У 1932 році Етті закінчила школу свого батька і поступила в університет Амстердама, де хотіла вивчати право і водночас — слов'янські мови. У той час як вона починає займатися психологією, Друга світова війна вирує на повну силу, і її життя починає набирати тих вимірів, народження яких ми бачимо в її щоденниках.

15 липня 1942. На наполегливе прохання свого брата Япа Етті подає документи на заміщення вакансії в юденраті[2], у відділі допомоги тим, хто від'їжджає[3]. Чотирнадцять днів поспіль вона пішки ходить до будинку номер 366 по вулиці Лейнбансграхт і працює там друкаркою, що називає «пеклом». Юденрат викликає в неї огиду, тож вона добровільно висуває свою кандидатуру для того, щоб переїхати з кількома членами цього юденрату до табору Вестерборк[4] і надавати допомогу на місці.

---

[2] Юденра́т (нім. Judenrat — «єврейська рада») — єврейський адміністративний орган самоврядування, створений 1939 р. за ініціативою німецької окупаційної влади. Діяв у кожному єврейському гетто на окупованих нацистами територіях. *Прим. ред.*

[3] Тобто тим, яких вивозили до табору. *Прим. ред.*

[4] Вестерборк — концентраційний табір, створений нацистами у провінції Дренте на сході Нідерландів, куди доправляли євреїв з усіх Нідерландів для подальшого транспортування на схід в інші концтабори (*тут і далі подаються примітки перекладача щодо роз'яснення фактичних деталей*).

На початку серпня для переїзду все напоготові: вона вирушає до Вестерборка без жодних вагань. Вона не прагне уникнути долі євреїв, «Massenschicksal»[5], яку вона бачить як неминучість. Вона вважає: якщо не полишить людей у доконечній небезпеці і якщо використовуватиме ті свої здібності, про існування яких знає, аби приносити полегшення, то вчинить саме так, як їй належить.

Ті, хто вижив у таборах, підтвердили, що Етті і справді до останнього була «*світлою особистістю*». Маючи спеціальну перепустку, вона ще кілька разів поверталася з Вестерборка до Амстердама.

Однак 7 вересня 1943 року її й усю її родину було посаджено в потяг. Ця депортація була покаранням, бо мати Етті написала листа Гансові Раутеру, голові німецької поліції у Нідерландах і посадовцю, що був безпосередньо відповідальний за депортацію євреїв до Польщі; у цьому листі вона просила певних привілеїв для своєї родини. Розгнівавшись на те, що єврейка звернулася до нього, Раутер віддав наказ негайно етапувати всю родину Гіллесум.

Після війни у повідомленні Червоного Хреста зазначалося, що Етті померла в Освенцимі. Загинули також і її батьки та брати.

Хотів би також зазначити тут, що я, як видавець видавництва «Де Ган», отримав дев'ять щоденників Етті Гіллесум від доктора К.А.Д. Смелік, які вона своєю чергою отримала від своєї сестри Йоганни Смелік, подруги Етті. Висловлюю їм обом подяку за співпрацю під час підготовки цього видання.

---

[5] Колективна доля (нім.) Тут і далі подається переклад фрагментів з інших мов, відсутній у нідерландомовному виданні книжки. Хочеться висловити особливу подяку пані Бріґітті Бецольд за консультації під час підготовки перекладів з німецької мови.

Хто після війни передав щоденники родині Смелік, я не зміг встановити. У бесідах з на той час ще живими друзями та подругами я зміг відстежити кілька імен, які згадуються у щоденниках. Де це було можливо, я додав примітки з додатковою інформацією.

Хотів би висловити тут подяку пані Г. Старревелд-Столте, пані Г. М. Нейтцель-Тідеман, панові Е. Гласснеру і пані Рут Буссе-Шпір (доньці Ш.).

Також хотів би вказати й на видання «Два листи з Вестерборка, написані Етті Гіллесум», які чудово оформив і до яких написав передмову Давід Конінґ; листи вийшли друком у 1962 році у видавництві «Берт Баккер». Доктор Й. Прессер називає ці листи «неперевершеними». Етті написала багато листів з Вестерборка. Зі стосика, що був у моєму розпорядженні, я вибрав декілька, які подаються наприкінці цієї книги.

Дев'ять зошитів було розшифровано й передруковано пані Й. Смелік, пані Е. Й. Веферс Беттінк-Волтер і пані А. Калфф-Шройдер. Із тексту, що їм із великими зусиллями і увагою вдалося відновити, я — через великий обсяг матеріалу — мусив вибирати, які фрагменти включити до цієї книги. Я намагався створити якомога повніше враження про перші п'ять зошитів; три останні зошити передруковано практично без скорочень. Подеколи було внесено зміни, що стосувалися правопису та розділових знаків.

Й. Г. Гарландт, 10 серпня 1981 року, Гарлем

До п'ятого перевидання

1 жовтня 1981 року у Концертгебау в Амстердамі широкій публіці були представлені щоденники Етті Гіллесум. Там були присутні старі друзі та подруги, але також і журналісти,

радіо та телебачення. Саме той день започаткував виникнення приголомшливого інтересу до книги Етті Гіллесум, у пресі про неї говорили чимдалі більше. Тепер, коли я пишу цю передмову, скрізь започатковано ініціативи, які знайомитимуть дедалі ширший загал зі спадщиною Етті Гіллесум. Випускаючи це п'яте видання щоденників Етті, я звертаюся з проханням до всіх, хто має листи чи фотографії Етті, зв'язатися зі мною, оскільки я готую видання книги листів і повного зібрання творів Етті. Доповнюючи своє вступне слово, можу тим часом повідомити, що щоденники Етті опинилися у Класа Смеліка-старшого завдяки посередництву співмешканки Етті Марії Тейнзинґ, пізніше відомої під іменем Марія Ангальт. Етті просила, щоб її щоденники було передано саме Класу Смеліку. Вона хотіла, щоб її зошити були опубліковано. Від 1947 року родина Смеліків намагалася знайти видавця. За кілька років спроби були облишено, аж поки наприкінці 1979 року в помешканні Класа Смеліка-молодшого мені потрапив до рук старий, потертий зошит.

Й. Г. Гарландт, 1 листопада 1981 року, Гарлем

До дев'ятнадцятого перевидання

Від часу публікації «Поламаного життя»[6] авторка щоденників Етті Гіллесум здобула чимало прихильників у всьому світі. Її твір було опубліковано у чотирнадцятьох країнах, він отримав надзвичайний розголос. Виявляється, що й тепер, через вісім років після появи її щоденника, її особистість є предметом великого зацікавлення.

17 жовтня 1983 року було засновано Фундацію Етті Гіллесум, якій родиною Гіллесум було передано авторські права на доробок Етті. Першим завданням цієї фундації

[6] Див. прим. на стор. 6.

було підготувати науково обґрунтоване і водночас доступне широкому загалу повне видання творів Етті. Результатом роботи групи дослідників під керівництвом К.А.Д. Смелік стала книга «Етті. Записи Етті Гіллесум, 1941–1943 рр., видані посмертно», що вийшла у видавництві «Баланс». У цій передмові до дев'ятнадцятого перевидання варто зазначити, що права на видання доробку Етті Гіллесум перейшли від видавництва «Де Ган» (Унібук б. в.) до видавництва «Баланс», що з 1 травня 1986 року розташовано в Амстердамі.

Як колишній видавець видавництва «Де Ган» і теперішній — видавництва «Баланс» я несу відповідальність за відбір опублікованих фрагментів зі щоденників і листів Етті.

Цей вибір не змінювався з першого видання й у такому ж вигляді подається й у цьому найновішому перевиданні. Але слід зазначити, що я, висловлюючи тепер подяку упорядникам, звертався до надзвичайно ретельно підготовленого видання текстів Етті у згаданих «Записах, виданих посмертно», зокрема, подаючи дати записів. Однак час від часу я змінював правопис деяких слів. Також було додано кілька приміток, що спираються на здійснені дослідження. Вичерпні біографічні та історичні анотації можна знайти у «Записах, виданих посмертно».

Зрештою, хотів би зазначити, що це дев'ятнадцяте перевидання було наново зверстано й видруковано у новому форматі. Обкладинка отримала новий дизайн. Тим, хто зацікавлений у різних реакціях, що з'являлися протягом років і в Нідерландах, і поза межами країни, раджу звернутися до збірки «Хочеться бути пластирем для численних ран».

Й. Г. Гарландт, березень 1989, Амстердам

До двадцятать восьмого перевидання

Я трохи підкоригував вступне слово до першого видання у кількох місцях, як вказано у післямові, що я написав до цього двадцять восьмого видання. У цій післямові я серед іншого пояснюю, чому у 1981 році обрав саме ці фрагменти з доробку Етті для публікації.

Від часу виходу у світ щоденників і листів Етті Гіллесум виник безперервний потік роздумів і реакцій на її твір. У Девентері було також засновано Центр Етті Гіллесум, а К.А.Д. Смелік заснувала Дослідницький центр Етті Гіллесум при Університеті міста Гент, метою якого є наукове осмислення спадщини Гіллесум.

Й. Г. Гарландт, березень 2009, Амстердам

Етті Гіллесум за столом, за яким писала свої щоденники, дивиться з вікна на площу Музеумплейн.

Вулиця Курбетстрат, 27, Південний район Амстердама: психохіролог Юліус Шпір читає лінії руки «Тіде». Праворуч від нього сидить Етті.

Юліус Шпір, «Ш.» у щоденниках; учитель і коханий Етті.

ongegrepen. Ja, nu schrijf ik wel het zo .
maar dit kan ik nog niet goed uitspreken
en innerlijk schaam ik me er een beetje. Ja, en wel
het hinderlijk is, dat ik op mijn 27ste
jaar nog zo weinig uitspreken kan. Maar het
gaat zo moeilijk: dergelijke historische
beschrijvingen, geen exacte intuïties en
vermoedens tot in de laatste gestalte de
tastbare realiteit van iets heeft uitgebeeld,
dan pas is het rijp om in de irreële sfeer
over te gaan, dan pas kan het tot
eigen kracht, tot gelijkenis worden van
een immateriële en irreële voorstelling-
wereld. Maar dat moet gaan over de
weg van het concrete en exacte en
dus klare en heldere en duidelijke. Anders
wordt het alles vaag en „verdoezeld":
En begin ik nu hier wel allereerst
lichtelijk op te gaan.

Ik zou die dingen willen maken met
ernstige en wat bijzondere woorden.
Werkelijke verfijning en bedeesdheid ben gelooft
ik alleen maar gebaseerd op een basis
van werkelijk. Anders krijg je gemaaktheid
en decadentie.

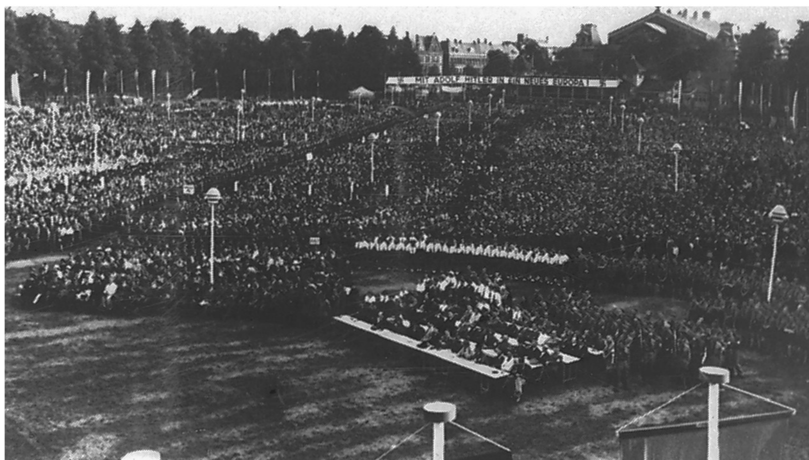
Juni 's avonds.

De dagen en de jaren ... verglijden
... geleden, zonder het die onmiddellijk-
heid te genieten, die men wel eens ... ge
gewaarwordt in een groot moment.
Ik moet toch eens weer helemaal opgaan

Згори. Доктор Л. Гіллесум, батько Етті, одним з останніх службовців-євреїв був звільнений негайним до виконання наказом від 29 листопада 1940 року. Члени Спілки учнів міської гімназії Девентера, ректором якої він був, зробили того ж дня фотографію, де є всі учні та вчителі. Доктор Л. Гіллесум сидить посередині групи у другому ряду знизу.
Знизу. Етті у 1939 році.

Згори. Територія Ковзанярського клубу там, де тепер площа Музеумплейн в Амстердамі. 22 червня 1941 року Націонал-соціалістичний рух Нідерландів організував масовий мітинг із нагоди нападу Німеччини на Росію: «Mit Adolf Hitler in ein neues Europa» («З Адольфом Гітлером у нову Європу»).
Знизу. Прийшли виклики до Вестерборка: люди збираються на площі Олімпіяплейн у Південному районі Амстердама. На початку серпня 1942 року Етті вперше вирушає у табір.

Згори праворуч. Марія Тейнзинґ, якій Етті у 1943 році передала на зберігання свої щоденники.
Згори ліворуч. Етті (ліворуч) і Леоні Снатагер. Леоні пережила війну й переїхала до Сполучених Штатів, де працювала економістом у Світовому Банку.
Знизу. Етті читає газету «Алгемен Гандельсблад» у будинку родини Вегеріф, де вона гостювала.

10 Juli.

Maria, dag,

M O N D E

Aan:

Voor:

Gevraagd:

Hierdoor verklaar ik een Joodsch adres
te hebben opgegeven.

Nr. 273

Етті писала листи з Вестерборка на будь-якому папері, який до того надавався. Приклад цього — формуляр, на якому євреї, що мали дозвіл тимчасово залишати табір, повинні були вказати свою адресу.

Неділя, 9 березня [1941].

Отже, вперед! Для мене це буде болюча й майже нездоланна мить — вилити скутий дух на звичайному аркуші паперу в зошиті. Думки іноді такі ясні і чисті в голові, а відчуття — такі глибокі, та записати їх ще не просто. Я думаю, що це переважно через сором'язливість. Велика скутість, брак мужності відпустити думки, дозволити їм вільно вилитися з мене — і все ж треба буде це зробити, якщо я хочу з часом перетворити життя на щось змістовне й задовільне. Так, як під час любощів останній крик задоволення завжди лякливо залишається у грудях. У плані еротики я дуже обізнана, і навіть сказала б — достатньо досвідчена, щоб належати до гарних коханок, і кохання, здається, досконале, та все ж воно залишається *Spielerei*[7] і не чіпає сутнісного, глибоко всередині мене щось залишається ув'язненим. В інтелектуальному плані я настільки вправна, що все можу проаналізувати, все можу охопити чіткими формулами, здається, що я надзвичайно *überlegen*[8] щодо багатьох проблемних питань життя, та все ж десь дуже глибоко захований стиснутий клубок, щось тримає мене залізною рукою, і часом я — просто перелякане дівчисько попри все ясне мислення.

Хочу затримати ще трошки ту мить сьогодні вранці, хоча вона вже майже втекла від мене. Своїм ясним мисленням

[7] *Забава (нім.).*

[8] *Обізнаний, такий, що добре обдумав проблему (нім.).*

на якусь хвильку я завоювала Ш[9*]. Його прозорі, ясні очі, важкі, чуттєві вуста; міцна, важка статура й легкі, мов пір'я, вільні рухи. Боротьба між матерією і духом, яка точиться ще на повну силу в цьому 54-річному чоловікові. І здається, що мене розчавлює під вагою цієї боротьби. Мене накриває з головою ця особистість, і я не можу врятуватися; мої власні проблеми, що, як відчуваю, є приблизно такої ж природи, як і його, лише кволо борсаються у порівнянні [з його]. Та все ж усе, звичайно, зовсім не таке і не може бути висловлене; можливо, моя чесність ще не достатньо немилосердна, і мені ніяк не вдається словами дістатися суті речей.

Перше враження після кількох хвилин: обличчя не чуттєве, не голландське, звідкись відомий мені тип людини, згадав про Абрашу[10*], все ж здався мені не зовсім приємним.

Друге враження: розсудливі, неймовірно розсудливі, старі як світ сірі очі, яким вдавалося відволікти увагу від важких вуст на якусь мить та все ж не зовсім. Дуже вразила його робота: аналіз моїх найглибших конфліктів за допомогою читання мого другого обличчя — моїх рук. Одного разу була дуже неприємно заскочена, коли на хвильку відволіклась і думала, що він говорить про моїх батьків: «Nein, das alles sind Sie, philosophisch, intuitive begabt» і ще трохи таких приємностей, «das alles sind Sie[11]». Він сказав це так, як маленькій дитині запихають у ручку печиво. Хіба ти не задоволена? Так, усі ці гарні якості — Ваші, хіба Ви не задоволені? Тоді була коротка мить відрази, у чомусь почувалася приниженою, можливо, десь було порушене моє почуття естетичного —

[9] Ш. — німецький психохіролог Юліус Шпір.

[10] Хлопець-єврей, із яким Етті товаришувала до війни.

[11] *Ні, це все — Ви: Ви маєте дар філософії, інтуїції … це все — Ви (нім).*

у будь-якому разі тоді він мені здався огидним. Але пізніше були знову ті дивні, людські очі, які, допитливо дивлячись із сірих глибин, зупинялися на мені — очі, які мені так хотілося обійняти. Тепер, коли я вже пишу про це — була ще одна мить, того самого ранку в понеділок кілька тижнів тому, що здалася мені бридкою. Його учениця, панянка Голм[12*]. Прийшла до нього рік тому, вкрита екземою з ніг до голови. Стала його пацієнткою. Тепер одужала. Вона обожнює його у певний спосіб; який — я ще не можу зрозуміти. У певний момент заговорили про мою «Ehrgeiz»[13], що полягала в тому, що я хочу розв'язувати свої проблеми сама. І панянка Голм сказала дуже багатозначно: «Людина не самотня у світі». Це пролунало приязно і переконливо. А тоді вона розповіла про ту екзему, якою була вкрита вся, з обличчям включно. І тоді Ш. повернувся до неї і сказав із таким жестом, який я вже не можу описати точно, але який справив на мене дуже неприємне враження: «Und was für einen Teint hat Sie jetzt, hu?»[14]. Це пролунало так, ніби він говорив про корову на ярмарку. Не знаю, але тоді він мені теж здався огидним, чуттєвим, трохи цинічним, проте все було не так.

А потім наприкінці сеансу: «Und jetzt fragen wir uns, wie können wir diesem Mensch helfen»[15]. Можливо, що сказано було так: «Diesem Mensch muß geholfen werden»[16]. Я вже була захоплена ним, майстерністю, яку він продемонстрував, і почувалася *hilfsbedürftig*[17].

---

[12] Адрі Голм; належала до «клубу Шпіра».

[13] *Амбітність, самолюбство (нім.).*

[14] *А який тепер у Вас колір шкіри обличчя? (нім.).*

[15] *А тепер подумаймо, як цій людині можна допомогти (нім.).*

[16] *Цій людині треба допомогти (нім.).*

[17] *Такою, що потребує допомоги (нім.).*

А потім його лекція. Я пішла туди тільки для того, щоб побачити цю людину з відстані, щоб оцінити її здалеку перед тим, як віддатися їй з головою. Добре враження, лекція високого рівня. Приємний чоловік. Приємна посмішка попри всі ті вставні зуби. Тоді на мене справила враження якась внутрішня свобода, яку він випромінював, плавність і простота, і дуже особлива грація в його важкому тілі. Обличчя тоді було знову дуже відмінним, воно, до речі, щоразу інше; сама вдома, як я тепер, я не можу його пригадати. Я припасовую всі його клаптики, які знаю, один до одного, немов мозаїку, але обличчя не перетворюється на цілісність, суперечності в ньому так і просвічують далі. Іноді на якусь мить я чітко бачу його обличчя, а потім воно знову розсипається на безліч шматочків, що суперечать один одному. Це мене мучить.

На лекції було багато гарних жінок і дівчат. Зворушила любов двох «арійських» дівчат, яка була розлита у повітрі й ніби відчутна на дотик: любов до цього єврея, що виїхав із Берліна, що мусив приїхати сюди аж із Німеччини, щоб допомогти їм розв'язати їхні проблеми, додати трохи внутрішньої організованості.

У коридорі стояла молода дівчина[18*], тоненька, тендітна, досить елегантна, цікава, обличчя не зовсім здорове. Була перерва, Ш. перекинувся з нею кількома словами, і вона посміхнулася до нього так самовіддано, з таких глибин своєї душі, так палко, що мені стало майже боляче. У мені зринуло якесь невизначене почуття невдоволення, запитання, чи все тут правильно, відчуття того, що цей чоловік краде посмішку цієї юної дівчини, всі почуття, які ця дитина мала до нього, він забирає у іншого, у чоловіка, який пізніше буде її чоловіком. Це, зрештою, негоже й нечесно, і він — небезпечний чоловік.

---

[18] Лісл Леві; пережила війну й виїхала до Їзраїлю.

Наступні відвідини. «Ich kann f 20 bezahlen»[19]. «Gut, können Sie zwei Monate kommen und ich werde Sie auch später nicht im Stich lassen»[20].

Отам я й сиділа зі своїм «seelische Verstopfung»[21]. І він збирався навести лад у внутрішньому хаосі, взяти владу над внутрішніми суперечними силами, що діють у мені. Він неначе взяв мене за руку і сказав: дивись, отак ти мусиш жити. Усе моє життя я відчувала це: тільки б прийшов хтось, хто б узяв мене за руку і зайнявся би мною, я здаюся сильною і роблю все сама, але я з такою насолодою віддалась би йому. І тепер це зробив цей незнайомець пан Ш. зі своїм складним обличчям, і, попри все, вже за тиждень він вчинив дива зі мною. Гімнастика, вправи для дихання, слова, що прояснювали й полегшували мої депресії, мої стосунки з іншими тощо. І я враз зажила по-іншому, вільніше, «fließender»[22], відчуття засмічення зникло, всередині мене настав спокій і лад, поки що все це з'являлося ще під впливом його магічної особистості, але це все ще буде психічно закорінене і свідомо осмислене.

Aber jetzt[23]. «Körper und Seele sind eins»[24]. Напевно, виходячи з цього, він хотів виміряти мої фізичні сили у двобої. Виявилося, що ці мої сили дуже значні. І тоді сталося щось незвичайне — я кинула цього великого чоловіка на підлогу. Уся моя внутрішня напруга, затиснена в кулак, вирвалася

---

[19] *Я можу заплатити 20 гульденів (нім.).*

[20] *Добре, Ви можете приходити протягом двох місяців, і пізніше я теж не покину Вас напризволяще (нім.).*

[21] *Душевне засмічення (нім.).*

[22] *Плавніше, рівніше (нім.).*

[23] *Але тепер (нім.).*

[24] *Тіло і душа — єдині (нім.).*

назовні — і ось він лежав, повалений на землю не лише тілесно, а й психічно, як розповідав мені пізніше. Такого ще нікому з ним не вдавалося зробити. Він не розумів, як я змогла таке утнути. На його губі виступила кров. Я змивала її одеколоном.

Моторошна, інтимна робота. Але він був настільки «вільний», настільки довірливий, відкритий, правдивий у своїх рухах, також і тоді, коли ми вдвох качалися по підлозі, і тоді, коли я, затиснена в його руках, нарешті приборкана, лежала під ним, він залишився «діловим», чистим, хоча я на якусь мить віддалася тілесним привабам, які він випромінював для мене. Але усе це, ця боротьба, була ще доброю, чистою, для мене — чимось новим і несподіваним, чимось, що несло звільнення, хоча пізніше вона мала надто сильний вплив на мою уяву.

Вечір у неділю, у ванній кімнаті.

Тепер я ізсередини кришталево чиста. Сьогодні телефоном був ще його голос, від чого все моє тіло розпалилося. Але я вилаялася, мов будівничий на дамбі, і сказала собі, що я вже не істеричне дівчисько. І раптом я так добре зрозуміла ченців, які шмагали своє тіло, аби приборкати грішну плоть. На якусь мить це була боротьба із собою, я була в нестямі, а потім прийшли велика ясність і спокій. І тепер я почуваюся чудово — чиста ізсередини, наче скло. Ш. знову, вже вкотре, подолано. Так ще довго триватиме? Я не закохана в нього і не кохаю його, але відчуваю, як його особистість, яка є ще «незавершеною», ще в боротьбі із собою, десь тисне на мене. Але саме зараз не тисне. Я нині бачу його на відстані: жива людина, що бореться з первісними силами в собі, і все ж — людина духу з прозорими очима та чуттєвими вустами.

День почався так добре, ясно і чисто в моїй голові, я про це ще пізніше маю написати; потім була страшна депресія,

навколо голови тиснуло, не могла позбутися цього тиску, важкі думки, занадто важкі для моїх почуттів, а за ними — пустка і «чому», але і з цим будемо боротися.

«Світ мелодійно вислизає з Божих рук»: ці слова Вервея[25] цілий день лунали в моїй голові. Мені хотілося самій мелодійно вислизнути з Божих рук.

А тепер — добраніч.

У понеділок зранку, [10 березня 1941 р.], дев'ята година.

Отак, сестричко, тепер попрацюємо або я пристукну тебе. Навіть і не думай: у мене трохи болить голова, і десь трохи нудить, і взагалі не все дуже добре. Це безмежно не так, як має бути. Тобі треба працювати і крапка. І жодних фантазій, жодних «масштабних» думок і приголомшливих інтуїцій; зробити тему, знайти слова набагато важливіше. І цього мені треба буде навчитися і за це мені ще треба буде на смерть поборотися, а саме — силоміць вигнати з мозку всі фантазії та фантазування і вимести все начисто всередині так, щоб з'явилося місце для маленьких і великих речей для вивчення. Насправді, я ще ніколи гарно не працювала. Тут те саме, що й із сексуальністю. Коли хтось справляє на мене враження, я можу днями й ночами розкошувати еротичними фантазіями; здається, я дотепер не усвідомлюю, скільки енергії на це витрачається; і якщо доходить до справжнього контакту, розчарування надзвичайно велике. Дійсність не відповідає моїй уяві, тому що вона надто *ausschweifend*[26]. Так було й того одного разу з Ш. Я тоді мала дуже конкретне уявлення про мій наступний сеанс у нього і йшла туди, огорнута якимось

---

[25] Альберт Вервей (1865–1937) — нідерландський поет.

[26] *Розпусний (нім.).*

серпанком радості, під вовняною сукнею — гімнастичний костюм. Але все було по-іншому. Він був знову дуже по-діловому налаштований і дуже далекий — так, що я миттєво заціпеніла. І з гімнастикою теж нічого доброго не вийшло. Коли я стояла у гімнастичному костюмі, ми обидва дивилися один на одного, мов Адам і Єва після того, як скуштували яблуко. І він запнув штори й зачинив двері, і звична свобода його рухів десь зникла, і мені дуже схотілося втекти й розплакатися — таким мені все це здалося жахливим, а потім, коли ми качалися по підлозі, я вчепилася в нього, чуттєво й усе ж з небажанням всього цього, і його рухи були у певний момент також не зовсім пристойні, мені все здалося огидним. А якби у мене перед тим не було тих фантазій, усе сталося б зовсім інакше. Раптово відбулося могутнє зіткнення між моїми *ausschweifend* фантазіями і витверезливою дійсністю, яка стиснулася до кімнати із присоромленим чоловіком, який, коли все закінчилося, заправляв зім'яту сорочку у штани і стояв весь спітнілий. І з моєю роботою те саме. Іноді я можу враз дуже ясно і чітко осмислити і продумати якусь частину матеріалу, маю великі розмиті думки, заледве вловимі, через що мене раптом накриває сильне і важливе відчуття. Але якби я спробувала усе це записати, воно б стиснулося до дещиці, і тому я не маю мужності записувати, бо буду, очевидно, надто розчарованою нікчемною писаниною, що вийде з-під пера. Але вже зараз я хочу переконати тебе в одному, дитино. Тобі не варто вдаватися до конкретизації великих невиразних ідей. Найменша, найнезначніша розвідка, написана тобою, важливіша за потік великих ідей, якими ти розкошуєш. Звісно, у тебе залишаться твої *Ahnungen*[27] та інтуїція, це — джерело, з якого ти черпаєш, але подбай про те,

[27] *Передчуття (нім.).*

щоб не потонути в цьому джерелі. Дай цьому всьому трохи ладу, вдайся до ментальної гігієни. Твоя уява, внутрішні емоції тощо — це великий Океан, тобі треба відвойовувати в нього маленькі шматочки суходолу, які іноді теж будуть затоплюватися. Такий Океан — дуже великий і первісний, але річ у маленьких клаптиках суходолу, які тобі вдасться відвоювати у нього. Тема, яку ти тепер для себе обереш, важливіша, ніж грандіозні думки про Толстого та Наполеона, які нещодавно захопили тебе серед ночі, уроки, які ти даєш маленькій старанній дівчинці щоп'ятниці ввечері, важливіші, ніж уся філософія, до якої ти вдаєшся у царині невизначеного. Пам'ятай про це дуже добре. Не переоцінюй цю внутрішню несамовитість, через неї тобі іноді здається, що ти обрана для чогось великого й більшого, ніж так звані «пересічні» люди, про внутрішнє життя яких тобі насправді все одно нічого не відомо, але ти — нездара і невіглас, якщо й далі впиватимешся й розкошуватимеш післясмаком усіх цих внутрішніх хвиль. Тримай курс на суходіл і припини безпорадно борсатися в Океані. А тепер — тема!

Середа [12 березня 1941 р.], дев'ята година вечора.

Мій тривалий головний біль — мазохізм; моє розлоге співчуття — хтивість; співчуття може бути конструктивним, але може також і з'їсти людину. Голова йде обертом від великих почуттів; діловий настрій кращий. *Ansprüche an die Eltern*[28]. Людина має розглядати батьків як людей із власною, закінченою *Schiksal*[29].

Бажання подовжити ті екстатичні моменти — помилкове. Звичайно, воно дуже добре зрозуміле: людина мала дуже

[28] *Право на батьків (нім.).*

[29] *Доля (нім.).*

сильно насичений духовно, чи «seelisch», досвід, потім, звісно, настає знесилення. Зазвичай мене дратувало це знесилення, я почувалася втомленою і знову й знову прагнула повернутися у ту «gesteigerte»[30] мить — замість того, щоб перейти до щоденних справ.

Пишу «Ehrgeiz»[31]. Те, що буде написано на папері, повинно бути одразу досконалим; не хочу потім щодня повертатися до написаного. Ще також не зовсім переконана у власному таланті, це відчуття ще не ввімкнене в мені органічно; у майже екстатичні миті я думаю, що мені чи не всілякі дива до снаги, а потім провалююся знову в глибокий колодязь невпевненості. Це від того, що я не працюю щодня і регулярно над тим, у чому, як мені здається, мій хист: писати. Теоретично я знала це вже давно; кілька років тому я нашкрябала на якомусь папірці: під час нечастих візитів благодаті на неї має чекати добре підготовлена техніка. Та це було речення, народжене в моїй голові, але ще не втілене у плоть і кров. Чи нині і справді розпочнеться новий період у моєму житті? Але цей знак запитання — це вже помилка. У моєму житті починається новий період! Боротьба вже на піку. Слово «боротьба» для нинішнього часу також не правильне — тепер, коли я почуваюся зсередини настільки добре й гармонійно, скажу краще: усвідомлення на піку; і все, що дотепер було в голові, продумане в добре пророблених теоретичних формулах, перейде в серце й оприявниться у крові й плоті. І тоді ще потрібно, щоб зникла занадто велика свідомість, тепер я ще занадто насолоджуюся перехідним становищем, усе має стати простішим і самоочевиднішим, і, зрештою, можливо, тоді вдасться стати дорослою людиною, що здатна трохи

---

[30] *Піднесений, натхненний (нім.).*

[31] *Честолюбство (нім.).*

допомогти іншим смертним на цій землі, коли їм тяжко, і створити якусь чіткість буття, працюючи для інших, бо і про це, зрештою, йдеться.

[Субота] 15 березня [1941], о пів на десяту ранку.

Вчора після обіду ми ще перечитували записи, які він дав мені раніше. І коли ми дійшли до цих слів: «Es würde aber schon genügend sein, wenn es nur einen Menschen gäbe, der wert ist “Mensch” zu heißen, um an den Menschen, an die Menschheit zu glauben»[32], тоді я на якусь мить обійняла його у спонтанному пориві. Ця проблема породжена нашим часом. Велика ненависть до німців, що отруює власну душу. Та нехай вони всі потонуть, ця наволоч, викурити газом; такі вислови почуєш нині у буденних розмовах, через них іноді здається, що за нашого часу вже неможливо жити далі. Аж поки кілька тижнів тому не з'явилася ця спасенна думка, яка почала пробиватися нагору, мов молода непевна травинка крізь хащі бур'янів: і якщо залишиться тільки один гідний німець, він буде вартий того, щоб його захистили від цієї цілої банди варварів, і через цього єдиного гідного німця не можна проливати свою ненависть на цілий народ.

Це не означає, що на певні суспільні напрямки людина реагує м'якотіло, вона займає позицію, у певні моменти обурюється щодо певних речей, намагається збагнути суть, але ця неокреслена ненависть — це найжахливіше за все. Це хвороба власної душі. Ненависть не закладена в моєму характері. Якщо у наш час дійде до того, що я справді ненавидітиму, то моя душа буде травмована, і я намагати-

[32] *Але було би достатньо, якби залишилася єдина людина, гідна того, щоб називатися «людиною», щоб повірити у людину, повірити у людство (нім.).*

муся віднайти зцілення якомога швидше. Раніше конфлікт полягав у тій ситуації, яку опишу нижче, але те бачення було надто поверховим. Я думала, що коли всередині мене знову виникає сутичка між ненавистю та моїми іншими почуттями, то йдеться про боротьбу між моїми первісними інстинктами єврейки, якій загрожує винищення, і раціональними, соціалістичними ідеями, яких я була навчена і які мене вчили розглядати народ не як щось ціле, а як добру більшу частину, яку збиває з правильного шляху негідна меншість. Тобто — первісний інстинкт проти раціональної звички.

Але конфлікт залягає глибше. Соціалізм усе ж пропускає ненависть у свій будинок крізь чорний вхід — ненависть проти всього, що не є соціалістичним. Це сказано надто категорично, але я знаю, що я маю на думці.

Останнім часом я побачила своїм завданням дбати про гармонію у цій родині[33*], яка складається з таких суперечливих елементів: німкеня-християнка з родини фермерів, яка для мене — мов зворушлива друга мати; студентка-єврейка з Амстердама; старий, виважений соціал-демократ, консерватор Бернард, що має, втім, чисті почуття і значне розуміння, але обмежений власним консерватизмом, що його породив; і молодий студент із факультету економіки, шляхетний, добрий християнин, якому притаманні вся м'якість і розуміння, але й готовність боротися і пристойність християнина, якими вони нині бувають. Це був і є маленький вируючий світ, якому загрожує політика ззовні і який відтак може розвалитися зсередини. Мені видається неабияким завданням утримати цю невелику громаду вкупі

[33] Етті жила у будинку № 6 по вулиці Габріеля Метсуса; інших мешканців цього будинку звали Кете (Франсен), Марія (Тейнзінґ), Бернард (Мейлінк), Ганс (син Гана Вегеріфа).

як доказ на противагу всім тим конвульсивним і притягнутим за вуха теоріям про расу, народ тощо. Як доказ того, що життя не можна вловити в якусь певну схему. Але плата за це — велика внутрішня боротьба і сум, і час від часу необхідність заподіяти біль, і метушіння, і докори сумління тощо. Якщо мене іноді випадково переповнює ненависть після того, як я прочитала газету чи отримала якусь новину із зовнішнього світу, тоді я подеколи не стримуюся у лайці на німців. І я знаю, що роблю це навмисне, аби образити Кете, аби на чомусь відіграти ту ненависть, навіть якщо це буде одна-єдина людина, про яку я знаю, що вона любить свою батьківщину, що є абсолютно природним і прийнятним, але тоді я не можу стерпіти того, що вона у цей момент не поділяє цю ненависть так само сильно, як і я, я наче шукаю гармонію у ненависті з усіма своїми сусідами. Хоча я, звісно, знаю, що вона вважає нову ментальність так само хибною і так само сильно страждає від ексцесів свого народу. Але в глибині душі вона, звичайно, пов’язана з цим народом, і я це відчуваю, та в той момент я не можу того терпіти, цілий народ має і буде винищений, вирваний із корінням, і тоді я щиросердно зможу сказати: «Це — наволоч», і водночас мені соромно до смерті, і пізніше я почуваюся глибоко нещасною, і не можу заспокоїтися, і мені здається, що все це геть неправильно.

І справді проймає до глибини душі тоді, коли ми іноді дуже по-дружньому і з почуттям підтримки кажемо Кете: «Так, звичайно, є ще й гідні німці, й солдати, зрештою, теж не можуть робити те, що їм заманеться, серед них є добрі хлопці». Але це лише теорія, щоб у кількох добрих словах зберегти принаймні ще трохи людяності. Та якби це й справді було щось із плоті та крові, якби ми й справді саме це відчували, нам не треба було би формулювати це словами,

тоді це було би відчуття, яке надихало би нас усіх — німкеню — дочку фермера так само, як і студентів-євреїв, і тоді ми могли би говорити про гарну погоду й овочевий суп замість того, щоб мордувати одне одного політичними дискусіями, єдина мета яких — дати вихід нашій ненависті. Бо осмислення політики, спроба розрізнити в ній якісь великі риси і трохи збагнути, що за нею криється — про це майже не йдеться в розмовах, усе залишається на дуже поверховому рівні й тому нині залишилося мало приємного у спілкуванні зі своїм ближнім, і тому Ш. — оаза в пустелі, і тому я так раптово обійняла його.

Про це можна було би ще багато говорити, але тепер мені треба знову згадати про роботу, спершу вдихну трохи свіжого повітря надворі, а потім займуся церковнослов'янською. *So long!*[34]

У неділю зранку [16 березня 1941 р.], одинадцята година.

Ієрархія мого життя трохи змінилася. «Раніше» я натщесерце починала найліпше з Достоєвського чи Гегеля, а в якийсь момент — втрачений, знервований — церувала панчохи, якщо по-іншому вже ніяк не виходило. Тепер я починаю, у найбуквальнішому сенсі цього слова, з панчохи і видираюся повільно вгору, минаючи інші щоденні необхідні справи, на верхівку, де я зустрічаю поетів і мислителів.

Мені ще потрібно примусом навчитися зректися цієї патетики у способі висловлювання, якщо я хочу справити пристойне враження, але це, власне, радше лінощі, які заважають дошукуватися правильних слів.

---

[34] *Бувай! (англ.).*

О пів на першу, після прогулянки,
яка вже перетворилася на гарну традицію.

У вівторок зранку, вивчаючи Лермонтова, я записала, що голова Ш. щоразу виринала за Лермонтовим і що я хотіла говорити із цим дорогим обличчям, і хотіла його пестити, і через це не могла працювати. Це було так давно. Все знову трохи змінилося. Коли я працюю, то бачу його голову постійно і тепер, але він уже не відволікає мене, він перетворився на знайомий, дорогий пейзаж на тлі, риси менш чіткі, я вже чітко не розрізняю обличчя, воно розчинилося і стало атмосферою, духом чи як це ще можна назвати. І тут я зіткнулася з чимось сутнісним. Коли мені раніше подобалася квітка, мені хотілося притиснути її до серця або з'їсти. Коли йшлося про більші за розміром природні принади, це було складніше, але відчуття було те саме. Я була налаштована надто чуттєво, навіть сказала б — майже «жадібно». Того, що мені здавалося гарним, я прагла надто тілесно, я хотіла ним володіти. Звідси завжди те відчуття бажання, яке неможливо було задовольнити, ця *Heimweh*[35] за чимось, що я вважала недосяжним, і тоді я називала це прагненням творити. Я думаю, це були ті сильні почуття, які мене переконали, що я була народжена для того, щоб створювати мистецькі твори. Це враз змінилося, не знаю, внаслідок яких внутрішніх процесів, але змінилося.

Я усвідомила це лише сьогодні вранці, коли згадала, як прогулювалася одного вечора навколо Ковзанярського клубу кілька днів тому. Я йшла там у сутінках; ніжні кольори неба, таємничі силуети будинків, живі дерева зі своїми прозорими сітками гілля, одне слово — прегарно. І я точно знаю, що зі мною ставалося «раніше». Тоді мені щось подобалося на-

---

[35] *Ностальгія (нім.).*

стільки, що від того аж починало щеміти серце. Тоді я страждала від такої краси й не знала, що мені з цим робити. Тоді я відчувала необхідність писати, віршувати, та потрібні слова все ж не з'являлися. І я почувалася страшенно нещасною. Насправді я поринала у такий пейзаж і через це виснажувала себе. Це вартувало мені безмірно багато енергії. Тепер би я це назвала онанізмом.

Але того вечора, зовсім нещодавно, моя реакція була іншою. Я з радістю віддалася тому, наскільки ж Божий світ попри все гарний. Якусь мить я палко розкошувала цим таємничим, тихим пейзажем у сутінках, але наче якось по-діловому. Я вже не хотіла ним «володіти». І, зміцніла, пішла додому і знову взялася до роботи. І пейзаж так і залишився десь на задньому плані, мов убрання моєї душі, якщо вже образно і гарно висловитися, але він мені вже не заважав, тобто щодо нього я вже не займалася «онанізмом».

І з Ш. все теж так само; до речі — з усіма. У той кризовий день, коли я сиділа й дивилася на нього в судомному заціпенінні, це було, очевидно, також почуття «жадібності». Того дня він розповів мені дещо про своє приватне життя. Про дружину, з якою він розлучений, але й досі листується, про подругу в Лондоні, з якою хоче одружитися, але яка тепер у Лондоні «einsam ist und leidet»[36], про одну його колишню подругу, дуже вродливу співачку, яка з ним теж листується. Потім ми знову боролися, і я дуже сильно піддалася впливу його великого, привабливого тіла.

А коли я знову сиділа навпроти нього і не знала, що сказати, можливо, зі мною сталося щось подібне до того, що буває, коли я гуляю на природі, і пейзаж вражає мене. Я хотіла його «мати». Я хотіла, щоб він теж був моїм. Хоча я направду не прагла його

[36] *Самотня і страждає (нім.).*

як чоловіка, в сексуальному плані я ще не відчуваю потягу до нього, хоча десь на задньому плані завжди є напруга: але він вразив мене до глибини мого єства, і це важливіше.

Отже, я хотіла володіти ним у якийсь спосіб, і всіх тих жінок, про яких він розповів, я ненавиділа чи відчувала до них ревнощі, і, можливо, я думала, хоч і не свідомо, що ж залишається мені, і відчувала, що він усе ж таки вислизає з моїх рук. Власне, це все були дуже дріб'язкові почуття не дуже високого рівня. Але це я усвідомила тільки тепер. Тоді я почувалася страшенно нещасною та самотньою, це почуття мені тепер дуже добре зрозуміле, і я знову хотіла втекти від нього й писати.

Це «писання» я тепер, здається, теж розумію. Це — інший спосіб «володіння», це наближення речей за допомогою слів та образів, і, відтак, усе ж таки володіння ними. І це було дотепер суттю мого прагнення писати: тихенько усамітнитися з усіманазбираними скарбами, і потім усе записати і зберегти для себе, і так цим тішитися.

І ця жадібність — саме так мені найкраще це назвати — раптово відпала від мене. Тисячі обтяжливих пут розбито, і я дихаю вільно й почуваюся сильною, й дивлюся навкруги блискучими очима. І тепер, коли я вже нічим не хочу володіти і є вільною, тепер я володію всім, тепер внутрішнє багатство є незмірним. Ш. тепер увесь мій, навіть якщо він завтра вирушить до Китаю, я відчуваю його навколо себе й живу в його дусі, якщо я знову побачу його наступної середи — прекрасно, але я тепер не так гарячково рахую дні, як це було минулого тижня.

І я вже не питаю по сто разів на день у Гана[37*]: «Я тобі ще подобаюся?», «Я тобі ще дуже-дуже подобаюся?» і «Я ж,

[37] Ган Вегеріф, власник будинку, в якому жила Етті.

звичайно, найнайліпша з усіх?». Це теж було чіпляння такого самого штибу, фізичне чіпляння за речі, що не є фізичними. А тепер я живу й дихаю неначе «душею», якщо я ще можу скористатися цим словом, що втратило довіру.

І тепер мені стали зрозумілі слова Ш. після мого першого сеансу у нього. «Was hier sitzt (і він показав на голову) muß da kommen (і він показав на серце)»[38]. Для мене тоді було не зовсім зрозуміло, як цей процес розгортається, але сталося саме так; як це сталося, я не можу переказати. Він вказав правильне місце всім речам, які були в моєму єстві. Це як з мозаїкою: всі шматочки були переплутані, а він їх склав у сповнене сенсу ціле, це, як кажуть, його професія, і про нього не просто так говорять, як про «магічну особистість».

У середу зранку [19 березня 1941 р.], дванадцята година.

Ловлю себе на тому, що маю потребу в музиці. Здається, ніби в мене є почуття музичного, мене завжди дуже зворушує, коли я чую музику, але мені ніколи не ставало терпіння спеціально цим зайнятися, увага завжди переключалася на літературу і театр, тобто сфери, де я сама можу продовжувати мислити; а тепер, на цьому етапі мого життя, музика починає вимагати свого, отже, мені знову стає до снаги віддатися чомусь і вимкнути себе. І мене тягне саме до чистої та погідної класики, а не до розбурханих творів сучасників.

Дев'ята година вечора.

Боже, поможи мені і дай мені сили. Бо боротьба буде запеклою. Його вуста і його тіло були сьогодні настільки близько, що я не можу про них забути. І я не хочу стосунків із ним. Але саме в цей бік усе дуже швидко рухається. Але

---

[38] *Те, що криється тут… має потрапити сюди… (нім.).*

я *не хочу* цього. Його майбутня дружина зараз у Лондоні — самотня і чекає на нього. Й узи, що мене зв'язують, також мені дуже дорогі. Тепер, коли я поступово стаю більш «gesammelt»[39], я відчуваю, що я насправді смертельно серйозна людина, яка не розуміє жартів у царині кохання. Я хочу одного чоловіка на все життя і разом з ним щось будувати. А всі ці пригоди і стосунки зробили мене *im Grunde*[40] страшенно нещасною й розірваною. Але сила опиратися цьому ніколи не була свідомою й ніколи не була достатньо великою, цікавість була завжди більшою. Однак тепер, коли сили всередині мене організовано, вони також починають боротися з моїм прагненням пригод і моєю еротичною цікавістю, скерованою на багатьох. Зрештою, це ж все одно тільки *Spielerei*, і навіть і не маючи інтимних стосунків із кимось, людина може інтуїтивно відчути, що це за один. Але, о Боже, тепер це стає важко. Його вуста були сьогодні такими знайомими, і дорогими, і були так близько, що я була вимушена легенько ковзнути по них своїми губами. І боротьба, що почалася по-діловому, закінчилася відпочинком в обіймах. Він мене не поцілував, хоча на якусь мить сильно вкусив за щоку, але найнезабутнішим для мене було те, що коли він став уповні собою і дуже сором'язливим, то в боязкому очікуванні спитав: *Und der Mund, fanden Sie den Mund nicht unangenehm?*[41] Отже, в цьому його слабке місце. Боротьба з власною чуттєвістю, що локалізована у важких, на диво експресивних вустах. І побоювання налякати інших своїми вустами. Зворушливий чоловік. Але *meine Ruhe ist hin*[42]. А тоді він ще додав: *Aber der*

---

[39] *Зібраний (нім.).*

[40] *У глибині душі (нім.).*

[41] *А вуста, хіба Вам вуста не здалися неприємними? (нім.).*

[42] *Мій спокій зник (нім.).*

Mund muß immer noch kleiner werden[43]. І він вказав на правий бік нижньої губи, яка дуже незвичайно починалася в кутику рота і потім важко вигиналася; шматочок губи, відірваний від цілого: *Haben Sie mal so etwas Eigensinniges gesehen, das findet man fast nie*[44], я не запам'ятала точно, які саме слова він сказав. І тоді я знову дуже легенько провела своїми губами по цьому норовливому клаптику його рота. По-справжньому я його ще не цілувала. У мене ще також немає справжньої пристрасті, він мені радше безмірно дорогий, і я не хочу замулювати стосунками добре, людське почуття, яке нині маю до нього.

П'ятниця, 21 березня [1941 р.], о пів на дев'яту ранку.

Насправді я зараз зовсім нічого не хочу записувати, бо почуваюся всередині настільки світлою, й осяяною, й радісною, що будь-яке слово порівняно з цим буде важким, наче камінь. Та все ж мені сьогодні вранці треба було вибороти цю внутрішню втіху в неспокійного серця, що дико калатало. Але після того, як я вся помилася студеною водою, лежала на підлозі у ванній кімнаті доти, поки зовсім не заспокоїлася. Я стала тим, що називається «kampfbereit»[45], і маю певну спортивну та п'янку насолоду в тій «Kampf»[46].

Я відчуваю, що це неокреслене відчуття, яке навіює жах, в мені подолане. Життя і справді важке, це боротьба кожної хвилини (не перебільшуй, золотце!), але ця боротьба приваблива. Раніше я дивилася у хаотичне майбутнє, тому що не хотіла переживати мить, яка наблизилася впритул.

---

[43] *Але вуста повинні були стати ще меншими (нім.).*

[44] *Ви коли-небудь бачили щось настільки норовливе, такого, певно, і не знайти (нім.).*

[45] *У бойовій готовності (нім.).*

[46] *Бій (нім.).*

Я хотіла отримати все задарма, як розпещена дитина. Іноді я відчувала напевно і все ж — дуже невизначено, що я «можу стати кимось» у тому майбутньому, що зможу зробити «щось приголомшливе», а потім знову час від часу віддавалася хаотичному страхові, що «нічого путнього з мене не вийде». Я починаю розуміти, чому так стається. Я відмовлялася виконувати завдання, що стояли впритул переді мною, я відмовлялася йти до того майбутнього сходинка за сходинкою. А тепер, коли кожна хвилина насичена, насичена по вінця життям і переживаннями, й боротьбою, й перемогами, й спадами, а потім знов одразу ж — боротьбою, й іноді спокоєм, тепер я вже не думаю про майбутнє, тобто — мені байдуже, чи створю я щось приголомшливе, чи ні, бо десь я все-таки маю внутрішню певність, що з того щось вийде. Раніше я завжди жила у стадії підготовки, мала відчуття, що все, що я роблю, не «справжнє», а лише підготовка до чогось «великого», чогось справжнього. Але від цього я тепер цілком вільна. Тепер, у цю хвилину, я живу — й живу на повну силу, і життя варте того, щоб бути прожитим, і якби я знала, що помру завтра, то сказала би: це дуже прикро, але було добре так, як воно було. І про це в теорії я вже колись заявляла, я ще пам'ятаю — одного літнього вечора з Франсом[47*] на терасі кав'ярні «Рейндерс». Але в тому, що я тоді казала, було більше втоми. Щось на зразок: знаєш, якщо завтра все закінчиться, то я не дуже перейматимуся з того приводу, бо ми ж знаємо насправді, як воно є. Ми знаємо це життя, ми вже все пізнали, хай навіть тільки й у духовній площині, і ми не чіпляємося далі так судомно за це життя. Тоді говорили в такому тоні, здається. Ми були дуже літніми, мудрими та втомленими людьми. Але тепер все по-іншому. І тепер — до роботи!

[47] Франс ван Стенговен.

Субота, 22 березня [1941 р.], восьма година вечора.

Треба подбати про те, щоб у мене залишався зв'язок із цими записами, тобто — із собою, бо інакше мені буде погано; будь-якої миті може статися так, що я геть заблукаю й загублюся, я це й зараз трішечки відчуваю, але, можливо, це й через утому.

Неділя, 23 березня [1941 р.], четверта година.

Усе знову зовсім неправильно. «Профан і хоче чогось — і не знає, чого саме». Всередині знову пошуки, і неспокій, і гонитва. І голова знову дознемоги напружена. Пригадую дві минулі неділі з певними заздрощами: дні простиралися переді мною як відкриті широкі рівнини, і я могла вільно ступати тими рівнинами, і ті дні були широкі й необтяжені у своїй перспективі. А тепер я знову сиджу в щільному чагарнику.

Це почалося ще вчора; тоді ще неспокій почав здійматися в мені з усіх боків, мов випари над болотом. Я хотіла тоді трохи зайнятися філософією, чи ні — все ж радше есеєм про «Війну і мир», чи ні — Альфред Адлер зараз краще пасує до мого настрою. А потім усе закінчилося тим, що я зайнялася індуїстською історією кохання. Але це було все ж боротьбою з природною втомою, якій я зрештою за мудрим рішенням здалася. А сьогодні зранку на якусь мить здалося, що все буде добре. Але коли я їхала на велосипеді вулицею Аполлолан, знову зринуло щось неспокійне, щось у пошуках, відчуття пустки за речами, відчуття життя, що не справдилося, важкі думки, з яких не записано жодного рядка й жодного смислу. І нині я у цьому болоті. І думка «гаразд, і це мине» цього разу не приносить спокою.

У понеділок зранку, 24 березня 1941 р., о пів на десяту.

Трохи пізніше, просто ремарка між двома тематичними реченнями.

Дуже дивно, але він у якийсь спосіб залишається для мене чужим. Коли він іноді проводить по моєму обличчю своїми великими теплими руками чи легенько торкається кінчиками пальців моїх вій жестом, що неможливо передати, на мене потім іноді находить бунтівна реакція: хто сказав тобі, що так можна чинити просто так, хто дав тобі право торкатися мого тіла? Я думаю, що знаю також, у чому криється причина цього. Коли ми боролися вперше, це було приємно, по-спортивному, треба погодитися — трохи несподівано для мене, але я одразу стала «im Bilde»[48] і подумала: *О, це, напевне, — частина терапії*. І це так і було, коли він після закінчення констатував: «Körper und Seele sind eins». В еротичному плані я тоді, звичайно, теж була збуджена, але він був налаштований настільки по-діловому, що я досить швидко відновила рівновагу. А коли ми потім сиділи один навпроти одного, він сказав: «Слухайте, я сподіваюся, Вас це не збуджує, бо я ж таки, якщо чесно, торкаюся Вас будь-де». Щоб проілюструвати, він торкнувся моїх грудей, і рук, і рамен. Я тоді подумала щось на кшталт: «Так, чоловіче, ти ж знаєш краще за будь-кого, наскільки я є “anregbar”[49], ти ж мені сам про це розповів, але нехай, ти — людина пристойна, так відверто говориш зі мною про це, і я швидко знову відновлю рівновагу. Він тоді ще сказав, що я не повинна закохуватися в нього і що він про це завжди каже на початку, гаразд, це було обґрунтовано, хоча і справило на мене неприємне враження.

---

[48] *Бути в курсі, обізнаним (нім.).*

[49] *Легко збуджуваний (нім.).*

Але коли ми боролися вдруге, все було зовсім по-іншому. Тоді й він став еротичнішим. І коли він у певну мить, лежачи на мені, застогнав лише на якусь хвильку і здригнувся у найпервісніших конвульсіях, тоді в мені зринула огидна думка, мов отруйні випари з болота: чудовий у тебе спосіб лікувати пацієнтів, ти й собі маєш від нього насолоду, і плату ще за це отримуєш, хоч і невелику. Але від того, як його руки захоплювали мене під час тієї боротьби, того, як він кусав мене за вухо і накривав моє обличчя своєю великою теплою рукою, я просто шаленіла, я відчувала, що за всіма цими жестами приховується досвідчений і цікавий коханець. Але між тим те, що він використовує ситуацію, здавалося мені надзвичайно огидним. Та це відчуття відрази зникло десь у глибині, і після закінчення між нами були довірливість та особистий контакт, яких після того вже ніколи не було. Але ще тоді, як ми вдвох лежали на підлозі, він сказав: «Ich will kein Verhältnis mit Ihnen»[50]. І ще він сказав: «Ich muß es ehrlich gestehen, Sie gefallen mir sehr»[51]. І потім він ще щось сказав про схожі темпераменти.

І додав ще трохи пізніше: «Und geben Sie mir jetzt einen kleinen Freundschatkuss»[52], але до такого я в той момент була ще явно не готова і лише несміливо відвернулася. І він потім, наприкінці, знову став уповні самим собою, розслабився і сказав, немов думаючи до себе: «Es ist eigentlich alles so logisch, wissen Sie, ich war ein ganz verträumerter Junge»[53], а потім була розповідь про частину його життя. Він розповідав, і

---

[50] *Я не хочу з Вами інтимних стосунків (нім.).*

[51] *Мушу чесно визнати: Ви мені дуже подобаєтесь (нім.).*

[52] *А тепер поцілуйте мене по-дружньому (нім.).*

[53] *Взагалі, все дуже логічно, знаєте, я був дуже травмованим хлопчиком (нім.).*

я слухала із цілковитою увагою, і час від часу він дуже ніжно обхоплював рукою моє обличчя.

І відтак я пішла додому у надзвичайно суперечливих почуттях: щось бунтівне проти нього, бо він здався мені огидним і брутальним, і щось ніжне, сповнене добрих людських почуттів дружби й водночас з еротично дуже розбурханою уявою як наслідок його рафінованих рухів. І потім зо два дні я нічого іншого не могла робити, окрім як думати про нього; це навіть власне не можна назвати думанням, це було радше наче переживання його фізично. Його велике, гнучке тіло загрожувало мені з усіх боків, воно було наді мною, піді мною, всюди, воно загрожувало розчавити мене, я вже не могла працювати й перелякано думала, о Боже, за що це я взялася, я пішла туди на психологічну терапію, аби мені додали трохи ясності в собі, а маю це — найгірше, ніж будь-коли у своєму житті. І я жила постійним очікуванням наступної зустрічі з ним, і мала про цю зустріч дуже особливі еротичні фантазії, і то був той сумнозвісний сеанс із гімнастичним костюмом під вовняною сукнею і грандіозним зіткненням між моїми дикими фантазіями та його діловою дійсністю. Тепер, коли це минуло, я це розумію. На той момент він теж відновив рівновагу і свідомо повернувся до ділового підходу, він теж пройшов свою частку боротьби. Він ще тоді запитав: «Haben Sie an mich gedacht diese Woche»[54], і тоді я сказала щось таке невиразне і схилила голову, а він сказав дуже чесно: «Ehrlich gesagt, habe ich die ersten Tage der Woche sehr viel an Sie gedacht»[55]. Гаразд, потім був знову поєдинок, але про нього я вже багато писала — він був огидний, і зі мною сталася криза. Він і до сьогодні ще не знає, чому я була така

---

[54] *Чи Ви думали про мене на цьому тижні? (нім.).*

[55] *Чесно кажучи, на початку тижня я дуже часто думав про Вас (нім.).*

скута й дивна, й гадає, що це було через те, що він мене так сильно вразив в еротичному плані. Але і його власна боротьба тоді стала видимою. Він сказав: «Sie sind für mich auch eine Aufgabe»[56], і розповів, що він попри свій темперамент уже два роки залишається вірним своїй подрузі. Але те, що я для нього — «Aufgabe»[57], здалося мені настільки нейтральним і діловим, я хотіла бути для нього «я», я була розпещеним дитям, яке хотіло «мати» цього чоловіка, хоча в глибині душі якась його частина мені й нé подобалася, але у своїх фантазіях я вирішила, що він буде моїм чоловіком, що я хотіла пізнати його як коханця, і на цьому крапка. Рівень, на якому я тоді перебувала, був ще не дуже високий, але про це все я вже написала.

А тепер я відчуваю, як «gewachsen»[58] до нього, що моя боротьба не поступається його боротьбі, що й у мені нечисті та шляхетні почуття вступили у важкий поєдинок.

Але через те, що він тоді так зненацька й раптово проявив себе як чоловік, і скинув із себе маску «психолога», коли його про це не просили, і перетворився на людину, він втратив трохи свого авторитету, він збагатив мене, але заподіяв мені в чомусь невеликий шок, маленьку рану, яка ще не зовсім загоїлася і через що в мене й досі буває відчуття, що він чужий: *Хто ти, власне, такий і хто тобі каже, що ти можеш настільки мішатися до мене?* У Рільке є прекрасний вірш про такий настрій, сподіваюся ще якось відшукати його.

Трохи пошукавши, я віднайшла вірш Рільке, який бринів у мене в думках. Багато років тому Абраша читав його мені одного літнього вечора на проспекті Зюделіке Ванделвег, він

[56] *Для мене Ви теж — завдання (нім.).*

[57] *Завдання (нім.).*

[58] *Доросла (нім.).*

вважав тоді, що з якоїсь потаємної причини цей вірш пасує мені, й, очевидно, це було тому, що попри інтимність, я й далі відчувала, що він мені чужий, і ця амбівалентність у мені починає ставати мені зрозумілою — знову ж таки, завдяки боротьбі з Ш. і проясненню ситуації з нею. Йдеться про два останніх рядка:

Und hörte fremd einen Fremden sagen:
Ichbinbeidir —[59]

Вівторок, 25 березня [1941 р.], дев'ята година вечора.

Через те, що я сама ще настільки молода й настільки сповнена нездоланної волі не дати себе згубити, і відчуття, що я теж можу долучитися до справи й допомогти заповнити порожнини, що виникають, і відчуваю, що маю на це снагу — тому майже не усвідомлюєш, наскільки збіднілими ми, молодь, залишаємося й наскільки ми самотні. Чи це теж різновид знеболення? Бонґер[60*] помер, Тер Брак, Дю Перрон, Марсман, Пос і Ван ден Берг і багато інших — у концентраційних таборах тощо.

Бонґер для мене теж незабутній. (Дивно, через смерть Ван Вейка раптом усе це знову пригадалося мені). Кілька годин до капітуляції. І раптом важка, огрядна, миттєво впізнавана постать Бонґера, який проходить отам повз Ковзанярський клуб у синіх окулярах, важка, самобутня голова набік, звернена до клубів диму, які поглинули простір над містом там, удалині, де підпалили гасове сховище у порту. І цей образ — огрядна постать із підведеною навкісно головою до клубів диму вдалині — я ніколи не забуду. І в спонтанному пориві

[59] *І вчула нараз, як шепнув хтось чужий: я тут з тобою (нім.). Рядки з вірша Рільке «Викрадення», переклад М. Бажана.*

[60] Др. Віллем Адріан Бонґер, уславлений кримінолог і соціолог.

я вибігла за двері, без пальто, побігла за ним, наздогнала і сказала: «Доброго дня, професоре Бонґер, останніми днями я багато згадувала про Вас, я трохи пройдуся з Вами». І він поглянув на мене скоса крізь блакитні окуляри, не маючи жодного уявлення про те, хто я така попри два складених у нього екзамени і рік лекцій, але у ті дні люди так щиро ставилися одне до одного, що я йшла поруч із ним, сповнена дружніх почуттів. Я не можу пригадати, про що саме ми говорили. Саме того дня тікали в Англію, і я запитала: «Як Ви думаєте, чи має сенс тікати?». І він відповів: «Молодь повинна залишитися тут». А я: «Ви вірите в те, що демократія переможе?». І він: «Вона достеменно переможе, але це коштуватиме кількох поколінь». І він, запальний Бонґер, був беззахисний, як дитина, майже лагідний, і я раптом відчула нестримне бажання обійняти його і вести його, як дитину, і так, обійнявши його, я крокувала з ним повз Ковзанярський клуб. Він виглядав у чомусь надломленим і незлобивим до глибини єства. Усі пристрасті, вся палкість зникли. Серце переповнюється, коли я згадую про те, яким він, перший нечема коледжу, тоді був. І біля площі Ян-Віллем-Брауерплейн, прощаючись із ним, я раптом повернулася до нього, взяла його руку у свої долоні, і він так благодушно трошки відхилив свою важку голову набік і поглянув на мене крізь сині скельця, через що я не могла бачити його очей, а потім сказав — і це прозвучало майже урочисто-комічно: «Було дуже приємно!». А коли я наступного дня заходила в аудиторію Беккера[61*], найперше я почула «Бонґер мертвий!». Я сказала: це неможливо, вчора ввечері о сьомій годині я ще розмовляла з ним. На що Беккер відповів: «Тоді Ви — одна з останніх, хто з ним говорив. О восьмій годині він пустив кулю в голову».

---

[61] Др. Бруно Борисович Беккер, професор славістики.

Й отже, одні з останніх його слів були звернені до невідомої студентки, на яку він благодушно поглянув крізь сині окуляри: «Було дуже приємно!».

І Бонґер не єдиний. Світ розвалюється. Але світ існуватиме й далі, й наразі я теж, сповнена мужності та доброї волі. Але ми таки залишаємося трохи обібраними, проте я почуваюся в душі такою багатою, що ще не вповні розумію міру грабунку. Та все ж треба підтримувати зв'язок із нинішнім дійсним світом і намагатися визначити своє місце в ньому, людина не може жити лише вічними цінностями, це могло б виродитися в політику страуса. Жити на повну силу, ззовні й усередині, нічого із зовнішньої дійсності не приносити в жертву внутрішній і з внутрішньої — зовнішній: ось гарне завдання. А тепер я ще прочитаю легеньку історію з «Лібелле», і — в ліжко. А завтра треба буде знову працювати — над наукою, над домашнім господарством і над собою; нічого не може бути занедбаним, і не слід себе також вважати надто важливою. А на цьому — добраніч.

П'ятниця, 8 травня [1941 р.], третя година дня, у ліжку.

Я знову маю зайнятися собою, тут нічого не вдієш.

Зо два місяці мені не був потрібен цей зошит, життя було в мені таким ясним та чітким і вирувало так бурхливо, зв'язок із зовнішнім і внутрішнім світами, збагачення життя, розширення особистості; контакт зі студентами в Лейдені[62*]; Вілс, Еме, Ян; навчання, Біблія, Юнґ і знову Ш., і завжди знову Ш.

Але тепер знову зупинка, трохи замулений неспокій; власне, це зовсім не неспокій, для цього я надто пригнічена.

---

[62] Вілс Хейсман, Еме ван Сантен і Ян Бол, вчилися разом з Етті.

Можливо, це лише фізична втома, від якої так страждають усі цієї холодної весни, через що я не чую в собі відгомону того, що відбувається навколо.

Але я знаю, що це ці невисловлені особливі стосунки з Ш. роблять мені таке. І мені краще знову спостерігати за кожним своїм кроком.

Восьма година вечора.

Людина завжди шукає спасенну формулу, думку, що дасть усьому лад. Коли я щойно трохи каталася на велосипеді на холоді, я враз подумала: можливо, я все занадто ускладнюю й роблю надто цікавим, і не хочу бачити сухих фактів.

Власне, справи такі: я зовсім не закохана в нього і не кохаю його теж. Він подобається й іноді також захоплює мене як людина, і я вчуся в нього надзвичайно багато чого. Відтоді, як ми познайомилися, у мені відбувається процес дозрівання, про який я раніше у цьому віці навіть не могла мріяти. Але нічого більшого, власне, й немає. Але тут мішається ця клята еротика, якою він повний по самі вуха, і я також. Через це ми фізично невідворотно притягуємося одне до одного попри те, що жоден із нас насправді цього не хоче, як ми вже колись відверто сказали про це одне одному.

Але от щойно був, наприклад, той недільний вечір, якщо не помиляюся, це було 21 квітня; я вперше була весь вечір у нього. Ми розмовляли, тобто — він розмовляв про Біблію, пізніше зачитував уривки з Томи Кемпійського, поки я сиділа в нього на колінах, це все ще було добре, майже не було еротики, а було багато людського й дружнього тепла. Але потім раптом його тіло було на моєму, я довго була в його обіймах, і лише тоді мені стало сумно й самотньо, він цілував мої білі стегна, а я ставала дедалі самотнішою. Він сказав: «Es war

schön»[63], і я подалася додому з важким, мов камінь, відчуттям туги та самотності. І, відштовхуючись від цього, я почала вигадувати дуже цікаві теорії про цю свою самотність, та чи не може вона бути просто від того, що я не можу віддатися нашим фізичним стосункам до найглибшого закутка свого єства? Адже я не кохаю його. І я знаю, що його ідеал — бути вірним одній жінці, так сталося, що ця жінка тепер у Лондоні, але тут ідеться про саму ідею. Якби я була і справді великою й важливою жінкою, я би припинила з ним будь-які фізичні стосунки, вони, власне, роблять мене у глибині душі тільки нещасною. Але я наразі ще не можу змусити себе відмовитися від усього того, що відбувається і що буде втрачене, якщо я так вчиню. І я гадаю, що боюся образити його почуття чоловічої гідності, яке він теж десь таки має. Але наша дружба, очевидно, перейшла б на набагато вищий рівень, і, зрештою, він був би мені вдячний, якби я йому допомогла залишатися вірним тій єдиній жінці. Але я ще лише маленька й пожадлива людинка. Інколи мені знову хочеться бути в його обіймах, а потім я все ж таки почуваюся нещасною. В мені промовляє теж, напевне, дитяче марнославство. Щось на кшталт: усі ці дівчата й жінки навколо нього млію́ть за ним, але я, хто знається з ним менше за всіх, є єдиною настільки близькою до нього. Якщо в мені і справді є таке відчуття, тоді це дуже огидно. Направду, я дуже ризикую зіпсувати дружбу еротикою.

8 червня [1941 р.], у неділю вранці, о пів на десяту.

Думаю, так і вчиню: зранку до початку роботи на півгодинки «зазиратиму всередину», слухатиму те, що відбувається в моїй душі. «Sich versenken»[64]. Це можна ще назвати

[63] *Було гарно (нім.).*

[64] *Занурюватися (нім.).*

медитацією. Але це слово ще трохи лякає мене. Але чому, власне, так не можна сказати? Півгодини тиші у собі. Недостатньо робити самі лише рухи руками та ногами й усіма іншими м'язами у ванній кімнаті зранку. Людина — це тіло і дух. І такі півгодини гімнастики й півгодини «медитації» можуть створити добрий фундамент для спокою та концентрації на весь день.

Але ця «stille Stunde»[65] — це не так просто. Цього треба вчитися. Тоді весь дріб'язковий мотлох і все несуттєве треба буде вимітати зсередини. Зрештою, у такій маленькій голівці завжди криється така купа неспокою. Є теж і почуття та думки, що розширюють горизонти і приносять звільнення, але непотріб крізь них завжди продирається. І нехай тоді це буде метою такої медитації: перетворитися зсередини на одну велику, простору рівнину, без того підступного чагарнику, що затуляє краєвид. Тобто щоб у тобі оселилося щось від «Бога», так само як у Дев'ятій симфонії Бетховена є щось від «Бога». Щоб оселилося щось від «Любові», не тієї розкішної любові на півгодини, в яку з насолодою поринаєш і пишаєшся власними піднесеними почуттями, а любові, яка може прислужитися у маленьких щоденних речах.

Я би, звичайно, могла читати Біблію щоранку, але гадаю, що ще не готова до цього, що внутрішній спокій для цього ще недостатньо великий, я ще занадто багато порпаюся своїми мізками в цій Книзі в пошуках її сенсу, від чого це ще не перетворюється на поглиблення.

Я думаю, що читатиму щоранку уривки з «У філософському саду». Я би, звичайно, ще могла призначити собі записувати по кілька слів між цими блакитними лініями. Бути терпеливішою й міркувати над деякими думками глибше, навіть якщо це не такі вже й великі думки. Раніше через

[65] *Тиха година (нім.).*

зарозумілість у мене ніколи нічого не виходило записати. Написане мало одразу бути чимось чудовим, чимось досконалим, і ти боялася наважитися записати щось просто так, хоча іноді аж розривалася від бажання писати.

Хочу попросити тебе не дивитися у дзеркало так часто, дурненька. Напевно, бути дуже вродливою — жахливо, тоді просто не випадає зайнятися ще й своїм внутрішнім світом, бо надто переймаєшся сліпучою зовнішністю. І люди навколо реагують тоді тільки на цю гарну зовнішність так, що, можливо, зсередини зовсім скоцюрблюєшся.

Час, який я проводила перед дзеркалом, бо іноді мене раптом вражав смішний, або милий, або цікавий вираз мого насправді не особливо вродливого обличчя, цей час я могла використати краще. Це милування собою мене дратує.

Інколи я сама собі здаюся гарною, але це через те м'яке освітлення ванної кімнати; але в ті моменти, коли я здаюся собі вродливою, я не можу відірватися від свого власного зображення, тоді я кривляюся дзеркалу, виставляю голову на всі боки перед власним захопленим поглядом, і найбільше мені тоді подобається уявляти, як я сиджу за столом, повернена обличчям до залу, й усі на мене дивляться і думають, що я вродлива.

Ти завжди кажеш, що хочеш забути про себе, але поки в тобі ще стільки марнославства і фантазій, ти в справі забуття себе не дуже просунулася.

Також коли я сиджу і працюю, іноді відчуваю раптову необхідність побачити власне обличчя. Тоді я знімаю окуляри й дивлюся у скельця. Іноді це просто як ідея фікс. І я сама через це почуваюся нещасною, бо відчуваю, наскільки я сама собі ще заважаю. І не допомагає те, що я сама собі забороняю насолоджуватися власним обличчям у дзеркалі. Зсередини повинна з'явитися певна байдужість до власної зовнішності,

мені повинно бути все одно, як я виглядаю, я повинна ще більше жити «внутрішньо». І в інших ти ще забагато звертаєш уваги на зовнішність — чи «вродливий» хтось, чи ні. Зрештою ж, ідеться про душу, чи сутність, чи хай там як це назвати, людини, що просвічує назовні.

Субота, 14 червня [1941 р.], сьома година вечора.

Знову арешти, терор, концтабори, не розбираючи забирають батьків, сестер, братів. Шукаєш сенсу буття і задаєшся питанням, чи життя ще взагалі має сенс. Та це щось таке, в чому кожна людина повинна збагнути для себе саму себе й Бога. І, можливо, кожне життя має власний сенс, і потрібне ціле життя, щоб віднайти цей сенс. Наразі я принаймні втратила будь-яку цілісність речей і життя, і мені здається, що все випадкове, і що внутрішньо треба відійти від усіх і попрощатися з усім. Усе здається таким загрозливим і зловісним. Велике безсилля.

У неділю зранку, 15 червня [1941 р.], дванадцята година.

Ми — просто порожні діжки, крізь які струменить світова історія.

Усе — випадок, і нічого немає випадкового. Якби я вірила в перше, я би не змогла жити, але в останньому я ще не впевнена.

Я знову стала зовсім дрібку сильнішою. У своїй душі я можу виборювати певні речі. Спочатку, звісно, є бажання звернутися по допомогу до інших, думати, що я не впораюся, але раптом помічаєш, що ти щось виборола і що ти зробила це сама, і від цього стаєш сильнішою. Минулої неділі (про-

йшов щойно тиждень) я відчувала з відчаєм, що прив'язана до нього і що через це для мене почнуться часи нещастя. Але я відірвалася від нього, хоча й не розумію як. Не за допомогою міркувань із собою про це. Але я смикнула всіма своїми психологічними силами за уявний мотуз, вийшла із себе, зчинила собі опір, і враз відчула, що вільна. А потім були ще ті дві короткі зустрічі (ввечері на лавці біля набережної коло стадіону, похід по магазинах у місті), які були такі насичені, принаймні — для мене, як ще ніколи не бували до того. Так сталося завдяки цьому почуттю свободи; всі мої любов, і розуміння, й зацікавленість, і радість були звернені на нього, але я нічого не вимагала від нього, нічого не хотіла від нього, приймала його таким, яким він є, і тішилася ним.

Я тільки би хотіла знати, як я це зробила — відірвалася від нього. Це процес, який мені ще не зовсім зрозумілий. Він має бути мені зрозумілий тому, що пізніше я, можливо, зможу допомогти людям, що матимуть ті самі складнощі. Можливо, я можу це найкраще порівняти з людиною, яка прив'язана мотузкою до іншої людини, і доти смикає і тягне за той мотузок, поки він не відірветься. Можливо, ця людина пізніше теж не зможе розповісти, як вона відірвалася, лише знатиме, що мала волю відірватися й зібрала для цього всі сили докупи. Напевне, так було зі мною у психічному плані.

Ось чого ще я з цього навчилася: розмірковування не допомагають, не допомагають роз'яснення собі, що це таке, і пошуки причини; треба просто зробити психічне зусилля, використати енергію для досягнення певного результату.

Вчора на якусь мить я подумала, що не можу далі жити, що мені потрібна допомога. Я втратила сенс життя і сенс страждання, в мене було відчуття, що зі мною «zusammen zu

brechen»[66], але й тут я щось перемогла, завдяки чому я раптом змогла рухатися далі — сильнішою, ніж до того. Я спробувала поглянути в очі «Стражданням» людства просто і чесно, роз'яснити їх собі, чи радше: якась частина мене роз'яснювала їх, на багато запитань, сповнених відчаю, було знайдено відповіді, велика беззмістовність знову відступила перед чимось трохи більш організованим і взаємопов'язаним, і я знову можу рухатися далі. Це була знову коротка, але запекла боротьба, з якої я вийшла на якусь неподільну часточку дорослішою.

Я сказала, що роз'яснювала собі «Страждання Людства» (я й досі побоююся цих великих слів). Але це, власне, не зовсім вірно. Я відчуваю себе радше маленьким полем бою, на якому точиться боротьба щодо всіх або кількох питань нашого часу. Єдине, що можна зробити, — це смиренно віддати себе й перетворитися на поле бою. Ці питання все одно мусять десь жити, повинні мати якесь місце, щоб боротися та заспокоїтися, і ми, сердешні маленькі люди, повинні відкрити для них свої внутрішні простори й не тікати. Я в цьому сенсі, можливо, надто гостинна, в мені інколи точаться криваві побоїща, й подеколи плата за це — надмірна втома та важкий головний біль. Але тепер я знову — тільки я, Етті Гіллесум, старанна студентка у привітній кімнаті з книжками та вазою з маргаритками. Я знову йду у власному вузькому фарватері, і контакт із «людством», «світовою історією» і «стражданням» знову перервано. І так має бути, інакше людина може зовсім збожеволіти. Людина не може щоразу губитися у великих питаннях, не може бути щоразу полем бою, вона повинна знову й знову шукати власні маленькі кордони, всередині яких проживає своє маленьке життя сумлінно та свідомо, щоразу сумлінніше й доросліше, і з

[66] *Станеться колапс (нім.).*

більшою глибиною, що йде від переживань, отриманих під час тих майже «безособистісних» моментів контакту з усім людством. Пізніше я це, можливо, краще зможу висловити або зможу вкласти ці слова у вуста персонажа новели чи роману, але це буде набагато пізніше.

У вівторок зранку, 17 червня [1941 р.], о пів на десяту.

Якщо хтось зірвав шлунок, йому слід вдатися до розумної дієти, і замість того, щоб націлювати свій гнів на делікатеси, які, на його думку, призвели до зриву, йому краще спрямувати свою увагу на власну нестриманість.

Це премудрість, до якої я дійшла сьогодні і щодо якої я дуже задоволена. Постійний сум, який останніми днями гриз мене зсередини, тепер теж починає зникати.

У середу зранку, 18 червня [1941 р.], о пів на десяту.

Мушу знову звернутися до старої премудрості:

Der in sich ruhende Mensch rechnet nicht mit Zeit; Entwicklung dart nicht mit Zeiten rechnen[67].

Першоджерелом має залишатися саме життя й ніколи — інша людина. Багато людей, а надто — жінок, черпають свої сили з іншого замість того, щоб брати їх просто від життя. Нічого божевільнішого й неприроднішого годі й вигадати.

[П’ятниця], 4 липня [1941 р.].

В мені приховано неспокій, дивний, диявольський неспокій, що міг би бути продуктивним, якби я знала, що з

[67] *Людина, що має внутрішній спокій, не зважає на час; розвиток не може зважати на часи (нім.).*

ним робити. «Schöpferische»[68] неспокій. Це не неспокій тіла; і дюжина збудливих ночей кохання не потамують його. Це майже «священний» неспокій. О Боже, візьми мене у свою велику руку і зроби мене своїм інструментом, дай мені писати.

Це сталося через рудоволосу Леоні[69*] та філософа Йопа[70*]. Ш., можливо, влучив їм у саме серце своїми аналізами, та все ж я відчувала, що людину не можна вловити жодними психологічними формулами, лише митець може вхопити останній ірраціональний залишок людини.

Не знаю, як має бути з тим моїм «писанням». Для нього все ще надто хаотичне й бракує впевненості в собі, чи радше сказати — нагальної необхідності сказати щось. То я ще зачекаю, доки все вийде назовні саме собою і знайде форму. Але спочатку ще я мушу знайти форму, свою, власну форму.

У Девентері[71*] дні були, мов просторі сонячні рівнини, кожен день був великим, неперервним цілим, був контакт із Богом і з усіма людьми — очевидно, тому, що я майже не бачила людей. Були лани пшениці, які я вже ніколи не забуду й біля яких я майже стала навколішки, був Ейзел — під різнобарвною парасолькою, біля очеретяного даху та з терплячими конями. І сонце, яке я приймала в себе всіма порами.

А тут день складається з тисячі клаптиків, великої рівнини немає і Бог теж десь губиться; якщо так довго ще триватиме далі, я знову ставитиму собі запитання про сенс усього, і це не від глибокої філософії, це — доказ того, що мені зле. І цей дивний неспокій, який я ще не зовсім можу зрозуміти. Але я можу собі уявити, що це неспокій, з якого пізніше, якщо

[68] *Творчий (нім.).*

[69] Леоні Снатагер.

[70] Йоп Бол.

[71] У Девентері жили батьки Етті.

мені вдасться спрямувати його в якесь річище, могла би народитися гарна робота. Тобі ще далеко до того, дитинко, у диких хвиль потрібно відвоювати ще багато суходолу, у хаосі потрібно ще багато організувати.

Згадала зауваження Ш. нещодавно: «Sie sind ja gar nicht so chaotisch, Sie haben nur noch die Erinnerung von früher, wo Sie meinten, daß er genialer sei chaotisch als diszipliniert zu sein. Ich finde Sie immer sehr konzentriert»[72].

Понеділок, 4 серпня 1941 р., о пів на третю пополудні.

Він каже, що любов до всіх людей — прекрасніша за любов до однієї людини. Бо любов до однієї людини — це ж, власне, все ж любов до самого себе.

Він — зрілий чоловік 55 років і переходить у стадію любові до всіх після того, як спочатку протягом довгого життя кохав багатьох окремо. Я — маленька жінка 27 років і теж маю в собі дуже сильну любов до всього людства, але цікаво, чи не буду я завжди шукати єдиного чоловіка. І мені цікаво: до якої міри це — обмеження, відмежування жінки. До якої міри це — багатовікова традиція, від якої їй треба звільнитися, чи, можливо, це — настільки органічна частина сутності жінки, що вона скоїть сама над собою насилля, якщо віддасть свою любов усьому людству замість єдиного чоловіка. (До синтезу я зараз іще не готова). Можливо, тому так мало є видатних жінок у галузях науки та мистецтва — бо жінка завжди шукає того єдиного чоловіка, якому може віддати всі свої знання, і тепло, і любов, і творчі здібності. Вона шукає чоловіка, а не людство.

---

[72] *Ви не такі вже й хаотичні, тільки у Вас ще живе спогад з минулого, де Ви думаєте, що бути хаотичною — геніальніше, ніж бути дисциплінованою. Але мені Ви здаєтеся дуже сконцентрованою (нім.).*

Це жіноче питання не таке просте. Іноді, коли я зустрічаю на вулиці жінку — гарну, доглянуту, абсолютно жіночну, трохи недалеку жінку, — я можу від того геть втратити рівновагу. Тоді я відчуваю, що мій мозок, моя боротьба, моє страждання — це щось, що на мене тисне, щось огидне, щось нежіночне; тоді мені хочеться бути тільки вродливою і недалекою, іграшкою, якої прагнутиме чоловік. Типова ситуація — що завжди хочеться, щоб тебе прагнув чоловік, що це знову й знову для нас є найвищим підтвердженням того, що ми — жінки, хоча це насправді щось примітивне. Почуття дружби, поваги до нашої особистості, любові до нас як до людини — це все дуже добре, але хіба нам не хочеться у кінцевому підсумку, щоб чоловік як такий прагнув нас як жінок? Для мене ще трохи надто складно записати все, що я хочу сказати, все це безмежно заплутане, але суттєве, і важливо, щоб я це зрозуміла.

Можливо, справжня, внутрішня емансипація ще має розпочатися. Ми ще не справжні люди, ми — сільські тітки. Ми ще прив’язані й прикуті до сторічних традицій, ми мусимо ще народитися як люди, для жінки в цьому — велике завдання.

Але що ж насправді відбувається між Ш. і мною? Коли я згодом зможу прояснити ці стосунки, тоді прояснені будуть і мої стосунки з усіма чоловіками взагалі, і з усім людством, якщо зараз висловитися великими словами. На Бога, хай писатиму пафосно, хай запишу все так, як воно в мені кричеться; коли я витрачу весь запас пафосного й перебільшеного, можливо, тоді, зрештою, дістануся себе.

Чи подобається мені Ш.? Так, шалено.

Як чоловік? Ні, не як чоловік — як людина. І, можливо, мені подобаються тепло, і любов, і прагнення до добра, які

він випромінює. І я не можу цього зрозуміти, направду — не можу цього зрозуміти. Це така собі чернетка; час від часу я пробуватиму тут, виливатиму із себе щось, можливо, всі клаптики колись складуться в одне ціле, але я не повинна тікати від себе чи від складності проблем; від них я й не тікаю, я тікаю від складності записування. Думки стають на папері такими незграбними. Але ж ти на цьому папері шукаєш лише ясності для себе? Ти ж не виковуєш тут шедеврів. Тобі ще соромно перед собою. Тобі ще бракує снаги віддатися, випустити із себе свої проблеми, ти ще страшенно загальмована, і це через те, що ти ще не сприймаєш себе такою, якою ти є.

Важко бути в однаково добрих стосунках із Богом і зі своїм тілом нижче пояса. Ця думка крутилася в мене в голові і сповнювала відчаєм на одному музичному вечорі досить давно, де були представлені і Ш., і Бах. Із Ш. щось дуже заплутане. Ось він сидить там, і тоді відчуваєш багато тепла і людської сердечності, які плекаєш без жодної іншої думки. Але водночас там сидить великий чоловік з експресивною головою, з великими, чутливими руками, які часом простягає до тебе, й очима, які направду можуть пестити так, що аж серце рветься. Але мається на думці — безособово можуть пестити. Він пестить людину, а не жінку. Рука простягається до людини, а не до жінки. А жінка ж прагне, щоб її пестили як жінку, а не як людину. Принаймні, так інколи буває зі мною. Але він ставить перед тобою велике завдання, за розв'язок якого треба буде завзято побороотися. Я для нього — «Aufgabe», як він мені сказав на одному з перших сеансів, але й він для мене теж. Тут спинюся, я відчуваю себе чимраз гірше, поки це пишу — знак того, що я висловлюю це не так, як воно є в мені.

Нічого не вдієш, мені треба буде розв'язувати свої проблеми, й у мене завжди є таке відчуття, що коли я розв'язую їх для себе, то я розв'язую їх також для тисяч інших жінок. І тому мені треба «auseinandersetzen»[73] собі все. Але життя і справді дуже складне, а надто — коли не можеш дібрати слів.

Усе це моє ковтання книжок із молодих років — просто лінощі. Я даю іншим формулювати думки, що повинна була б робити сама. Я всюди шукаю підтвердження всього, що в мені кипить і відбувається, але мені треба навчитися знаходити власні слова. Мені треба позбутися багатьох лінощів, а головне — загальмованості та непевності, щоб згодом дійти до себе. А через себе — до інших. Я повинна все це проаналізувати й повинна прийняти себе. А тепер я піду й куплю диню на базарі. Це все таке важке всередині мене. А я б так хотіла бути легкою.

Я все всотую в себе, вже роками, все йде всередину, у великий резервуар, але це все має таки одного дня вийти звідти, інакше в мене складається враження, що я жила ні для чого, що я лише грабувала людство й нічого не віддала натомість. Іноді в мене таке відчуття, що я паразитую, і від цього — та велика пригніченість і запитання, чи й справді моє життя корисне. Можливо, в цьому й полягає моє завдання — зрозуміти себе, по-справжньому зрозуміти: усе, що мене накриває і що мені болить, усе, що волає в мені про розв'язок і формулювання. Тому це не лише мої проблеми, а й багатьох інших. І коли я наприкінці довгого життя зможу знайти форму для того, що зараз хаотично наповнює мене, можливо, тоді моє маленьке завдання буде виконано. Поки я це пишу, здається, десь у підсвідомості мені стає огидно. Через ті слова: «життєве завдання», «людство» та «розв'язан-

[73] *Пояснити (нім.).*

ня проблем». Ці слова здаються мені претензійними, я сама собі здаюся такою недоумкуватою «блідою училкою», але так стається, бо ще не маю мужності звернутися до себе.

Ні, сестричко, тобі ще далеко. Мені би насправді треба було заборонити тобі торкатися бодай одного глибокого філософа, аж поки ти сама себе сприйматимеш більш «au sérieux»[74]. Гадаю, мені все-таки треба спершу піти купити ту диню, щоб віддати сьогодні Нете[75*]. Адже це теж — частина життя.

Іноді я почуваюся, ніби я — смітник, в мені стільки каламутного й марнославного, половинчастості й меншовартості! Але: є також і відверта чесність і майже первісна жага привнести трохи ясності та знайти гармонію між зовнішнім і внутрішнім.

Іноді мені хочеться опинитися в монастирській келії, де б на книжкових полицях стояла піднесена премудрість віків, а за вікном — лани пшениці (так уже треба, щоб це були лани пшениці і щоб вони ще й хвилювалися), і там би я тоді залюбки заглибилася у віки й у себе, і згодом, напевне, прийшли би спокій і ясність. Але це не дуже важко. Тут, на цьому місці, у цьому світі і тепер я повинна знайти спокій і ясність. Я маю щоразу кидати себе у реальність, маю «auseinandersetzen» собі все, що мені зустрічається на шляху, світ зовнішній має отримувати їжу від мого внутрішнього світу і навпаки, але це так страшенно тяжко, і чому мене щось так гнітить ізсередини.

Той день на луках. Він вдивляється вдалину зі своєї рухливої доброї голови, і я: «Woran denken Sie jetzt?»[76]. А він: «An die Dämonien, die die Menschheit quälen»[77]. (Це було після того, як я йому розповіла про те, що Клас мало не забив до смерті

[74] *Серйозно (фр.).*

[75] Шпір жив у будинку із сім’єю Нете по вулиці Курбет, 27.

[76] *Про що Ви тепер думаєте? (нім.).*

[77] *Про демонів, що мучать людство (нім.).*

свою дочку через те, що вона не принесла йому отруту). Він сидів під гіллястим деревом, і моя голова лежала в нього на колінах, і тоді раптом я сказала, тобто не сказала — з мене вирвалося: «Und jetzt möchte ich so gern einen undämonischen Kuß haben»[78]. «Den müssen Sie sich dann selber holen»[79]. І тоді я рвучко зірвалася на рівні й хотіла вдати, ніби я нічого не сказала, але раптом ми лежали в тих луках удвох, вуста до вуст, я притислася до нього не знаю на як довго. Такий поцілунок не лише тілесний, разом із чиїмись легковірними вустами намагаєшся засмоктати в себе всю його сутність. А потім він сказав: «Das nennen Sie undämonisch?»[80].

Але що цей поцілунок має означати в наших стосунках? Він так і висить у повітрі. Він примушує тебе бажати всього чоловіка, і все ж — я не хочу всього чоловіка. Я зовсім не люблю його як чоловіка, ось у чому дивина, чи це те кляте бажання проявити себе, бажання володіти кимось? Володіти ним тілесно; це тоді, коли я володію ним духовно, що, насправді, є набагато важливішим? Чи це та клята негігієнічна традиція, коли двоє людей протилежної статі, близько спілкуючись одне з одним, у певний момент думають, що їм також треба й фізично пізнати одне одного? В мені це дуже сильно присутнє. У чоловікові я завжди шукаю сексуальні можливості стосовно себе. Гадаю, що це — погана звичка, якої треба позбутися. Можливо, він вищий за це, хоча: йому таки теж треба боротися, щоб подолати свої еротичні пристрасті до мене. Ми — завдання одне для одного, іноді це виглядає так безглуздо — начебто ми навмисне ускладнюємо все одне для одного, хоча все могло би бути таким простим.

---

[78] *А тепер мені так хотілося б отримати недемонічний цілунок (нім.).*

[79] *Тоді Ви мусите самі його роздобути (нім.).*

[80] *Ви називаєте це недемонічним? (нім.).*

За цей час ті дині вже, гадаю, розкупили. Почуваюся в душі жахливо, всередині мене — неначе клубок, фізично я теж почуваюся препаскудно. Але не дай себе обдурити, сестричко, це вибрики не твого тіла, а у твоїй душі, твоїй змученій душі.

За якийсь час я знову напишу: яке ж життя прекрасне і яка ж я щаслива, але я зовсім не можу уявити собі, як я при цьому почуватимуся.

У мене ще немає базової мелодії. Немає жодної постійної прихованої течії, внутрішнього джерела, з якого я б живилася, вона завжди замулюється, й, до того ж, я забагато думаю. Мої ідеї все ще висять навколо мене, як надто просторий одяг, до якого мені ще треба дорости, але цей одяг так і залишиться завеликим. Мій дух постійно наздоганяє мою інтуїцію, і, звичайно, добре, що це так. Та через це моєму духові, чи розумові, чи хай там як це називати, доводиться іноді так страшенно напружуватися, аби вхопити за кінчик пальта всілякі мої *Ahnungen*. Усілякі розмиті ідеї просто вимагають конкретних формулювань, але, можливо, вони ще далеко не зрілі для того. Я маю продовжувати дослухатися до себе, «hineinhorchen»[81], і добре їсти та спати для збереження рівноваги, інакше все стає, як у Достоєвського, але за нашого часу акцент знов-таки деінде.

П'ятниця [8 серпня 1941 р.],
п'ятнадцять по десятій годині ранку.

Від Ш. ще немає листа. Негідник. Було б цікаво подивитися на нього у Вагенінґені в тому безладному будинку з багатьма благочестивими доньками[82*].

---

[81] *Дослухатися, доходити суті (нім.).*

[82] В сім'ї Бонґерсів було шестеро дочок і серед них — Гера, що була подругою Шпіра.

Коли я зійшла сходами вниз, найперше почула від мами: «Я почуваюся такою нещасною». Дивно: щойно почую від тата найменше зітхання, моє серце майже розколюється навпіл, так би мовити, а коли мама з великим пафосом говорить: «Якою ж я почуваюся нещасною, знову й ока не зімкнула» тощо, мене це внутрішньо зовсім не зачіпає.

Коли я раніше пізно вставала, почувалася пригніченою і думала: гаразд, день втрачено, вже не робитиму нічого. Тепер це приносить мені ще й неприємне відчуття, так ніби це щось таке, чого вже не можна буде наздогнати. Я могла би написати про це цілий есей під психологічним кутом зору, але я вирішила не писати далі про «складні» речі, поки вони не стали простими. Не маю жодного уявлення про те, що робитиму сьогодні. Я не можу працювати в цьому домі, в мене тут немає свого місця і я тут не можу налаштуватися на свою хвилю. Гаразд, тоді я просто розслаблюся і спробую якнайкраще відпочити.

Балакуха, жахлива людина, та не скигли вже так, так-так, балакай до речі. Це — мої внутрішні реакції, коли моя мати сидить навпроти мене і щось розповідає. Мати — це хтось, хто може дійняти тебе до живих печінок. Я намагаюся бачити її об'єктивно й намагаюся трохи любити її, але раптом у самій глибині своєї душі я побачила: яка ж ти сміховинна й божевільна людина. Це так неправильно з мого боку, я тут не живу, але дай мені жити. Я відкладаю своє життя доти, доки зможу поїхати звідси. Раніше я ламалася у цій божевільні; нині я внутрішньо тримаю все на відстані й намагаюся пережити цю ситуацію з найменшими втратами. Але тут мені бракує енергії для важкої роботи, здається, ніби тут усю енергію з тебе висмоктують.

Зараз одинадцята година, а я лише трохи потинялася, посиділа на прохолодному підвіконні перед столом, захаращеним після сніданку, і слухала патетичні вигуки моєї матері про талони на масло, її здоров'я тощо. І все ж вона — жінка, не позбавлена значущості. Тут трагічність завжди саме в цьому. І в батька, і в матері є великий потенціал таланту й людської вартості, але він невикористаний чи принаймні — використаний недобре. Ти ламаєш тут голову над неподоланими проблемами мінливих настроїв, це — хаотичний і сумний стан, який відображається у зовнішньому хаосі нашого домогосподарства. І мама ще й думає, що вона — прекрасна господиня. Але вона добиває всіх своїм безкінечним господарюванням. Мої думки тут стають щоразу важчими. Гаразд, тоді знову гайда. Життя у цьому домі занапащується в дрібницях. Тебе добивають ці дрібниці, і до великого не доходиш. Я щойно написала Гері[83*], що виродилася би на професійного меланхоліка, якби залишилася тут надовго. Тут нічого не можна зробити, чи допомогти, чи вдатися до рішучих дій. Усе таке розбалансоване. Того вечора, коли я палко розповідала про Ш. та його роботу, вони тепло реагували, з ентузіазмом, фантазією і гумором. І тоді я з таким приємним почуттям лягала спати: які, зрештою, цікаві люди. Але наступного ранку все знову було сповнене суцільного скептицизму і несмішних жартів, було таке відчуття, наче вони не вірили власному ентузіазмові попереднього вечора. Отак потроху і збуваємо дні. Нумо, Етті, зберися, я маю на думці: «zusammenraffen»[84]. Біль у животі теж, звичайно, не додає мені свіжості. Я думаю, що сьогодні вдень трошки посплю, а потім піду в бібліотеку далі вивчати др. Пфістера.

[83] Гера Бонґерс.

[84] *Зберися (нім.).*

Мені все-таки треба бути вдячною за те, що маю скільки завгодно часу для себе, нумо тоді використовувати його, недотепо.

А тепер годі цього дурного шкрябання.

Одинадцята година вечора.

Я починаю думати, що це стане справді значущою дружбою. Слово «дружба» вжите в усій ваготі його значення. Я почуваюся всередині дуже серйозною. І це не та серйозність, яка витає над дійсністю і яка пізніше мені знову здаватиметься неприродною та перебільшеною. Принаймні я так не думаю. Коли сьогодні принесли його листа о 6 годині — я саме повернулася з Горссела, змокла до нитки від дощу — в мене не було жодного внутрішнього зв'язку з цим листом. Я була втомлена до смерті — й тілесно, й духовно — і, власне, не зовсім розуміла, що я з тим листом маю робити. А потім я згорнулася калачиком на ліжку і ще раз добре вивчила знайомий почерк, і відчула потім надзвичайно сильне почуття прив'язаності до цієї людини. І я відчула, наскільки значущим він буде для мого подальшого духовного розвитку, якщо я й надалі щоразу чесно і серйозно буду «auseinandersetzen»[85] себе стосовно нього, себе та багатьох проблем, які щоразу виникатимуть у зв'язку з цими стосунками.

Bedeutungsschwer[86].

Мені також треба набратися мужності жити життя з усіма «Bedeutungsschwere»[87], яких це життя вимагає, без того, щоб я собі здавалася пихатою, чи сентиментальною, чи неприродною.

---

[85] *Роз'яснювати (нім.).*

[86] *Багатозначно (нім.).*

[87] *Багатозначності (нім.).*

І мені треба бачити його не як мету, а як засіб подальшого росту та дозрівання. Я не повинна бажати володіти ним. Це правда, що жінка шукає конкретики тіла, а не абстрактного духу. Центр ваги жінки — в тому єдиному чоловікові, центр ваги чоловіка — у світі. Чи здатна жінка перемістити свій центр ваги без того, щоб, так би мовити, не вчинити над собою насилля, не переломити свою сутність? Це і багато інших питань, що постали після його листа, який дав мені дуже плідний поштовх.

«Zu einem anderen Menschen stehen. Freundschaft will auch geübt sein»[88].

У цьому домі — найдивовижніша суміш варварства та високої культури.

Духовного капіталу тут стільки, бери — не хочу, але він розкиданий без прихистку і без уваги, безладно. Це гнітить. Це трагікомічно, я дивуюся з того, наскільки цей дім божевільний, але людина тут не може рости і квітнути.

Мені не вдається записувати щоденні речі. Мені ж зовсім не про них ідеться.

У середу вдень, [13 серпня 1941 р.].

Холоднокровної, крижаної об'єктивності я, звичайно, зі своїм характером не досягну. Для цього в мені забагато норову. Але я вже страждаю не так сильно, як раніше, через увесь той норов. Дан[89*] випав з літака, і щомиті дня і ночі помирає стільки живих багатонадійних юнаків. Через великі страждання навколо починаєш соромитися того, що сприй-

[88] *Бути лояльною до іншої людини. Дружбу треба практикувати (нім.).*

[89] Дан Сайєт.

маєш себе *au sérieux* з усіма своїми змінами настрою. Але ти повинна так і продовжувати сприймати себе *au sérieux*, мусиш залишатися центром і мусиш намагатися збагнути все, що відбувається у цьому світі, ні на що не можна заплющувати очі, ти мусиш «auseinandersetzen» собі цей жахливий час і спробувати знайти відповідь на питання життя і смерті, які цей час тобі висуває. І, можливо, ти знайдеш відповіді на деякі з цих запитань — не лише для себе, а й для інших. Просто я живу. Я мушу все розбирати. Я також не повинна тікати від себе. Іноді я почуваюся стовпом у вируючому морі, в який хвилі б'ють з усіх боків. Але я не падаю і з роками загартовуюся. Я хочу продовжувати жити на повну силу.

Я хочу стати літописцем багатьох речей цього часу (внизу — рейвах, тато волає: «то йди і грюкай дверима»; і це теж слід опрацювати, а я тепер плачу — реву раптом, аж такою об'єктивною я ще не стала; направду, в цьому домі не можна жити, але гаразд, рухаємося далі); а, так — літописець, я на цьому зупинилася. Я помічаю за собою, що поряд із усім тим моїм суб'єктивним стражданням завжди присутня неначе об'єктивна цікавість до всього, що стосується цього світу, людей, моїх власних порухів душі. Іноді мені здається, що в мене є завдання. Усе, що відбувається навколо мене, треба прояснювати в думках і пізніше записувати. Бідні голова і серце, скільки ж вам ще потрібно буде опрацювати. Багаті голова і серце: ви ж таки маєте цікаве життя. Я вже не плачу. Але голова знову така напружена. Тут справжнє пекло. Мені би вдалося багато що викласти на папір, якби я захотіла це записати. У будь-якому разі, я постала з цього хаосу і маю завданням піднятися до вищого порядку. Ш. називає це побудовою шляхетного матеріалу, скарбу.

Іноді настільки відволікаєшся через приголомшливі події довкола, що потім з великими труднощами можеш знову віднайти дорогу до себе. І все ж це треба робити. Не можна загубитися в довколишніх речах через якесь почуття провини. Це речі мають у тобі прояснитися, ти сама не можеш втратити себе в речах.

І вірш Рільке так само реальний і важливий, як і хлопець, що випав з літака, — про це я хочу тобі ще раз нагадати. Усе це належить цьому світові, і не можна щось одне відкинути на користь іншого. Лягай тепер спати.

Треба прийняти багато суперечностей. Ти хотіла б усе скувати своїм духом у єдність і в якийсь спосіб спростити, тому що тоді життя стало б для тебе простішим, але вже сталося так, що життя складається із суперечностей, і їх усі потрібно прийняти як такі, що належать життю, і не можна наголошувати на чомусь одному коштом чогось іншого. Хай усе крутиться — все-все, і, можливо, тоді вони перетворяться на щось ціле. Я тобі сказала, щоб ти лягала спати замість того, щоб записувати тут речі, які ти ще зовсім не можеш сформулювати.

П'ятниця [15 серпня 1941 р.], одинадцята година ночі.

Так-так, видалася мить спокою, мить штилю. Не маю потреби думати, нічого не треба. Це, звичайно, може бути і від чотирьох таблеток аспірину.

Із діалогу між татом і мною біля каналу Синґел:

Я: «Мені шкода всіх дівчат, які стикаються з Мішею»[90*].

Тато: «Та вже трапилося так, що на цього хлопчину зараз є попит, що тут вдієш».

[90] Міша — наймолодший брат Етті.

23 серпня 1941.
У суботу ввечері, за письмовим столом.

Мені знову треба точно реєструвати свої настрої, це стає вже занадто. І те, що від якоїсь однієї незначної застуди увесь мій світогляд одразу знову стає чорнішим ночі, це теж уже надмір. Як же воно було? У четвер увечері в поїзді з Арнема сюди все було таким гарним. За вікнами купе зростала ніч — тиха, широка й велична. А всередині вузького потягу було багато робітників — метушливих, жвавих, сповнених життя. І я сиділа, сховавшись у сутінках свого куточка, споглядаючи правим оком велику і тиху природу, а лівим — експресивні голови й різнокольорові жести людей. І мені все подобалося — життя і люди. І потім та довга прогулянка з вокзалу Амстел крізь майже темне, неначе зачароване, місто. І потім під час цієї прогулянки в мене раптом з'явилося відчуття, що я не сама, що «нас тут двоє». Я почувалася так, наче складалася з двох частин — двох людей, що тісно обійнялися, і від того їм тепло й затишно. Дуже сильний контакт із собою і від того — велике тепло у собі. Відчуття самодостатності. Я також багато розмовляла із собою і з такою насолодою дріботіла вулицями вздовж Амстела, з головою заглиблена в себе. І з певною приємністю я констатувала, що я для себе — добрий компаньйон і що я добре ладнаю із собою. І наступного дня теж було те саме відчуття, ніби я складаюся з двох людей, які дуже щільно притулилися одне до одного, і їм від цього так приємно-тепло. І коли я вчора вдень шукала сир для Ш. і йшла тими гарними вулицями Південного району, я почувалася, як стародавній бог, огорнутий хмарою. Так, напевно, десь у міфології зображають богів: бог, що рухається вперед, огорнутий хмарою. Хмара, що мене огортала і супроводжувала, складалася з моїх власних думок і почуттів, у цій хмарі

я почувалася так тепло, у прихистку й у безпеці. А тепер у мене голова важка від застуди, і в мені немає нічого, крім неприємних відчуттів невдоволення й відрази. Незбагненною є відраза до людей, яких я за інших умов люблю. Негативне ставлення до всього, відкидання, критика тощо. Усе ж таки дивно, що все це може спричинити сам лише закладений ніс. Це ж насправді не моє — огида до інших людей. Коли я фізично почуваюся настільки зле, то повинна була би зупинити двигун мислення, але він тоді, як правило, ще сильніше починає працювати, і знецінює все, що тільки можна знецінити. У будь-якому разі зараз розумно піти й лягти спати; я таки і справді трохи прихворіла.

Якщо твої вчинки розходяться з думками, може, це й добре. Сьогодні мав повернутися Ганс[91*], і ця думка не давала мені спокою. Щойно в мені з'являється огида до людей, він перший стає її жертвою, безумовно, через те, що перебуває в моєму найближчому оточенні. Отже, мені дуже не хотілося, щоб він приходив, я надумала, що він до смерті нудний, повільний і незграбний хлопець. А потім він прийшов — свіжий і зміцнілий після табору для яхтсменів, і тут я раптом помічаю в собі, що я з великим ентузіазмом і насолодою розмовляю з ним, що мені приємно й цікаво бачити його засмагле обличчя з відвертими, ще дещо невизначеними, блакитними очима, що я зриваюся на рівні й біжу готувати для нього суп, жваво перемовляюся з ним, і що він мені, зрештою, подобається, як мені подобаються, зрештою, всі творіння Божі. Я не думаю, що у моїй поведінці було щось силуване; я радше схиляюся до того, що ця внутрішня нервозність є неприродною для мене. Не є частиною мене насправді. Тож мушу тримати себе у руках стосовно неї. Що серед іншого

[91] Ганс Вегеріф.

може виражатися в тому, що коли я вже не можу працювати або читати, мені краще лягти спати.

26 серпня [1941 р.], у вівторок вдень.

Всередині мене є дуже глибока яма. І в ній сидить Бог. Іноді я можу наблизитися до нього. Але частіше перед ямою навалено каміння і жорстви: тоді Бог похований. Тоді його знову треба відкопувати.

Я можу собі уявити, що є люди, які моляться, звернувши очі до неба. Вони шукають Бога поза собою. Є також люди, які глибоко схиляють голову і ховають її в долонях. Гадаю, що ці люди шукають Бога всередині себе.

4 вересня [1941 р.], о пів на одинадцяту, у четвер ввечері.

Життя складається з історій, які прагнуть, щоб я їх переказала. Ах, яка нісенітниця. Насправді, я не знаю. Я знову нещасна. І настільки страшенно добре можу уявити, чому люди починають пити чи лягають у ліжко з першим-ліпшим. Але вже сталося так, що це — не мій шлях. Я мушу пробитися через це тверезо та з ясною головою. І сама. Добре, що того негідника сьогодні не було вдома. Інакше я би знову побігла туди. Та допоможи ж мені, я така нещасна. Я розриваюся на шматки. І вимагаю від інших, щоб вони самі давали собі раду. Я хочу «in mich hineinhören»[92]. Й отже, тоді я забилася у найвіддаленіший закуток своєї кімнати, сіла на підлогу, затиснута стінами з двох боків, із дуже низько похиленою головою. Так, і так я сиділа. Дуже тихо. Неначе уважно роздивляючись свій пуп у благочесному очікуванні, чи не з'являться звідти часом нові сили. Моє серце було знову

[92] *Дослухатися до себе (нім.).*

у лещатах, воно не виливалося зсередини, всі відводи були замулені, а мозок закручений у важкий вузол. І коли я так сиджу там, зібравшись у клубочок, я чекаю, поки в мені щось розтане і щось у мені виллється.

Направду, я взяла на себе надто важку ношу, коли погодилася прочитати листи тієї «Freundin»[93]. Я завжди так по-страусячи уникала її, а тепер вона все одно з'явилася. І навколо цих листів знову цілий процес, і так і тягнеш лямку далі. Я би хотіла бути дуже простою — наприклад, як місяць у небі сьогодні чи як галявина. Звісно, я вважаю себе ще надто важливою. У такий день, як сьогодні, я уявляю, що немає в світі нікого, хто страждав би так само, як я. Коли у людини болить усе тіло і вона не може витримати, щоб хтось доторкнувся до неї бодай одним пальцем — ось що відчуває моя душа чи хай там як це називається. Тоді найменше враження несе біль. Душа без зовнішньої шкіри; здається, щось подібне писала пані Ромейн про Каррі ван Брюгген. Я хотіла би помандрувати кудись дуже далеко. І щодня бачити інших людей, які не повинні мати імен. Мені іноді здається, що ті дві-три людини, з якими в мене дуже тісні стосунки, блокують мені краєвид. Краєвид чого, власне? Етті, ти маленька негідниця й вельми несвідома. Очевидно, ти змогла би проаналізувати постфактум, звідки з'явився той важкий і нещасний настрій, а разом із ним і важкий головний біль. Але мені насправді цього не хочеться, для цього я надто лінива. Господи, дай мені трохи смирення.

Я надто напружено працюю? Я хочу пізнати це століття — ззовні і зсередини. Я вивчаю це століття навпомацки, щодня знову проводжу пучками по контурах цього часу. Чи це лише фікція?

---

[93] *Подруга (нім.).*

А потім мене знову гойдає у реальність. Я дивлюся в очі всьому, що трапляється мені на шляху. Іноді це дає мені таке криваве відчуття. Це ніби я насильно примушую себе стикатися з усім, і від того — вибоїни та подряпини. Але я загадала собі, що так має бути. У мене іноді враження, що я у горні. Чи у пекельному чистилищі; і що мене треба у щось перекувати. У що? Це знову щось таке пасивне, я маю дати, щоб зі мною це зробили. Але водночас завжди присутнє відчуття, що всі питання цього часу зокрема і всього людства взагалі мають бути розв'язані у боротьбі *ausgerechnet*[94] у моїй маленькій голові. Це — щось активне. Гаразд. Найгірше вже минулося. Я тинялася біля Ковзанярського клубу, мов пришелепкуватий п'яничка. І говорила вічному місяцю про дуже дивні речі. Той місяць теж не сьогодні народився. Таких типів, як я, він уже, напевне, бачив. Я думаю, він взагалі багато чого бачив. Еге ж. Мені роковане тяжке життя. Іноді мені взагалі не хочеться його проживати. Тоді я вже все знаю наперед, як воно буде, і тоді почуваюся такою втомленою, тоді мені немає потреби все це пережити ще й наяву. Але життя завжди в мені сильніше. І тоді мені все знову видається «цікавим» і захопливим, і я сповнена ідей і готова боротися. Людині потрібно «Pausen wahr haben wollen»[95]. Але я перебуваю аж надто у «Pausen»[96], як мені принаймні здається. А тепер добраніч.

Спало на думку. Може таке бути, що я вважаю себе надто «важливою», але, можливо, мені ще й хочеться, щоб інші вважали мене «важливою». Наприклад, Ш. Я хочу, щоб він

[94] *Як навмисне (нім.).*

[95] *Приймати те, що існують перерви (нім.).*

[96] *Перерві (нім.).*

знав, що я дуже страждаю, і водночас я це приховую. Чи може це бути пов'язаним із опором, який я щодо нього часто відчуваю?

У п'ятницю зранку [5 вересня 1941 р.], дев'ята година.

Я зараз почуваюся достеменно як людина, яка відновлюється після важкої хвороби. Голова ще трохи йде обертом і ще трохи хитає. Вчора знову було тяжко. Здається, я живу душею недостатньо просто. Забагато віддаюся «Ausschweifungen»[97], вакханаліям духу. Можливо, я також надто ідентифікую себе з усім прочитаним і вивченим. Хтось на зразок Достоєвського ще й досі в той чи інший спосіб руйнує мене. Мені справді треба стати трохи простішою. Дати собі пожити трохи більше. Не прагнути вже тепер бачити результати свого життя. Я знаю, як собі зарадити. Мені треба сісти навпочіпки на підлозі в куточку і так, зібравшись у клубочок, слухати, що відбувається всередині мене. Міркуваннями я з цього не виберуся. Мислення — це гарна й почесна справа під час навчання, але з важких душевних станів себе не «вимислити». Повинно статися щось інше. Потрібно зайняти пасивну позицію і слухати. Знову віднайти контакт із маленькою частинкою вічності.

Справді, трохи простішою і не накрученою, і в роботі теж. Коли я виконую простий переклад з російської, десь у мене в голові на задньому плані маячить уся Росія, і мені ще здається, що я маю написати книжку принаймні не гіршу за «Братів Карамазових». З одного боку, я гадаю, що висуваю до себе дуже великі вимоги, й у насправді натхненні миті мені здається, що досить багато чого було би мені до снаги. Але натхнення триває не вічно, й у будденніші миті в мені

[97] *Розпуста (нім.).*

поселяється раптовий страх, що я ніколи нічого не зможу реалізувати з того, що відчуваю в собі у «gesteigerte»[98] миті. Але чому я маю щось реалізувати? Я просто маю «бути», і жити, і трохи намагатися бути людиною. Ти не можеш владарювати своїм розумом над усім, дай також трохи повирувати своїм джерелам чуттів та інтуїції. Знання — це влада, я це знаю, і, можливо, тому я збираю знання — з якогось бажання показати себе. Насправді я не знаю. Але, Господи, дай мені краще мудрість замість знань. Або краще сказати: тільки знання, яке веде до мудрості, робить людину (мене, принаймні) щасливою, а не знання, що є владою. Трохи спокою, багато доброти і трохи мудрості. Якщо я відчуватиму це в собі, все буде добре. Тому мені так дивно було чути, як та вишукана скульпторка Фрі Гейл сказала Ш., що я їй здалася справжньою татаркою і що, на її думку, для завершення мого образу мені ще треба було додати дикого коня, на якому я б роз'їжджала степом. Людина небагато знає про себе.

Герта[99*] написала в одному зі своїх листів до Ш.: «Gestern hast Du mir Deine Hand aufgelegt»[100].

Реальність для мене насправді зовсім не є реальною, і тому я не можу перейти до дій — тому що я ніколи не розумію їхньої ваги та зони ураження. Один-єдиний рядок із Рільке є для мене реальнішим, ніж, наприклад, переїзд в інше помешкання. Мені доведеться все своє життя сидіти за робочим столом. І все ж, я не думаю, що я — замріяна нетяма. Дійсність страшенно цікавить мене, але з-за робочого столу мені не хочеться жити і діяти всередині неї. Для того, щоб

---

[98] *Піднесені (нім.).*

[99] Герта — подруга Ш. у Лондоні, з якою він пізніше хоче одружитися.

[100] *Вчора я відчула на собі твою руку (нім.).*

зрозуміти людей та ідеї, треба також знати справжні світ і ситуації, всередині яких усе живе й зростає.

У вівторок зранку, 9 вересня [1941 р.].

Він — рушій для дуже багатьох жінок. Генні[101*] так називає його в одному зі своїх листів: мій мерседес, мій великий, добрий, милий мерседес. Над ним живе «Die Kleine»[102*]. Він каже, що коли вона з ним бореться, здається, що вона — велика, обережна кішка, яка боїться зробити комусь боляче. У п'ятницю ввечері він подзвонив Ріт[103*], його голос так і співав просто, коли він розмовляв із тією п'ятнадцятилітньою дівчиною: «Так, Рііііт». А між тим він пестив правицею моє обличчя, а на столику лежав лист від дівчини, з якою він пізніше хоче одружитися, і було видно слова «Du mein Liebes, Jul»[104], мене так і тягло на них дивитися.

Я така сумна, така відчайдушно сумна останніми днями. Чому, власне? Я не весь час сумна, щоразу мені вдається побороти це відчуття, але щоразу я знову впадаю у великий сум.

Я ще ніколи не зустрічала людину, яка мала би стільки любові, і сили, і непорушної самовпевненості, як Ш. Увечері в ту певну п'ятницю він сказав щось на зразок: «Якби я всю свою любов і силу випустив на одну людину, я б її зламав (*verderben*[105])». І саме таке відчуття в мене іноді виникає — що мене ним завалює. Не знаю. Іноді мене охоплює відчуття, що мені треба податися на інший край світу, аби звільнитися

[101] Генні Тідеман; зазвичай Етті називає її Тіде.

[102] Дікі де Йонґе, член «клубу Шпіра».

[103] Ріт Бонґерс, сестра Гери.

[104] *Ти мій коханий, Юле (нім.).*

[105] *Нівечити (нім.).*

від нього, але водночас я знаю, що я тут на місці й біля нього мушу зрозуміти цю ситуацію. І іноді він не завдає мені жодних проблем, тоді все добре, а іноді, як зараз, у мене таке відчуття, що я на нього хворію. Що ж це таке, власне? Але, зрештою, він не є загадковим і так само не є складним. Чи є це той величезний запас любові, яким він володіє і який розділяє між незліченою кількістю людей, і яку я б так воліла мати для однієї себе? Справді, бувають моменти, коли мені хочеться саме цього. Щоб уся його любов зібралася і сконцентрувалася на мені. Але хіба ця думка не є занадто тілесною? І не занадто інтимною? Я справді не знаю, що мені робити з цим чоловіком.

Спробую щось записати про той вечір у п'ятницю. Тоді в мене було таке відчуття, що я була всередині чоловіка-загадки, чи радше сказати — чоловіка-не-загадки. Здавалося, того вечора він дав мені ключі до таємниці своєї особистості. І два-три дні мені здавалося, що я ношу його в самісінькому центрі свого серця і що я не хочу його втратити ніколи. Але чому я тоді зараз так невимовно сумна? І не маю жодного зв'язку з ним і прагну позбутися його? У мене таке враження, що його для мене забагато. Як же все-таки було того п'ятничного вечора?

Коли він сидить переді мною у кріслі — широкий, м'який, у серпанку якоїсь пишної чуттєвості й водночас — такої великої людської добросердності, мені він іноді нагадує римського імператора у приватному житті. Не знаю чому. Уся постать тоді огорнута якоюсь сластолюбністю, але водночас — і такою нескінченною теплотою та ласкавістю, яких забагато для однієї людини і які розливаються далеко навколо. І чому це нагадує мені римлянина за часів занепаду? Направду, навіть не можу собі уявити.

Ці шлункові болі, і пригніченість, і відчуття, затиснені в кулак, і відчуття розчавленості під чимось важким — це, безсумнівно, ціна, яку мушу заплатити за мою жадібність у бажанні пізнати все життя і дістатися суті всього. Іноді цього і справді забагато. У моєму тесті Тако Кейпера було зазначено, що я — людина, яка вимагає всього від життя, але також і пропускає все крізь себе. Я і це пропущу крізь себе: ці внутрішні корки є його невід'ємною частиною, але їх таки слід обмежити до мінімуму, інакше я взагалі не зможу жити далі.

Коли я вчора поверталася додому велосипедом, така невимовно сумна і з надзвичайною важкістю в душі, й чула, як над головою шугають літаки, раптова думка, що бомба могла би покласти кінець моєму життю, принесла мені відчуття звільненості. Останнім часом зі мною таке буває, що мені здається: мені простіше не жити, ніж жити.

У четвер зранку [25 вересня 1941 р.], дев'ята година.

Так, ми, жінки, — нерозумні, абсурдні, алогічні жінки, ми шукаємо Раю та Абсолюту. Але ж я таки знаю своїми мізками, які так чудово працюють, що немає нічого абсолютного, що все відносно, має нескінченно багато нюансів, є вічно в русі й тому є таким цікавим і так зачаровує, але й приносить так багато болю. Ми, жінки, хочемо увічнити себе в чоловікові. Річ ось у чому: я хочу, щоб він мені сказав: «Кохана, ти моя єдина і я кохатиму тебе завжди». Але це — фікція. І поки він цього не скаже, все інше не має сенсу, я нічого іншого не помічаю. І тут постає парадокс: я ж його зовсім не хочу, саме його я б і не хотіла мати за єдиного й назавжди, але я вимагаю цього від іншого. Чи може бути так, що від того, що сама я нездатна до абсолютного кохання, я вимагаю його від іншого? І ще я прагну від іншого тієї ж інтенсивності по-

чуття, хоч і знаю, достеменно знаю на власному прикладі, що такого не буває. Але щойно я помічаю в іншому тимчасовий пригнічений настрій, то відразу тікаю; так проявляється, звичайно, комплекс меншовартості: якщо я в нього не викликаю аж такого інтересу, щоб він постійно і без жодних пригнічених настроїв світився й палав для мене, тоді вже краще ніц не треба. І це настільки диявольськи алогічно, мені треба вирвати це в собі з корінням. Я, до речі, не знала би, що робити, якби хтось постійно світився й палав задля мене, мене б це обтяжувало і ставало б нудно, давало б мені почуття несвободи. О, Етті, Етті.

Учора ввечері він серед іншого сказав: «Гадаю, що я — "Vorstufe"[106] до твого справді великого кохання». Так дивно, я для багатьох людей була «Vorstufe». І хоча так воно, напевно, і є, десь глибоко мені від того страшенно боляче, і я не можу змиритися з цими словами. Думаю, я розумію, чому. Насправді я вважаю, що він мусив би відчути шалені ревнощі від думки, що в мене в житті колись буде велике кохання. І це знову вимога абсолютного. Він повинен кохати мене вічно і тільки мене одну. Поняття «Vorstufe» робить усе таким відносним. І все ж ці «я одна» і «вічно» — це якась ідея фікс. У ці кілька останніх днів я надзвичайно чуттєва. Учора ввечері я знову не могла відірватися від його вуст і рук, усе інше для мене блякло. І вчора ввечері це відчуття було знову надзвичайно сильним. І коли він учора подзвонив о дев'ятій годині: «Haben Sie noch Lust zu kommen»[107], тоді я пішла до нього з радістю, чуттєвістю і сповнена відданості. Але ти сама себе обманюєш, сестричко, що є тільки оте чуттєве, це неправда, що ми одразу ж кидаємося в обійми одне одного,

[106] *Попередній етап (нім.).*

[107] *Чи не маєте бажання прийти? (нім.).*

спочатку ми мали ще дуже насичену розмову на ту неймовірно цікаву й непросту тему, про яку говорили після обіду. І тоді я слухаю його, затамувавши подих, і щоразу він навчає мене у своїх прагматичних і ясних формулюваннях, і я маю таке відчуття, що дізнаюся від нього надзвичайно багато, і насправді саме цей духовний контакт дає мені більшу втіху, ніж тілесний. Можливо, я схильна переоцінювати тілесне, виходячи ще з якоїсь фікції, що це так жіночно.

Так, справді химерно. І тепер у мене таке відчуття, що я хотіла б, аби він обійняв мене, хотіла би бути просто жінкою чи, можливо, чимось ще меншим — шматочком приголубленої плоті. Я страшенно переоцінюю чуттєве. Надто тому, що вона, ця чуттєвість, що виринає, є щоразу питанням двох-трьох днів. Але оцю дещицю чуттєвості я прагну спроектувати на все життя, вона затьмарює все інше. І я хочу, щоб вона була тоді освячена висловами на кшталт «ти єдина і назавжди». Боюся, що я записую це все дуже незрозуміло, але головне те, що я виливаю деякі речі. Ось чому я переоцінюю чуттєве: тому що я хочу, аби та дещиця тілесного тепла, яку дві людини іноді шукають одна в одній, була піднесена набагато вище за своє звичайне значення сильними висловами на зразок «я кохатиму тебе вічно». Треба дати речам бути тим, чим вони є насправді, і не бажати підштовхнути їх до неможливих висот. І тоді, коли ти віддаєш речам належне, тоді вони вперше розкривають свою справжню вартість. Коли виходити з чогось абсолютного, чого насправді все одно немає і чого ти не хочеш, то не можеш пізнати життя в його справжніх пропорціях.

Одинадцята година вечора.

Такий день насправді дуже довгий, так багато всього відбувається. Мене зараз сповнює таке сильне відчуття втіхи,

коли пишу оце за столом. Лівиця підтримує важезну голову, а в мені такий добродійний спокій, почуваюся наповненою. Займатися хірологією в кімнаті Тіде було весело. Раніше мене це дратувало — всі ці жіночі збіговиська. А насправді було надзвичайно хороше, багато кмітливості, свіжості, з грушами Віп[108*] і тортиками Гери, і моєю глибокою психологією. І після закінчення — невтомна Тіде, що вже з п'ятої ранку пoралася, зі своєю розповіддю про роботу.

У мене все одно не вийде записати зараз щось суттєве — для цього у кімнаті надто багато розмовляють: Ганс, Бернард і Ган старший розв'язують кросворд. Раніше мені ніколи не вдавалося отак просто сидіти в куточку кімнати і писати або читати, коли були присутні ще й інші, я тоді надто дратувалася, а тепер я сиджу настільки закрита в собі, що інші мені майже не заважають, гадаю, що почувалася б так само, якби була й на великому мітингу. Якби я була «великою дівчинкою», то просто зараз пішла би вкладатися в ліжко, в дівоче ліжко у маленькій кімнатці, але прагнення затишку, а також звичка, дружня звичка, примушують мене залишатися в цьому ліжкові, «широкому укритті для кохання», як я його колись дуже пафосно назвала. Та що ж. Я також випила три таблетки аспірину, можливо, тому почуваюся так хороше-розморено. На завтра знову ціла програма. Таки багацько часу забере цей нещасний на шляху до шизофренії зі своїм «phantastische Vader-Imago»[109]. Потім треба доробити листа Ш., потім підготувати російську і, нарешті, треба ж мені нарешті подзвонити Алейді Схот[110*]. І найперше — мені

---

[108] Віп Пулстра; подруга Гана Вегеріфа.

[109] *Фантастичний образ батька (нім.).*

[110] Алейда Схот була видатною славісткою.

треба гарно виспатися. Добраніч. Життя настільки вартує того, щоб його прожити. Боже, мій Боже, ти таки трохи зі мною.

Субота [4 жовтня 1941 р.], ввечері.

Суаре про Стендаля: «Er hat starke Anfälle von Traurigkeit, zeigt sie seinen Freunden, verbirgt sie in seinen Büchern. Der Geist ist bei ihm die Maske der Leidenschaften. Er macht Bonmots, damit man ihn in Frieden mit seinen großen Gefühlen lasse —»[111]

Це є твоя хвороба: ти хочеш упіймати життя у власні формули. Ти хочеш своїм духом охопити всі явища цього життя замість того, щоб дати життю охопити тебе. Як же воно було: «Запхати голову в небо можна, але запхати небо у голову — ні». Ти хочеш щоразу наново витворювати світ замість того, щоб насолоджуватися світом таким, яким він є. У цьому є щось схоже на деспотизм.

6 жовтня [1941 р.], у понеділок зранку, дев'ята година.

Учора вдень було сказане одне речення, яке так і засіло у мене в голові. Я запитала Генні: «Тіде, ти ніколи не хотіла заміж?». І тоді вона відповіла: «Бог ще ніколи не посилав мені чоловіка». Якщо я прикладу це до себе й використаю у власній ситуації, то це звучатиме так: якщо я житиму згідно зі своїми первинними, власними джерелами, то, очевидно, не повинна буду одружуватися. У будь-якому разі я не повинна ламати собі голову над цим. Якщо я тільки чесно слухатиму свій внутрішній голос, то в певний момент знатиму,

[111] *У нього бувають сильні напади меланхолії; він звіряє її своїм друзям, приховує її у своїх книгах. Його дух — це маска пристрастей. Він сипле дотепами, аби йому з його великими почуттями дали спокій (нім.).*

чи чоловік «надісланий мені Богом», чи ні. Але мені не варто сушити собі цим голову. Чи йти на компроміс і, озброївшись усілякими підтасованими ідеями, все одно взяти шлюб. І мати трохи впевненості, й знати, що маю іти певною дорогою й не думати тепер, чи не буду пізніше надто самотньою, якщо не вийду заміж? Чи зможу самостійно заробляти собі на хліб? Чи не перетворюся я на стару діву? Що скажуть люди, чи вони жалітимуть мене, що в мене й досі немає чоловіка?

Учора ввечері в ліжку я запитала Гана: «Як ти гадаєш, така людина, як я, зможе вийти заміж? Чи дійсно я — справжня жінка?». Сексуальне в мені все ж таки не настільки важливе, навіть якщо я іноді і справляю таке враження на зовнішній світ. Чи не є шахрайством дозволити чоловікам керуватися зовнішнім враженням, а потім усе ж таки не бути в змозі дати їм те, чого вони прагнуть? Насправді я не первісна жінка, принаймні — не сексуально. Я вже не самка, і через це в мені іноді виникає відчуття меншовартості. Первісно-тілесне в мені у різні способи відтісняє й послаблює процес одухотворення. І мені здається, що мені іноді соромно за це одухотворення. Що в мені справді первісне, так це людські відчуття, в мені є якась первісна любов і первісне співчуття до людей, до всіх людей. Я не думаю, що надаюся для одного чоловіка; і вже не надаюся для кохання одного чоловіка. Іноді у мене виникає таке враження, що кохати одну людину — незріло. Я також не зможу зберігати вірність одному чоловікові. Не через інших чоловіків, а тому, що я сама складаюся зі стількох людей. Мені зараз 27 років, і у мене таке відчуття, що я вже достатньо кохала й була коханою. Я почуваюся дуже старою. Навряд чи буде випадковим, що чоловік, із яким я живу, мов у шлюбі, вже п'ять років, має такий вік, що жодне спільне майбутнє є неможливим, і що мій найкращий

друг хоче згодом одружитися з молодою дівчиною в Лондоні. Не думаю, що це буде моїм шляхом: один чоловік — одне кохання. Але моя натура має потужну еротичність, я маю велику потребу в пестощах і ніжності. І вони також завжди мене оточували. Я бачу, що все ж таки не можу записати це так, як ясно відчувала це сьогодні ввечері та зранку.

«Бог ніколи не посилав мені чоловіка». Моя внутрішня інтуїція ще ніколи не дозволяла мені сказати «так» чоловікові на все життя, і цей внутрішній голос має бути моїм єдиним дороговказом — у всьому, а надто в таких речах. Маю на думці, що в мені мусить з'явитися певний спокій і впевненість, і чітке усвідомлення бажання іти власним шляхом з опертям на внутрішній голос.

І не відкидати шлюб із тієї причини, що «нині так мало щасливих шлюбів». Це теж від якогось протиставлення, і страху, і браку впевненості; якщо вже відкидати шлюб, то тому, що це — не твій шлях. І не тішитися глузливою заувагою, яку можна часто почути від неодружених панянок: гарненькі ж речі кояться нині, як подивишся на одружених.

Я вірю у щасливі шлюби, і можливо, я сама буду здатна на щось таке, але нехай усе тече, як тече, не треба про це теоретизувати, не став перед собою запитання, що ж для тебе, власне, найкраще, не вдавайся до жодних розрахунків щодо цього, якщо «Бог пошле тобі чоловіка» — добре, а як ні — виявиться, що твій шлях є іншим. Але пізніше не докоряй собі, не треба потім казати: я занапастила своє життя, варто було вчинити тоді так і так. Не можна казати щось таке пізніше, і тому ти тепер мусиш так добре дослухатися до своїх первинних джерел, і довіряти собі, і не давати собі заплутатися в тому, про що говорять люди навколо тебе, на що вказують і чого від тебе хотіли б.

А тепер до роботи.

У понеділок зранку, 20 жовтня [1941 р.], дев’ята година.

Вони їли повільно й від пуза, й прикипали натвердо до цієї твердої землі. Привід для цього спостереження — один бутерброд із помідором, один із яблучним сиропом і три горнятка чаю зі справжнім цукром. В мені є нахил до аскези, до боротьби з голодом і спрагою, холодом і спекою. Не знаю, що це за романтика. Щойно стає справді холодно, я волію залізти в ліжко і вже з нього не вилазити.

Учора ввечері я сказала Ш., що всі ці книжки для мене є небезпечними, принаймні іноді. Що через них я стаю така лінива й пасивна, й маю лише єдине бажання — читати. З усього, що він відповів, я запам’ятала тільки одне слово: «degenerierend»[112].

Мені коштує іноді таких зусиль тримати планку щоденної рутини: встати, помитися, зарядка, надягти панчохи без дірок, зібрати на стіл, коротше кажучи — знову «zurechtfinden»[113] у щоденному житті; таких зусиль мені це коштує, що на щось інше заледве стає сил. І тоді я — після того, як просто вчасно прокинулася, як і будь-який громадянин, — дуже собою пишаюся, наче досягла не знати якого дива. І все ж для мене це найважливіше: дотримуватися зовнішньої дисципліни, поки у внутрішній іще не повний лад. Коли я зранку сплю на годину довше, для мене це означає не «виспатися», а «не впоратися з життям» і «здатися».

В мені лунає якась власна мелодія, яка іноді так прагне бути виспіваною й у словах. Але через скутість, брак віри

---

[112] *Що веде до виродження (нім.).*

[113] *Знайти свій шлях (нім.).*

в себе, лінощі, і я не знаю що ще, вона так і сидить у мені придушена й постійно повертається до мене. Іноді вона мене геть вихолощує, а потім знову сповнює дуже м’якою, журливою музикою.

Іноді я з усім, що в мені є, хочу знайти прихисток у кількох словах, знайти дах над головою з усім, що є в мені, — в кількох словах. Але ще немає таких слів, які впустили б мене до себе. Я шукаю дах над головою для себе, і той будинок, де зможу притулитися, муситиму будувати сама, муситиму сама з кривавими слізьми зводити його брила за брилою. І так кожен шукає будинок, притулок для себе. І я завжди шукаю ті кілька слів.

Іноді у мене таке відчуття, що кожне слово, яке вимовляється, і кожен жест, який вживається, лише поглиблюють велике непорозуміння. Тоді мені хочеться поринути у велике мовчання й наказати й усім іншим змовкнути. Так, іноді велике непорозуміння на цій перенаселеній землі поглиблюється з кожним словом.

Роби те, що має робити рука твоя, і не загадуй наперед. Отож, ми тепер застелимо ліжко й віднесемо горнята на кухню, а потім побачимо. Сьогодні Тіде отримає букет соняхів, це дівчисько ще треба просвітити щодо російської вимови, і треба відпрацювати з тим шизоїдом, стан якого перевищує мій психологічний потенціал. Роби те, що мають робити твої руки й дух, поринай у кожну годину і не порпайся у своїх думках і страхах, і турботах годин наступних.

Мені знову треба взятися за твоє виховання.

[Вівторок] 21 жовтня [1941 р.], після обіду.

Народження справжньої внутрішньої самостійности — це повільний і болісний процес. Дедалі більше усвідомлення того, що інші ніколи не зможуть стати твоєю допомогою, підтримкою та прихистком. Що інші — так само непевні, слабкі та безпорадні, як і ти. Що ти завжди муситимеш бути сильнішою. Не думаю, що твоя натура дозволить тобі притулитися до іншого. Тебе буде повсякчас відкидати до себе самої. Нічого іншого не дано. Усе інше — фікція. Але як важко щоразу визнавати це. Надто як жінці. Адже в тобі завше приховане це пристрасне бажання загубитися в іншому, у так званому «єдиному». Але це також фікція, хай і прекрасна. Поєднання двох життів не існує. Принаймні для мене не існує. Можливе поєднання деяких моментів. Та чи виправдовують ці деякі моменти поєднання на все життя? Чи можуть ті кілька моментів тримати купи спільне життя? Та все ж це сильне почуття. Й іноді я щаслива. Сама. Боже. Але важко. Бо світ залишається негостинним.

Моє серце дуже дике, але воно — не для однієї людини. Для всіх людей. Це серце, я думаю, теж дуже багате. І раніше я завжди думала: як мені віддати це все одній людині? Але такого не буває. І коли доходиш подібних буремних «істин» у 27 років, від того впадаєш іноді у відчай, почуваєшся самотньою, лякаєшся, але з іншого боку — маєш також відчуття незалежності, пишаєшся собою. Мені довірено дивитися за собою, і я муситиму сама себе зрозуміти. Єдине мірило, яке у тебе є, — ти сама. Я повторюю це тобі щоразу. І єдина відповідальність, яку ти зможеш взяти на себе у своєму житті, — це відповідальність за себе. Але тоді ти муситимеш виконувати це на сто відсотків. А тепер дзвоню Ш.

У середу зранку [22 жовтня 1941 р.], восьма година.

О Господи, дай мені рано-вранці трохи менше думок і трохи більше холодної води.

Життя неможливо впіймати у дві-три формули. Ось чим ти зрештою займаєшся і через що ти забагато думаєш. Ти намагаєшся охопити життя кількома формулами, але це неможливо, воно має безліч нюансів, і його неможливо упіймати й неможливо спростити. Але тому ти сама можеш бути простою.

У четвер зранку [23 жовтня 1941 р.].

Ото дурненька ж! Облиш уже свої мізки!

Хочеш постати у справжній зріст у слові — у різнобарвних, широких словах.

Та ті слова не зможуть вмістити тебе вповні. Божий світ і його небеса такі широкі. Вони ж достатньо широкі?

Бажання повернутися в темряву, на руки до мами, в колективне.

Набуття самостійності, пошук власної форми, перемога над хаосом.

Мене перетягує то туди, то сюди.

[П'ятниця] 24 жовтня [1941 р.].

Давала сьогодні урок Леві[114*]. Не можна заражати одне одного своїм поганим настроєм.

Сьогодні ввечері вийшла нова постанова про євреїв. Через це я дозволила собі півгодини бути пригніченою й

---

114 Лісл Леві.

неспокійною. Раніше я шукала би втіхи у читанні роману чи подальшій праці. Тепер мушу розписати аналіз Міші. Надто важливо те, що він телефоном реагував так добре. Не варто бути надто оптимістичним, але він заслуговує на те, щоб йому допомогли. Поки до нього можна дістатися крізь найменшу шпаринку, слід користатися з такої можливості. Можливо, це в чомусь допоможе йому згодом у житті. Не треба завжди очікувати на великі результати. Треба вірити й у маленькі надбання.

Уже два дні тільки працювала й не заглиблювалася у власні настрої.

Велика дівчинка!

«Я так прив'язана до цього життя». Що ти маєш на думці під «життям»? Легке життя, яке зараз ведеш? Чи ти справді прив'язана до життя голого, голісінького, у хай там яких формах вираженого, — це стане зрозуміло з плином років. У тобі криється достатньо сили. У тобі криється також і це: «Чи проживає людина своє життя сміючись або плачучи — це все одно лише життя». Але не тільки це криється в тобі. Воно перемішане із західною динамікою, я відчуваю це часом дуже сильно. У ці більш аскетичні дні справжньої самодисципліни це відчуття є дуже сильним: ти досить здорова, працюєш над тим, щоб дорости до себе, дійти власного ґрунту.

А тепер до роботи.

Після розмови з Япом[115*].

Іноді ми кидаємо одне одному фрагменти себе, але я не думаю, що ми розуміємо одне одного.

[115] Очевидно, брат Етті Яп.

У четвер зранку [30 жовтня 1941 р.].

Страх за життя по всіх фронтах.

Цілковита депресія. Брак віри в себе. Огида. Страх.

[Вівторок] 11 листопада [1941 р.], зранку.

Здається, наче минуло дуже багато тижнів і що я знову пережила так страшенно багато, й усе ж у певний момент знову повертаєшся до того самого питання: це твоє прагнення, чи фікцію, фантазію, чи хай би як ти це називала, володіти однією людиною все життя — це ти повинна розбити на тисячі маленьких друзок. Ця абсолютність повинна бути розтрощена в тобі. І при цьому не думати, що це збіднить людину, навпаки — збагатить. Зробить складнішою, додасть нюансів. Навчить приймати злети та падіння у стосунках, і бачити це в позитивному ключі, а не як щось сумне. Небажання володіти іншим не означає, що від нього треба відвернутися. Дати іншому цілковиту свободу, і внутрішню також, не означає полишити його. Я починаю тепер визнавати свою пристрасть до Макса[116*]. Це було відчаєм, бо відчувала, що інший є кінець-кінцем недосяжним, і це підхльостувало щодалі більше. Але, очевидно, це було тому, що хочеш дістатися іншого хибним шляхом. Надто доконечним. А доконечності немає. Про те, що і життя, і людські стосунки мають безліч нюансів, що ніде немає нічого абсолютного чи об'єктивно чинного, я знаю, але це знання повинно бути також у тебе в крові, у тобі самій, а не лише у тебе в голові, це знання треба також проживати. І я до цього завжди повертаюся, і вправляння в цьому має тривати все життя: те, як людина сприймає життя світоглядно, так вона його і проживає у своїх відчуттях. Очевидно, це — єдина можливість досягти відчуття гармонії.

---

[116] Очевидно, Макс Кнап.

[П'ятниця] 21 листопада [1941 р.].

Цікаво, що тоді, коли я останнім часом сповнена прагнення творити й хотіла би писати, з'явилося щось новеньке: дівчина, що не могла стати навколішки абощо, і та тоненька жіночка Леві, що мене цікавить, і так усього багато, так страшенно багато, але враз я записую таке: наче вжалена змією я раптово підхоплююся з блакитного покривала на дивані, бо в мене бурчить у шлунку. Так, цей шлунок. У той час, як мене переповнюють проблеми етики й істини, й самого Бога, раптово виникає й «проблема харчування». Можливо, її все ж таки теж треба проаналізувати. Час від часу — не так часто, як раніше — я псую собі шлунок просто тим, що забагато їм. Отже, через нестриманість. Я знаю, що повинна зважати, і раптом з'являється якась жадібність, на яку не діють жодні раціональні аргументи. Я знаю, що мені доведеться гірко розплачуватися за ту дещицю насолоди чи хай би що це було, що спонукає мене взяти той зайвий кусень, і попри це я не можу його облишити. І раптом я думаю, що існує проблема харчування, в ній можна було би попорпатися. Зрештою, це просто символіка. Цю жадібність я маю, очевидно, й у своєму духовному житті: прагнення сприйняти страшенно багато, що час від часу виливається в тяжкі шлункові розлади.

Десь тут має бути дно цього явища, його витоки. І, можливо, вони пов'язані з моєю любою мамою. Вона завжди говорить про їжу, для неї немає нічого іншого. «Ходи сюди, поїж ще трішки. Ти ще не достатньо з'їла. Як же ти схудла». Пригадую, як багато років тому побачила, як моя мама їсть на святі домогосподарок. Я сиділа на балконі тієї маленької зали театру в Девентері. Мама сиділа за довгим столом серед багатьох інших хазяйновитих жінок. Вона була вдягнена у блакитну сукню з мереживом. І вона їла. Вона була цим абсолютно поглинута. Вона їла жадібно й самовіддано. У тому, як

вона там сиділа, як я її раптом побачила згори з балкону, було щось таке, що надзвичайно взяло мене за живе. Мені було огидно дивитися на неї, на те, як вона там сиділа, й водночас мені її було страшенно шкода. Я не можу цього пояснити.

В її жадібності було щось таке, наче вона боялася, що їй у житті чогось забракне. У ній було щось жахливо нещасне й водночас по-тваринному огидне. Так я це побачила. А насправді вона була домогосподинею у блакитній мереживній сукні, яка їла суп. Але коли б могла зрозуміти, що я відчувала в ній у ту мить, коли спостерігала за нею, тоді я могла би зрозуміти багато що про свою маму. Страх того, що тобі чогось забракне у житті. І через цей страх, власне, й усього бракує. Дійсного так і не дістаєшся.

Із погляду психології можна, мабуть, укласти таку формулу (ти тільки послухай цього нерозумного аматора): я маю опозицію зі своєю мамою, вона ще не зникла, і тому я чиню саме те, що в мене викликає в ній огиду. Я ж, зрештою, не людина, яка дуже любить поїсти чи якось так, хоча це й має свої затишні та приємні сторони. Але не про це йдеться. У цьому факті, що я, про все знаючи — або радше: супроти своєї волі — щоразу псую собі шлунок, щось криється. Із цим, звичайно, пов'язане моє сильне прагнення аскези — монастирського життя з житнім хлібом, чистою водою та фруктами.

У людей буває голод до життя. Але що стосується жадібності до життя, мети якраз і не досягаєш. Авжеж, завжди можна сказати щось глибокодумне.

Але мені все ж таки видається цікавим, що тоді, коли в мені блукає найпристрасніша поезія, яка досі не знає, як їй знайти вираження, у цей момент я раптом відчуваю необхідність присвятити кілька слів моєму шлункові й тому,

що за цим може стояти. Так, звичайно, сталося і під впливом бесід, які Ш. і я маємо останнім часом про переваги та недоліки аналізу. І під впливом розмови з Мюнстерберґером[117*]. Ш. дорікає аналітикам тим, що їм бракує любові до людини. Що їхня зацікавленість є діловою. «Man kann keinen gestörten Menschen ohne Liebe heilen»[118]. І все ж я можу собі уявити, що до такого шлунку, як у мене, можна підійти суто по-діловому. Те, що аналіз забирає щодня годину, а іноді й роки, і Ш. теж видається недобрим. Він вважає, що людина через це стає, власне, нездатною жити у суспільстві. Я зараз, звичайно, записую це дуже різко й без уваги до різних особливостей. У мене зараз насправді вже немає часу, а також і бажання розвивати цю тему. Це така складна сфера, а я такий маленький аматор. Та попри це ці речі мене не відпускають, і я їх проаналізую і збагну. Ой-ой-ой, скільки ж тернистих доріг, які мені ще треба буде пройти. І я крізь усе муситиму пройти. І тільки я — мірило себе, й повинна все винайти сама, й дійти власних формулювань і маленьких істин. Іноді я проклинаю те, що в мені є творчі сили, які підштовхують мене до не знати чого, але часом це й виповнює мене відчуттям подяки і майже екстазу. І ці вершинні моменти подяки за те, що можу бути настільки сповненою життя і що маю в собі здатність зрозуміти природу речей, хай і на свій копил, — ці моменти перетворюють життя щоразу на щось вартісне і стають щоразу насправді стовпами, які підтримують моє життя.

Але тепер справа псується. Можливо, це якось пов’язане з тим, що в місті Міша. Не знаю.

Ach, liebe Gott, er gibt so viel[119].

[117] Доктор Вернер Мюнстерберґер, німецький психоаналітик та історик культури.

[118] *Не можна вилікувати душевно хворих людей без любові (нім.).*

[119] *Ах, милий Боже, є стільки всього (нім.).*

У суботу зранку [22 листопада 1941 р.].

Я сподіваюся й боюся водночас, що в моєму житті колись настане час, коли я залишуся наодинці тільки із собою та клаптиком паперу. І що я тоді нічого іншого не робитиму, окрім писання. Я ще не наважуюся на це. Не знаю, як так стається. Той концерт із Ш. у середу. Коли я бачу цілу юрбу людей, що зібралася разом, то хочу написати роман. В антракті я відчула необхідність узяти клаптик паперу і щось записати. Я й сама не знала що. Розвинути далі власні думки. Замість цього Ш. надиктував мені щось про якогось пацієнта. Саме по собі досить цікаво і також неймовірно. Але я знову мусила відсунути себе на задній план. Мусила пояснювати це собі. Маю бажання постійно писати, але не наважуюся ще відстоювати його. Я думаю, що взагалі відсуваю себе на задній план занадто часто. Часто я думаю, що я — набагато сильніша особистість, але назовні показую щоразу вічну люб'язність, інтерес і м'якість, що часто буває коштом себе самої. Теорія така: людина повинна бути настільки соціальною, щоб інші не страждали від її настроїв. Але це не має жодного стосунку до настроїв. Через те, що я пригнічую завелику частину себе, в іншому плані я стаю менш соціальною, і саме тому, що тоді кілька днів ніхто не може достукатися до мене.

У мені є десь і смуток, і ніжність, і трішки мудрості, що прагнуть знайти форму. Іноді всередині мене відбуваються цілі діалоги. Образи та фігури. Настрої. Раптовий прорив у щось, що має стати моєю власною правдою. Любов до людей, за яку треба буде боротися. Але не в політиці чи партії, я в собі самій. Але й маю ще фальшивий сором відстоювати цю любов. І ще Бог. «Дівчина, що не могла стати навколішки, а потім таки навчилася на невеличкому грубому кокосовому маті в занедбаній ванній кімнаті». Але ці речі чи не інтимніші, ніж сексуальні. Я би хотіла змалювати цей процес

у мені — те, як дівчина вчилася ставати навколішки — в усіх його нюансах.

Це нісенітниці. Звичайно, у мене достатньо часу, щоб писати. Очевидно, більше, ніж у будь-кого. Тут річ у цій внутрішній невпевненості. Чому, власне? Бо ти думаєш, що маєш промовляти геніальні речі? Тому що таки не можеш висловити те, у чому річ? Але воно прийде крок за кроком, це «stehen zu sich»[120]. Ш. таки завжди має рацію. Він мені так подобається, й водночас я настільки переповнена протестними почуттями до нього. І цей протест пов'язаний із глибшими речами, до яких я сама не зовсім можу дістатися.

У неділю зранку [23 листопада 1941 р.], десята година.

Цікавий цей зв'язок між певними настроями та менструацією. Учора ввечері я була однозначно у «gesteigerte»[121] настрої. А в ніч на сьогодні наче весь кровообіг став догори дриґом. Маєш дуже відмінне відчуття життя. Не знаєш, у чому річ, і потім раптове визнання: менструація, що незабаром має початися. Я вже якось думала, що не хочу ж дітей, то чому щомісяця повинна відбуватися ця вистава, яка приносить із собою стільки незручностей? І в момент якоїсь легковажності й лінощів подумала, чи не можна матку взагалі прибрати. Але себе треба приймати такою, якою тебе було створено, і не можна казати, що від того тільки незручності. Взаємодія тіла та душі настільки містична. Той дуже особливий, замріяний і водночас ясний настрій учора ввечері був породжений зміною у моєму тілі.

---

[120] *Прийняти себе (нім.).*

[121] *Піднесений (нім.).*

На «комплекс їжі», який нещодавно виринув у мені, я відповіла сьогодні сном. У ньому був один дуже чіткий фрагмент — принаймні так здається, а коли хочеш його записати, він тікає від тебе. Навколо столу сидять кілька людей, серед них — я, на чолі столу — Ш. А потім він запитав щось на зразок: «Чому ти ніколи не ходиш в гості?». А я й кажу: «Так, це так незручно з їжею». І тоді він раптом поглянув на мене, зробивши той його відомий вираз обличчя — мені знадобиться ціле життя, щоб передати цей вираз — вираз, який у нього буває, коли він роздратований і який надає його обличчю найвиразнішого вигляду, який воно тільки може мати. Я з того обличчя зрозуміла щось на зразок: «Ось яка ти, їжа для тебе аж настільки важлива». І раптом у мене виникло відчуття: тепер він мене розкусив, тепер він точно знає, наскільки я матеріалістична. Я не добре передала цей сон, він невловимий. Але раптове усвідомлення було дуже сильним: тепер він мене розкусив, тепер він бачить, якою я є насправді. І я дуже перелякалася.

Зараз ще щось залишилося від «verklärte»[122] широти сьогоднішньої ночі. Для всього є знову спокій і місце. Трохи закоханості і ще більшої прихильності до Гана. І вже жодної опозиції до Ш. І навіть до тієї роботи. Я все одно піду своєю дорогою. Невеличкий обхід не страшний. Навіщо поспішати? «Її життя повільно дозрівало до повноти». Іноді таке відчуття. Якби ж так і було. Цей цілий широкий просторий день тільки для мене. Я дуже повільно линутиму цим днем — не судомно, не спішно. Вдячність, раптово ясно усвідомлена сильна вдячність за цю світлу простору кімнату з широким диваном, стіл із книжками, тихого старого й водночас дуже

[122] *Одухотворений (нім.).*

молодого чоловіка. І на задньому тлі — друга з важкими, добрими вустами, в якому вже немає для мене таємниць і який іноді може зовсім зненацька перетворитися на такого таємничого. Але найбільше з-поміж усього — вдячність за цю ясність і спокій, і віру в себе. Так, наче я у лісових хащах знайшла галявину, де лягла на спину й дивлюся в широке небо. За годину все знову може змінитися, я це знаю. А надто у цьому хиткому стані з тим бунтівним животом.

У вівторок зранку [25 листопада 1941 р.], о пів на десяту.

Зі мною щось відбувається, і я не знаю, чи це просто настрій, чи щось суттєвіше. Таке враження, ніби мене різким поштовхом відкинуто до власного ґрунту. Стала трішки самостійнішою й незалежнішою.

Учора ввечері їхала велосипедом уздовж холодної вулиці Лерессестрат; мені тепер знову хотілося би змогти повторити те, що я тоді вголос нашіптувала собі: «Боже, візьми мене у Свою руку, я слухняно йтиму за Тобою без сильного спротиву. Я не уникатиму нічого, що з'являтиметься переді мною у цьому житті, розбиратимуся в усьому, скільки моєї змоги. Але давай мені час від часу короткі проміжки спокою. Я також більше не думатиму у своїй нерозумності, що цей мир, який зійшов на мене, — вічний, я прийму неспокій і боротьбу, які знову заявлять про себе. Мені подобається бути в теплі та безпеці, але я не бунтуватиму, коли стане холодно, якщо це послано Твоєю рукою. Я всюди йтиму за Тобою, тримаючись за руку, і спробую не боятися. Я також спробую проявити якусь частину любові, справжньої любові до людей, яка прихована в мені — хоч де б я була. Але й цим словом — «любов до людей» — ти не повинна хвалитися. Ти не знаєш, чи маєш її. Я не хочу бути чимось особливим, я тільки хочу спробувати бути тією людиною, яка в мені

все ще шукає шляхів повного розвитку. Іноді я думаю, що прагну монастирського усамітнення. Але я все ж шукатиму свого шляху серед людей і в цьому світі. І я таки робитиму це, попри огиду й іноді втому. Але я обіцяю, що проживу повноту цього життя до краплі й рухатимуся далі. Іноді я думаю, що моє життя тільки починається. Що труднощі ще попереду, хоча і вважаю іноді, що вже пройшла крізь багато випробувань. Я вчитимуся й намагатимуся діста-тися сутності речей, але я думаю, що повинна це робити: я дозволятиму себе заплутати всьому, що зустрічатиметься мені і що на перший погляд заступатиме мені шлях до моєї маленької істини, але я дозволятиму щоразу так заплутати себе для того, щоб, можливо, дійти до більшої впевненості. Аж поки мене не можна буде заплутати й не виникне дуже велика рівновага, всередині якої, однак, завжди залишатиметься можливість для всіляких коливань.

Не знаю, чи можу бути добрим другом для інших. І якщо я через свою натуру не можу ним бути, я також повинна поглянути цій правді у вічі. У будь-якому разі ніколи не можна дурити себе. І треба вміти тримати міру. І для тебе тільки ти — мірило.

Здається, наче мене щодня кидає в горнило, але я з нього завжди вибираюся.

Іноді бувають миті, коли я думаю: моє життя геть неправильне, десь сталася помилка, але так стається тільки тоді, коли ти в уяві маєш образ певного життя, порівняно з яким життя, яким ти насправді живеш, іноді здається помилковим.

Здається, наче моє ставлення до Ш. раптом змінилося. Наче я із силою відірвалася від нього, хоча я вдаю, ніби вільна від нього. Або десь дуже глибоко я усвідомила, що моє життя буде абсолютно окремим від його життя. Пригадую, як кілька

тижнів тому, коли йшлося про те, що всіх євреїв відправлять до концентраційного табору в Польщі, він сказав: «Dann werden wir heiraten, dann können wir zusammenbleiben und wenigstens noch etwas Gutes tun»[123]. І хоча я точно зрозуміла, як треба сприймати ці слова, вони все ж таки кілька днів сповнювали мене радістю й теплом, і відчуттям зв'язку з ним. Але це відчуття тепер минуло. Не знаю, що це таке; таке відчуття, ніби я раптом абсолютно відірвалася від нього та йду своїм шляхом. Очевидно, в нього колись таки було вкладено всілякі сили. Учора ввечері, їдучи тим холодним велосипедом, у якомусь ретроспективному погляді я побачила, з якою інтенсивністю, з якою енергією всієї моєї особистості я протягом півроку всотувала в себе цього чоловіка, пропускала його крізь себе. І тепер це сталося. Він став невід'ємною частиною мене. І з цією новою частиною себе я рухатимуся далі, але сама-одна. Зовні не зміниться, звичайно, нічого. Я залишатимуся його секретаркою й далі цікавитимуся його роботою, але внутрішньо я таки стала вільнішою.

Чи це все — просто настрій? Приводом до нього, здається, став, як на мене, дуже самостійний порух, коли я пішла до телефону й сама, не залучаючи його, подзвонила тій пані, щоб відмінити зустріч, і сказала: до біса, це — не мій шлях. Коли в тобі раптом щось таке з'являється, що сильніше за тебе саму і що спонукає тебе вчиняти «дії» (ой леле!..) і вдаватися до заходів, до яких ти *мусиш* вдатися, до яких відчуваєш покликання, то ти враз стаєш сильнішою. А також і тоді, коли раптом із великою впевненістю можеш сказати: це — не мій шлях.

---

[123] *Тоді ми одружимося; тоді ми зможемо залишитися разом і ще принаймні щось зробити добре (нім.).*

Стосунок літератури до життя. Мушу знайти власний шлях у цій сфері.

У п’ятницю зранку [28 листопада 1941 р.],
за п’ятнадцять восьма.

Учора ввечері в мене було таке відчуття, наче я мушу попросити у нього вибачення за всі негарні і бунтівні думки, які останніми днями мала проти нього. Потрошку я усвідомила, що у дні, коли відчуваєш огиду до своїх ближніх, корінь цього можна віднайти в огиді до себе. «Liebe deine Nächste wie Dich selber»[124]. Я знаю також, що це залежить від мене і ніколи — від нього. Просто вже так склалося, що у кожного з нас — дуже відмінний ритм життя, і треба давати один одному свободу бути тим, ким ця людина є. Коли хочеш зліпити когось згідно з власною уявою, завжди наштовхуватимешся на стіну й зазнаватимеш розчарувань — не в іншому, а у вимогах, які висуваєш іншому. Це нерозумно і, власне, недемократично, але це притаманне людям. Можливо, через психологію лежить шлях до істинної свободи, навряд чи можна забагато осмислювати те, що людина повинна внутрішньо звільнитися від іншого й дати йому волю, не створюючи про нього певний образ в уяві. Для уяви залишиться ще багато простору навіть і тоді, коли не направлятимеш її на людей, яких любиш.

Отож, учора по обіді я їхала до нього на велосипеді з таким відчуттям: у мене немає бажання, я не скажу і зайвого слова, у мене така апатія. Раптом на розі вулиць Аполлолан і Мікеланджело я відчула нагальну потребу записати щось у нотатник. Отже, я стояла там і шкрябала щось на холоді. Про те, що в літературі розкидано стільки мерців, і наскільки

[124] *Люби себе як свого ближнього (нім.).*

це незвичайно. Стільки невиправданих мерців, до речі. Гаразд, усе закінчилося нісенітницями — як і частенько, коли думаєш, що в тебе в голові народилася бозна яка велика думка, а потім між лінійками в зошиті народжується якесь незв'язне бурмотіння — на розі двох вулиць на холоді. Я зайшла до Ш., в його маленьку, так добре знайому кімнатку, для якої він чи не завеликий. Там була Гера, ми трохи перешіптувалися повз його глухе вухо, й у мене знову з'явилося відчуття затишку. І тоді я почала — хоча й почувалася так «апатично» — жбурляти праворуч і ліворуч маленькою кімнатою своє пальто, капелюшок, рукавички, сумку, нотатник, на подив і втіху Ш. та Гери, які запитали, що сталося цього разу. На що я відповіла: в мене немає бажання, я саботую сеанс, і це, взагалі, диво, що горщики з квітами ще не полетіли шкереберть з підвіконня. Мій вибух пішов Гері явно на користь. Бо я зірвалася в такий спосіб, до якого вона часто прагнула, але не наважувалася так вчинити у його присутності. Добре, сказала вона, й у тому, що я так по-бунтівному відвела душу, вилилося і її бунтарство, яке вона, напевне, відчуває стосовно нього, як, очевидно, час від часу відчуваєш стосовно набагато сильніших особистостей.

Людині ніколи не можна загадувати наперед, навіть на п'ять хвилин наперед: от зараз я поведуся так і так і скажу це і це. Я вже для себе все вирішила, що я йому скажу. «Фундаментальні речі». І відхрещуся від хірології. І таке інше. Дуже серйозно і дуже важливо. А саме перед тим, як я мусила до нього їхати, настрій був такий, що взагалі нічого не хотілося говорити.

І щойно Гера пішла, виявилося, що ми втягнуті в коротку блискавичну боротьбу; після нетривалого протиборства я кинула його на диван, майже забила його там до смерті, а потім ми повинні були взятися до важкої роботи. Але

замість того раптом вийшло, що він сидить у кутку на великому фотелі, який Адрі так гарно перетягнула, а я знову, як зазвичай, згорнулася клубочком біля його ніг, і ми раптом опинилися у вирі пристрасних дебатів про єврейське питання. І часто, коли він говорив, у мене виникало таке враження, що мене напуває життєдайне джерело. І в мене враз почало розгортатися перед очима його плідне життя в тих рисах, яких воно щодня набирає, а не викривлене моїм власним роздратуванням.

Останнім часом у мене іноді таке буває, що якесь речення з Біблії починає світитися в мені ясним, новим, змістовно багатим і мудрим значенням. Бог створив людину за образом і подобою своєю. Люби ближнього свого як самого себе. І т. ін.

Треба таки мені зрештою, із силою і любов'ю, проаналізувати стосунки з моїм батьком.

Міша повідомив мені про його приїзд у суботу ввечері. Перша реакція: жахливо. Загроза моїй свободі. Незручність. Що мені з ним робити? Замість: як добре, що цей добрий чоловік може залишити на кілька днів свою нервову дружину й апатичне провінційне містечко. Як можу я допомогти йому тут почуватися добре з його обмеженими силами та статками? Я негідниця, змія й ледащо, що шукає найлегших шляхів. Ах так, ось воно як. Спершу завжди думаю про себе. Про свій дорогоцінний час. Який ти все одно для того тільки й використовуєш, щоби ще більше накачати свою діряву голову книжними премудростями. «І коли я … любови не маю, то пожитку не матиму жодного». Прекрасна теорія, щоб відчути себе приємно та шляхетно, але на практиці тебе лякає найменший учинок любові. Ні, це не маленький

учинок любові. Це щось вельми фундаментальне, важливе й важке. Внутрішньо любити своїх батьків. Тобто пробачити їм за всі труднощі, які вони тобі спричинили самим своїм існуванням: за зв'язок, огиду, обтяжування власним важким життям твого і так непростого життя. Здається, я зараз записую найбезглуздіші речі. Гаразд, не страшно. А тепер я мушу нарешті таки прибрати ліжко батечка Гана й підготувати урок з апостолом Леві тощо. Але це в будь-якому разі програма на ці вихідні: по-справжньому внутрішньо полюбити свого батька і пробачити його за те, що він вижене мене з мого безтурботного спокою. Зрештою, я люблю його, але це є, або радше була, складна любов: роздута, судомна й настільки замішана на співчутті, що від цього моє серце майже розколювалося. Але про співчуття: це слово мазохістське. Любов, яка призводила до викидів співчуття та смутку, але не просто до вчинку проявлення любові. Так, було багато сердечності та клопотів, але настільки важко, що кожен день його перебування тут коштував мені упаковки аспірину. Але це все залишилося вже далеко в минулому. Останнім часом все набагато нормальніше. Але й досі є відчуття напруженості. І це, звичайно, також було пов'язане з відчуттям того, що я все-таки сердилася на нього за те, що він сюди приїжджав. І саме це мені треба тепер у душі пробачити йому. І думати, і справді так вважати: як добре, що він на якийсь час вирвався. От бачиш, непогана вийшла вранішня молитва.

Недільний ранок [30 листопада 1941 р.],
о пів на одинадцяту.

У моїй душі все-таки ще недостатньо місця для стількох суперечностей у собі й у цьому житті. У ту мить, як я приймаю щось одне, я знову починаю сумніватися у чомусь іншому.

У п’ятницю ввечері діалог між Ш. і Л.: Христос і євреї. Два світобачення, обидва — чітко окреслені, блискуче задокументовані, завершені, що їх захищають палко й агресивно. І все ж у мене щоразу виникає відчуття, що в кожне світобачення, яке захищають свідомо, закрадається неправда. Що заради «істини» щоразу йдуть на компроміси. І попри це я повинна й хочу досягти цього — певної власної окресленої території, яку спершу криваво завойовуєш, а потім палко бorigin бориш. А потім знову ж відчуття обмеження життя. Але і страх провалитися в розмитість, і відсутність орієнтирів, і хаос.

Хай там як, але після тих дебатів я подалася додому сповнена енергії, з дуже *angeregt*[125] відчуттям. Але в мене завжди виникає думка: чи це все насправді не безглуздя? Чому люди так до смішного цим переймаються? Чи не дурять вони себе? Ці здогади завжди просвічують десь на задньому тлі.

Потім приїхав мій батько. На якого я чекала з такою любов’ю; з любов’ю, в якій вправлялася. За день до його приїзду, після тієї рішучої ранкової молитви, я почувалася вільно, щасливо й легко. А коли я побачила, як він іде — мій маленький тато, взявши не ту парасольку, в новому шарфику в клітинку та з купою бутербродів, такий, здавалося, безпорадний — тоді знову повернулися зніяковілість, занепад сил, загальмованість, і я стала почуватися страшенно нещасною. Ще у світлі дебатів попереднього вечора я була налаштована не сприймати його. І любов не допомагала. Вона, до речі, зникла. Я була абсолютно паралізована, дуже дивно. Знову хаос і замішання в мені. Пару годин кризи — і *Rückfall*[126], як у найгірші часи. Я знову на якусь мить відчула

[125] *Розбурханий, у русі (нім.).*

[126] *Рецидив (нім.).*

смак того, наскільки важко було іноді раніше. Заховалася вдень у ліжку. Подумала знову, що життя всіх людей — це одна велика історія страждання тощо. Надто багато, щоб тут записати.

А потім я усвідомила внутрішній зв'язок. Уже в старшому віці мій батько з усією його невпевненістю, сумнівами, очевидно, і суто фізичним комплексом неповноцінності, проблемами в шлюбі, яким він не зміг зарадити тощо, зібрав усе під парасольку філософування, яке є абсолютно реальним, милим, сповненим гумору та влучних спостережень, але за всієї своєї влучності все ж таки дуже розмите. Його філософія все виправдовує, в ній є місце лише для анекдотичного, без спроби дістатися глибини речей, хоча він знає, що там є глибини — можливо, саме тому, що він про це знає, знає, наскільки глибоко приховані речі, й тому вже заздалегідь відмовляється в них розбиратися. Під поверхнею цієї впокореної життєвої філософії, яка каже «але ж так, чи ж може хтось те знати?», розверзається безодня хаосу. І це той самий хаос, який загрожує й мені, з якого я мушу вирватися, моїм життєвим завданням має стати вирватися з нього, і це той хаос, до якого я щоразу знову повертаюся.

І, власне, найменший вислів мого батька, вирази примирення, гумору, сумніву торкаються чогось у мені, що я з ним поділяю, але що я, розвиваючись, повинна залишити позаду.

Отож, ті різко окреслені дебати попереднього вечора з моїми думками на тлі — «а чи не є це все безглуздям», це ледь чутне мимрення десь на тлі було раптом підсилене появою мого батька в моєму світі. І звідси, звичайно, той опір батькові, паралізованість і знесилення. Отже, це все насправді не пов'язане з моїм батьком. Тобто не з його особою, з його дуже дорогою, зворушливою, милою особою,

це — процес усередині мене. Сув'язь поколінь. Ідучи від їхнього хаосу, від їхньої відмови займати позицію, я повинна створити себе, зайняти позицію, *auseinandersetzen*[127] речі для себе, хоча на мене все ж щоразу чатуватимуть думки «Чи не дурниці це все?», «Так-так, дітки, отаке вже життя» тощо.

Коли цей зв'язок прояснився, до мене повернулися сили й повернулася любов, і ті дві години жаху було подолано.

Ранок середи [3 грудня 1941 р.],
8 година, у ванній кімнаті.

Прокинулася посеред ночі. І раптом згадала, що мені снилися сни — численні і змістовні. Кілька хвилин інтенсивних зусиль, щоб знову пригадати той сон. Жадібно. У мене було відчуття, що той сон був також частиною моєї особистості, моєю часткою, на яку я маю право і якій я не могла дозволити вислизнути, яку я повинна була знати, щоб бути у змозі почуватися завершеною й цілісною особистістю.

О п'ятій годині знову прокинулася. Нудило, і трохи паморочилася голова. Чи це була тільки моя уява? Потім протягом п'яти хвилин переживала страхи всіх молодих дівчат, які раптом на свій жах завагітніли небажаною дитиною.

Гадаю, я геть позбавлена материнського інстинкту. Для себе я мотивую це в такий спосіб: по суті я вважаю життя великою дорогою страждань, а всіх людей — нещасними створіннями, і я не можу взяти на себе таку відповідальність — збільшити людство на ще одну нещасну істоту.

Пізніше: я вчинила деякі нетлінні заслуги перед людством.

---

[127] *Розтлумачити (нім.).*

Я не написала жодної поганої книжки, і я не маю на совісті того, що через мене по землі ходить ще одна нещасна істота.

Я знову стаю навколішки на грубому кокосовому ковбику, тримаючи руки перед обличчям, і прошу: «О Господи, нехай мене оповиє одне велике й нероздільне почуття. Дай мені виконувати тисячі щоденних маленьких справ із любов'ю, але нехай кожна маленька річ народжується з великого, центрального почуття готовності та любові. І лише тоді, власне, не важливо, що ти робиш і де ти є». Але до цього мені ще далеко.

Я сьогодні вип'ю двадцять таблеток хініну. Знову почуваюся якось дивно там, на південь від діафрагми.

Ранок п'ятниці [5 грудня 1941 р.], 9 година.

Учора зранку йшла крізь туман, і знову навідало відчуття: я вже дісталася меж, *alles schon dagewesen*[128], я ж уже все пережила, чому я, власне, живу далі, я ж про це вже все знаю, я не зможу дійти далі, ніж я вже дійшла, межі стають затісними, а за межею ж — тільки заклад для божевільних. Чи смерть? Але так далеко мої думки ще не заходили. Найкращий засіб від такого — вивчення сухого, як корок, пасажу граматики чи сон.

Єдине, що сповнює моє життя сенсом, — це коли я гублюся в уривку прози чи у вірші, які я в кривавій боротьбі слово за словом повинна завоювати. Чоловік для мене не є найсуттєвішим. Можливо, так є через те, що навколо мене завжди було так багато чоловіків? Іноді складається враження, що я наситилася коханням, але в гарному сенсі. Життя, власне, було дуже добрим до мене, й досі таким є. Іноді здається,

[128] *Усе вже було (нім.).*

що я вже пройшла стадію «я» і «ти». Легко казати щось таке після такої ночі. А тепер мої гарненькі ніжки — у гарячу воду. Навіть ця метушня з ненародженою дитиною є чимось несуттєвим для мене. Усе буде гаразд.

Після обіду, за п'ятнадцять четверта.

Зараз ідеться про те, щоб не дозволити заволодіти собою тому, що в мені нині відбувається. У той чи інший спосіб воно повинно залишатися другорядним. Я маю на думці ось що: насправді ніколи не можна дозволяти, щоб одна річ паралізувала тебе, хай яка вона страшна — велика течія життя продовжується.

Я щоразу беру себе за руку й кажу: а тепер ти повинна підготувати урок на завтра і сьогодні ввечері ти повинна почати читати «Ідіота» Достоєвського — не як примху, а ти повинна нарешті планомірно проробити цю книгу. Як поденник. І в проміжках між справами я час від часу стрибатиму зі сходів і виконуватиму церемонії з гарячою водою. Також маю відчуття, що в мені відбувається таїнство, про яке ніхто не знає. Зрештою, це теж участь у фундаментальній події.

І тоді я помічаю за собою у цій досить таки складній ситуації, якою вона безперечно є, сильне відчуття того, що мене це не зламає. Я подбаю про те, щоб усе було, як треба. І все буде, як треба. Спокійно працюй далі, не витрачай на це всі свої сили.

О другій годині була непроста прогулянка з Ш. Від нього знову йшло якесь світло і він був чимось схожий на хлопця. І він випромінює в такі миті справжню любов до людей, його проміння падає трохи й на мене, і я його відбиваю. Білі хризантеми. «So bräutlich»[129]. Внутрішньо я залишаюся йому

[129] *Так по-весільному (нім.).*

вірною. І Гану я теж вірна. Я всім вірна. Я гуляю вулицею з чоловіком, тримаючи квіти, що мають вигляд весільного букета, і дивлюся на нього сяйливими очима, а за дванадцять годин до того я лежала в обіймах іншого чоловіка, і кохала його, і досі кохаю його.

Тут бракує смаку? Це по-декадентськи?

Для мене це абсолютно й суцільно нормально. Можливо, тому що тілесне для мене не є суттєвим, уже не є суттєвим. Є більша, ширша любов. Чи я дурю себе? Я висловлююся надто непевно? І поводжуся надто непевно у стосунках? Гадаю, що ні. Звідки в мене це ниття про те, що все це неправильно?

Ранок суботи [6 грудня 1941 р.], о пів на десяту.

Спочатку трохи погладила собі під підборіддям, щоб набратися духу на день сьогоднішній. Коли прокинулася рано-вранці, на якусь мить мене охопило те важезне пригнічення, чорний, як смола, неспокій без жодної іншої емоційної домішки. Зрештою, це не така вже й дрібниця.

У мене таке відчуття, ніби я намагаюся врятувати людині життя. Це, це сміховинно: врятувати людині життя, всіма силами утримуючи його поза цим життям. Я хочу врятувати когось від виходу в цю долину плачу. Я залишу тебе в безпечному ненародженні, майбутня істото, і будь мені за це вдячною. Я відчуваю майже ніжність до тебе. Я йду на тебе з гарячою водою і жаскими інструментами, але я боротимуся з тобою терпляче й планомірно, аж поки ти не зовсім розчинишся, й тоді в мене буде відчуття, що я зробила добру справу та підійшла до роботи відповідально. Я все одно не можу передати тобі достатньо сил, і в моїй обтяженій родині блукають надто небезпечні хвороби. Коли Мішу востаннє у стані цілковитого сум’яття силою забирали до закладу і я була свідком усього цього безладу, я тоді поклялася

собі, що ніколи не дозволю, щоб із мене народилася ще одна настільки ж нещасна людина.

Тільки б це не тривало надто довго. Тоді мені стане так страшенно лячно. Минув тільки тиждень, а я вже втомлена і змучена всіма цими заходами. Але я перекрию тобі вихід у це життя, й повір, ти про це не пожалкуєш.

Ранок п'ятниці [12 грудня 1941 р.], 9 година.

Багато жаліються про сутінки вранці. Але для мене це іноді найкраща частина дня: коли день, що починається, сіро й без шуму, стоїть перед моїм вікном. І тоді є одна яскрава, світла точка в усій цій сірості та тиші — моя маленька, блискуча лампа з абажуром, що освітлює велику чорну поверхню письмового стола. Власне, минулого тижня це була моя найкраща година. Я була занурена в читання «Ідіота», дуже серйозно перекладала кілька рядків у зошиті, зробила короткі самостійні нотатки, і враз настала десята година. І тоді в мене було таке відчуття: так, так треба вчитися, настільки занурюватися, так — добре.

Сьогодні вранці мене сповнював великий спокій. Неначе пройшов шторм. Я помічаю, що він завжди повертається. Після кількох днів страшенно насиченого внутрішнього життя і прагнення до ясності, і муки народження речень і думок, які ще зовсім не готові до народження, і висування надзвичайно високих вимог до себе, і переконаність у тому, що найважливіше і найнеобхідніше — це знайти свою маленьку форму тощо, тощо, і тоді раптом усе це відпадає від мене, на мозок накочується величезна втома, настає тиша після боротьби, я стаю якась неначе м'яка, і до себе в тому числі, на мене спадає дрімота, через що життя, яке доходить до мене, здається приглушенішим і добрішим. І примирення з життям. І ще: це не я спеціально хочу чогось чи мушу щось,

життя велике, й добре, й цікаве, й вічне, і коли ти настільки сильно пересуваєш наголос на себе, й борсаєшся, й нуртуєш, не помічаєш цієї великої, потужної та вічної течії, що є життям. Це справді ті моменти — і я за них вельми вдячна — коли все особисте відпадає, коли, наприклад, моя спрага до знань і розуміння заспокоюються, тоді мене накриває широким крилом маленька часточка вічності.

І я знаю, я знаю, знаю напевне, що цей настрій мине. Можливо, вже за пів години, але я все ж набралася від нього сил. І чи сповнює мене тепер ця м'якість і широчінь через те, що я вчора випила шість таблеток аспірину, бо в мене дуже боліла голова, чи від моторошної гри Міші вчора ввечері та колискової Брамса, чи через Ш. та його милу сивочолу голову, яка раптом знову виринула через гру Міші, чи через тепле тіло Гана сьогодні вночі, в яке я з головою зарилася — хто знає це і яка від того різниця?

Ці п'ять хвилин належать ще мені. В мене за спиною цокає годинник. Звуки в будинку й на вулиці, мов далекий прибій. Кругла, біла лампа сусідів навпроти пробивається крізь цей блідий дощовий ранок. Тут, при цій великій чорній поверхні письмового столу, я почуваюся, мов на самотньому острові. Чорна марокканська дівчинка дивиться з вікна у сірий ранок, її погляд серйозний і темний, тваринний і незворушний водночас. І яка різниця від того, що я проштудіюю на сторінку більше чи менше у книзі? Якщо тільки дослухаєшся до власного ритму, прихованого в тобі, й намагаєшся згідно з ним жити. Дослухаєшся до того, що піднімається зсередини тебе. Багато з того, що робиш — це все одно імітація, придумані зобов'язання чи фальшиві уявлення про те, якою має бути людина. Адже єдина певність того, як маєш жити і що маєш робити, може постати тільки з тих джерел, які клекочуть там, у глибинах твого єства. І я кажу це зараз дуже покірно та з

вдячністю, і я справді так думаю, хоча й знаю, що знову стану бунтаркою й дратуватимуся. Мій Боже, я дякую тобі за те, що ти створив мене такою, як я є. Я дякую тобі за те, що можу бути іноді настільки сповнена широчінню, ця широчінь — це не що інше, як сповнення тобою. Я обіцяю тобі, що все моє життя буде прагненням досягти тієї прекрасної гармонії, і смиренності, і справжньої любові, до яких я відчуваю снагу в собі у свої найкращі моменти.

А тепер нумо прибирати сніданок зі столу і трохи підготуватися до уроку з Леві, і трохи фарби собі на мармизу.

Недільний ранок [14 грудня 1941 р.], 9 година.

Учора ввечері, вже збираючись лягати спати, я раптом опинилася навколішках посередині цієї великої кімнати, між сталевими стільцями на легенькій циновці. Просто так. Мене притягувало до підлоги щось сильніше за мене. За якийсь час перед тим я говорила собі, що «вправляюся у ставанні навколішки». Мені було все ще надто соромно робити цей жест, що є так само інтимним, як і жести любові, про які людина теж не може говорити, якщо вона не поет.

«Іноді в мене таке відчуття, що я маю в собі Бога, — якось розповідав пацієнт Ш., — наприклад, коли я чую "Страсті за Матвієм"». І Ш. відповів приблизно таке: «In solchen Augenblicken hatte er eine absolute Verbundenheit mit den in Jedem Menschen wirksamen schöpferischen und kosmischen Kräften. Und das Schöpferische sei doch schließlich ein Teil von Gott, man müßte nur den Mut haben, das auch auszusprechen»[130].

---

[130] *У такі миті у нього був абсолютний зв'язок із творчими й космічними силами, що діють у кожній людині. І це творче — це, зрештою, частинка Бога, треба тільки мати мужність ще й висловити її (нім.).*

Ці слова супроводжують мене вже кілька тижнів: треба мати тільки мужність також і висловити їх. Ш. якось розповідав мені, що минуло доволі багато часу, поки він наважився вимовити ім'я Бога. Наче воно й тоді було для нього якимось смішним. Хоча він мав віру. «Und abends bete ich auch, ich bete für Menschen»[131]. І я запитала, безсоромно й холоднокровно, як завжди, просто як завжди у прагненні все знати: «Was beten Sie denn?»[132]. І тоді на нього найшла якась сором'язливість, і цей чоловік, який завжди відповідає на мої найтонші та найінтимніші запитання чітко і прозоро, відповів дуже знічено: «Das sage ich Ihnen nicht. Jetzt noch nicht. Später»[133].

Цікаво, як так сталося, що ця війна й усе, що з нею пов'язане, настільки мало зачіпають мене? Можливо, тому, що це моя друга світова війна? Першу я переживала яскраво й насичено у творах повоєнної літератури. Усе бунтарство, огиду, пристрасть, дебати, соціальну справедливість, класову боротьбу тощо — це все ми вже проходили. Знову братися за те ж саме — неможливо. Це починає нагадувати кліше. Знову кожна країна молиться за власну справедливу перемогу, знову забагато гасел, але тепер, коли ми переживаємо це вдруге, надто смішно й банально цим перейматися і пристрасно долучатися. Учора ввечері я сказала 21-річному Гансові посеред розмови: «Так стається, бо політика — це все ж не найважливіше в житті». На що він відповів: «Не треба про неї говорити весь день, але вона таки найважливіша». Між його 21 і моїми 27 роками пролягло ціле покоління..

---

[131] *І вечорами я ще молюся, молюся за людей (нім.).*

[132] *Про що Ви молитесь?*

[133] *Я Вам цього не скажу. Поки не скажу. Згодом (нім.).*

Зараз о пів на дев'яту ранку, там, далеко за моєю спиною у невизначеній кімнаті тихенько і знайомо похропує Ган. Сірий, безгучний ранок виростає у світлий день, а потім з нього виросте вечір, і я росту разом із ним. Таке враження, ніби я в ці останні три дні проходжу процес зростання за роки.

А тепер знову чемно й дисципліновано до перекладу та російської граматики.

Друга година дня.

Під час каталогізації бібліотеки Ш. я раптом знайшла «Das Stundenbuch»[134] Рільке!

Середа [17 грудня 1941 р.], ввечері.

Рут[135*] отримує подарунки в маленькому німецькому провінційному містечку від любителів сцени, а Герта отримує їх від проституток у книжній крамничці в парку в Лондоні. Русявій зірці оперети 22 роки, а меланхолійній чорнявій дівчині — 25; друга — майбутня матір першої. А справжня матір «заручена» з хлопцем 25 років і теж цікавенька. А колишній благовірний, батько і майбутній чоловік живе у двох маленьких кімнатках в Амстердамі, читає Біблію і мусить щодня голитися, і численні жіночі груди навколо нього — мов так само незліченні плоди в багатому саду, до яких йому тільки варто простягнути свої пазурі. І «russische Sekretärin»[136] намагається скласти про все це враження. Зростає дружба, корені якої дедалі більше розгалужуються в її невгамовному серці, вона все ще каже «Sie»[137], але, можливо, це щоразу від-

---

[134] *«Книга годин» (нім.).*

[135] Дочка Шпіра.

[136] *Російська секретарка (нім.).*

[137] *Ви (нім.).*

новлює правильну відстань, щоб зберігати огляд цілісності. Безглузде й пристрасне відчуття «розчинитися» в ньому вже давно зникло, стало «vernünftig»[138]. Поняття «розчинитися» в людині зникло з мого життя; можливо, залишилося бажання «vergehen»[139] від Бога чи вірша.

Велика черепна коробка людства. Потужний мозок людства й велике серце людства. Усі думки, хай би як вони суперечили одна одній, усе ж народжуються в тому єдиному великому мозку: мозку людства, всього людства. Я переживаю його як єдину цілісність, і, можливо, тому на мене час від часу спливає відчуття гармонії та миру — попри всі суперечності. Потрібно знати всі думки й відчути у собі порухи всіх емоцій, аби знати, що в цій незмірно великій черепній коробці витворилося й у цьому великому серці відбулося.

І так твоє життя — це перехід від одного моменту спасіння до іншого. І, можливо, мені часто доведеться шукати свого спасіння в уривку погано написаної прози, як чоловік у крайній скруті шукає його в тому, що пластично зветься «повія», бо іноді кричать, благаючи спасіння, хай там як.

Друга половина дня понеділка [22 грудня 1941 р.], 5 година.

Його інтимні жести до жінок я знаю, і тепер я ще хотіла би пізнати жести, якими він спілкується з Богом. Він молиться щовечора. Чи стає він навколішки в маленькій кімнаті? І чи ховає свою важку голову за тими великими, добрими руками? І що він тоді каже? І чи стає він навколішки до того, як витягне вставну щелепу, чи після? Тоді в Арнемі: «Ich werde

[138] *Розумний (нім.).*

[139] *Зомлівати (нім.).*

Ihnen mal zeigen wie ich aussehe ohne Zähne. Dann sehe ich so alt und so «wissend» aus»[140].

«Von dem Mädchen, das nicht knien konnte»[141]. Сьогодні зранку в сірих сутінках, у нападі незадоволення, я опинилася раптом на підлозі навколішки між розкладеним ліжком Гана та моєю друкарською машинкою, зібгана у клубочок, з головою долі. Жест іноді для того, щоб примусити мир і спокій повернутися. І коли до кімнати зайшов Ган і здивовано поглянув на цю картину, я сказала, що шукаю ґудзика. Останнє було неправдою.

І Тідеман, велика рудоволоса жінка 35-ти років, сказала у той визначений вечір: «Так, розумієш, я в цьому — мов дитина: коли мені скрутно, я стаю навколішки посеред кімнати і питаю в Бога, що маю робити». Вона цілується, як малолітнє дівчисько, Ш. якось показував мені, але її жести до Бога зрілі та певні.

Багато людей надто визначені, надто застиглі у своїх уявленнях, і через те вони забагато визначають для своїх дітей, виховуючи їх. Наслідок цього — занадто мало свободи руху. У нас усе було якраз навпаки. Мені здається, що безмежна складність життя приголомшила моїх батьків і продовжує дивувати їх чим далі, тим більше; і що вони так ніколи і не змогли зробити вибір. Залишили своїм дітям завелику свободу руху й не могли дати жодної опори, бо й самі так і не знайшли її; і вони ніколи не могли докластися до нашого формування, бо й самі так і не змогли знайти форми. І щоразу, й чимраз ясніше я бачу наше завдання в тому, щоб їхнім бідним талантам, що заблукали й не знайшли форми

[140] *Я хотів би Вам показати одного разу, який маю вигляд без зубів. Я тоді видаюся таким старим і таким «мудрим» (нім.).*

[141] *Про дівчину, що не могла стати навколішки (нім.).*

та спокою, в нас дати можливість вирости й дозріти, й відшукати свою форму.

Як реакція на їхню неоформленість, у якій немає широти, а лише недбалість і невпевненість; погане адміністрування, так би мовити; можливо, іноді — хоча останнім часом такого майже не буває — гарячкове прагнення до єдності, окресленості, системи. Але єдина правильна єдність — це та, яка об'єднує в собі всі суперечності та нераціональні моменти. Бо інакше це знову гарячковість і сувора визначеність, яка спотворює життя.

Ранок вівторка [30 грудня 1941 р.], 10 година.

У Девентері я прокинулася з таким відчуттям: я вростаю у цей крижаний ранок незграбна й ригідна.

Запишу кілька слів. Здебільшого від думки, що я в себе на гостині при цій знайомій лампі. Кілька земних речей. Помічаю, що почуваюся найкраще, коли рано встаю. І ще той холодний душ мені здається майже героїчним вчинком. Насправді я таки маю дуже добре здоров'я; головне для мене — духовна рівновага, а решта функціонує сама собою. Сніданок увінчано курячою ніжкою. Мила матуся, яка переводить усю свою любов у курячі ніжки та круто зварені яйця.

Потяг у Девентер. Коли я бачу стільки облич навколо себе, хочу написати роман — «Абеляр та Елоїза». Навкруги — просторий пейзаж, мирний і трохи сумний; я виглядала у віконечко, і здавалося, ніби я подорожую пейзажем своєї душі. *Seelenlandschaft*[142]. Таке часто зі мною: коли здається, що зовнішній ландшафт — це відображення ландшафту внутрішнього. У четвер після обіду гуляла трохи вздовж

---

[142] *Пейзаж душі (нім.).*

Ейсела. Блискучий, широкий і ясний пейзаж. Теж таке відчуття, ніби я рухаюся власною душею. Як бридко сказано. Тихенько.

Мама. Раптом — ця хвиля любові та співчуття, що змила всі маленькі роздратування. За п'ять хвилин, звичайно, нове роздратування. Але пізніше того дня й увечері знову таке відчуття, що, можливо, настане колись час, коли ти будеш зовсім старенькою, і я зможу тоді побути якусь мить із тобою, і пояснити тобі, що це в тобі відбувається, і так звільнити тебе від неспокою, бо дуже поволі я починаю розуміти, з чого складається твоє життя.

Мама, яка в якийсь момент сказала: «Так, насправді, я маю віру». Кілька днів перед тим «тітка Піт»[143*] сказала це тут перед коминком практично так само: «Насправді я маю віру». Оце «насправді» — ось про що йому йдеться. Навчити людей пропускати це «насправді» і мати мужність сказати «так» своїм найглибшим почуттям. Що вони мають на думці під цим «насправді»?

Я вдячна — не можу ще дібрати слів, щоб висловити, наскільки я вдячна за те, що спілкуюся з ним на найкращому етапі його життя. «Вдячність» — це не те слово.

Середа [31 грудня 1941 р.], 8 година вечора.

Той пульмонолог майже сміявся йому в обличчя, досліджуючи його широку грудину. На будь-що, що він питав — чи не турбував його кашель, чи слиз, чи бозна що ще, — Ш. щоразу відповідав: «Leider kann ich Ihnen nicht dienen»[144]. Перше, що він сказав, коли знову вийшов у кімнату для очікування,

---

[143] Петронелла Смелік.

[144] *На жаль, я Вам нічим не можу допомогти (нім.).*

було «Ich muß sofort nach Davos»[145]. Я наполягала, що з ним мусить поїхати весь гарем.

Jawohl, die Schweiz wird sich bedanken[146]. Я ще надворі глузувала з нього. І він, із погрозою: «Ich warte nur, bis Freitag, bis den Röntgenplatte»[147]. У кіоску ми з великими складнощами дістали три лимони, заплативши за них десять центів за штуку замість фіксованих семи. І нам так хотілося тортика зі збитими вершками. І так ми блукали вулицями, мов божевільна «Liebespaar»[148] — я, у хитрий спосіб причепившись, висіла на його руці, на голові — козацька шапка набакир, а в нього — те дивне альпійське кепі, й під нами — старий сірий пейзаж. А тепер майже о пів на дев'яту. Останній вечір року, що був для мене найбагатшим і найпліднішим, і так, — найщасливішим з усіх попередніх років. І якби я мала означити одним словом, чому саме цей рік такий — починаючи з 3 лютого, коли я несміливо подзвонила у двері на вулиці Курбетстрат, 27, і страшнуватий дядько з антеною на голові подивився мені на долоню — тоді цим словом було б таке: завдяки великому самоусвідомленню. Самоусвідомлення і через нього — доступ до глибших сил у собі. Раніше я належала до тих людей, які іноді мали таке відчуття: так, *насправді* я *таки* маю віру. Чи щось таке позитивне. А тепер я іноді раптово відчуваю потребу стати навколішки, навіть серед морозяної ночі у холоді біля ліжка. І *in-sich-hineinhören*[149]. Можливість іти вже не за тим, що падає на тебе ззовні, а за тим, що виходить із душі. Це

[145] *Мені треба негайно в Давос (нім.).*

[146] *Еге ж, Швейцарія буде дуже вдячна (нім.).*

[147] *Я тепер тільки чекаю на пітницю, коли повернуть рентгенівські знімки (нім.).*

[148] *Пара закоханих (нім.).*

[149] *Вміння прислухатися до себе (нім.).*

тільки початок. Я знаю. Але це вже не хисткий, а добре закорінений початок.

Тепер о пів на дев'яту. Газовий коминок, жовті й червоні тюльпани, і раптом — круглі шоколадки «Дросте» від тітки Гес, і три шишки з Ларенського вересового пустирища, які й досі лежать там покинуті недалеко від марокканської дівчинки та Пушкіна.

Я почуваюся так «звичайно», так надзвичайно звичайно й приємно, такою позбавленою тих жахливих глибоких і болючих думок і важких відчуттів; натомість — дуже звичайно, й усе ж — сповненою життя та глибини, яку теж починаю сприймати, як «щось звичайне». Ще варто згадати салат з лосося, який чекає на нас сьогодні. А тепер я поставлю чай, і тітка Гес плете гачком і далі кофтину, і батечко Ган лагодить фотоапарат; ох, чому б і ні? У цих чотирьох стінах чи в інших — яка різниця? Суттєве приховано все одно деінде. І я ще сподіваюся просунутися сьогодні ввечері трохи далі в читанні Юнґа.

7 січня 1942 р., вечір середи, 8 година.

Сьогодні у другій половині дня йшла вздовж присипаного снігом каналу після несподіваного засідання юденрату: «Ich bin viel weiniger überzeugt von meinem hundertprozentigen Können wie von meiner gesammten menschlichen Qualität»[150].

І пізніше — кожного на гачок у рядку 24:

«Es war gut, daß Sie dabei waren, Sie regen mich immer an, weil Sie alles so mitleben und ich bin doch eigentlich ein "Podiummensch", das kann man wohl sagen»[151].

---

[150] *Я набагато менш переконана у своїх стопроцентних можливостях, ніж у своїх загальних людських якостях (нім.).*

[151] *Добре, що Ви були з нами, Ви мене завжди надихаєте, бо Ви все так переживаєте, а я ж, насправді, «людина сцени», так було би правильно сказати (нім.).*

Десь углибині в мені є претензія на те, що я мушу говорити щось цікаве, і влучне, й особливе, чи інакше мені треба мовчати. І через це в мене ніколи не виходить записувати маленькі кумедні події, бо навіть перед самою собою я не хочу ризикувати постати «нудною». Але тепер я спробую примусити себе просто записати той сьогоднішній випадок — викласти тільки сухі факти. Хоча — сухі факти: їх не буває, якщо вони пов'язані з Ш., бо атмосфера, яку він випромінює, завжди відіграє велику роль.

Отже, я мусила бути о пів на п'яту в юденраті. Та справа надихала небагатьох до роботи. Допити, майно, «Auswanderungsnummer»[152], Гестапо й подібні радісні теми. За столом сидить молодик. Чуттєве, бліде, розумне обличчя. «Russische Sekretärin»[153] усюди брутально з ним проходить, наче так і треба, під приводом тієї глухоти на одне вухо, але насправді просто, щоб теж там бути. І цього разу це і справді було більш ніж варте того. Після того, як Ш. трохи погомонів із тим м'якосердим, й справді дуже приємним молодиком, до Ш. натхненно підходить невисокий чоловічок. «Guten Tag, Herr S.»[154]. Ш. дивиться, не впізнаючи, на чоловічка, на маленькому тілі якого сиділа пречудова саркастична голова Мефістофеля, і потім говорить навмання: «O ja, Sie waren sicher mal bei mir im Kurs»[155].

Я гадаю, що таке відбувається по всій Європі. Коли я йду з ним по вулицях, через скількись метрів підходить людина, простягає руку у привітанні, і тоді Ш. вже просто каже: «O, Sie waren sicher mal als Objekt bei mir»[156]. Виявилося, що

[152] *Номер переселенця (нім.).*

[153] *Російська секретарка (нім.).*

[154] *Доброго дня, пане Ш.*

[155] *Так, Ви, напевно, якось відвідували мій курс (нім.).*

[156] *О, Ви, напевно, якось були моїм об'єктом (нім.).*

цей чоловік, гостре, саркастичне, диявольське обличчя якого перебувало у цікавому контрасті з чуттєвим, блідим обличчям молодика, ще не бував на курсі Ш, але знав його через родину Нете і він залюбки би якось зустрівся з ним як об'єкт. І гострий сказав м'якосердому: зважай на цього пана Ш., він знає все про тебе. Із твоїх рук. І м'якосердий тут же викладає на стіл праву долоню. У Ш. був час і він на це погодився. І, власне, дуже важко описати, як все розвивалося потім. Річ ось у чому. Коли Ш. говорить, що це стіл, і хтось інший говорить, що це стіл, то ці столи виходять абсолютно різними. Речі, які він говорить — хай які прості вони є, — вражають більше, видаються важливішими, я б навіть сказала «більш зарядженими», ніж тоді, якби те саме сказав би інший. І так стається не через те, що він напускає на себе ауру важливості, а через те, що речі виливаються з нього з глибших і сильніших, й насправді з більш глибоколюдяних джерел, ніж у інших людей. Й у своїй роботі він дошукується людяного й ніколи — чуттєвого, хоча він повсякчас звертається до почуттів саме тому, що аналізує людину дуже глибоко.

Отже — той порожній кабінет в юденраті. Чуттєвий молодик, що підніс руки, Мефістофель, що зацікавлено спостерігав, і Ш., який, по кількох заувагах, встановив дуже сильний людський контакт із молодиком. А ми прийшли туди, не треба забувати, щоб нас допитали щодо майна. Я вже не можу пригадати, що саме говорив Ш., але серед іншого він сказав: ви виконуєте добре ту роботу, якою займаєтесь, але вона суперечить вашій справжній натурі. І промимрив під носом: «Er ist ganz introvertiert, der Mann»[157]. Ні, для мене таки надто важко це передати. Я сиділа поруч і брала в цьому

[157] *Цей чоловік — абсолютний інтроверт (нім.).*

участь, як чемна *Schülerin*[158], і серед іншого сказала: «Er hat auch was Weibliches und Sensibles»[159], і виявилося, що в молодикові приховано різноманітні таланти, які не могли знайти вихід через брак віри в себе. І ще: коли перед вами поставити задачу, ви її зробите добре, але якщо вам доведеться обирати з кількох речей, ви почуватиметеся невпевнено. Тощо, тощо, й усе закінчилося тим, що протягом кількох хвилин молодик був покладений, так би мовити, на лопатки, й був геть зачудований. Він сказав: «Aber Herr S., was Sie mir hier in zwei Minuten sagen, steht auch genau so in einem Test von mir»[160]. І він швиденько домовився про зустріч-консультацію, і раптом почав роздавати тисячі підказок про те, як заповнювати ті форми. Я помічаю, що в мене зовсім не виходить передати кумедність цього неочікуваного сеансу. Пізніше ми стояли біля засніженого каналу і сміялися, мов школярі, яких відпустили додому, згадуючи несподіване комічне закінчення тієї бюрократичної справи: домовленість про консультацію і службовець, який від раптової прихильності до тебе був ладен обійти закон, коли б його змога.

Вечір у неділю, 11 січня [1942 р.], о пів на дванадцяту ночі.

Я тішуся з того, що завтра зранку на мене чекатиме миття тієї величезної купи брудного посуду серед безладу на кухні. Це — наче якась покута. Я починаю розуміти ченців у цупких рясах, які стають навколішки на холодному камінні. Цими днями мені треба дуже серйозно переосмислити себе. Сьогодні я знову трохи сумна. Але я ж сама прагла тих обіймів.

[158] *Учениця (нім.).*

[159] *У нього також є щось жіноче і чуттєве (нім.).*

[160] *Але пане Ш., все що Ви мені щойно розповіли за дві хвилини, записане саме так в одному з моїх тестів (нім.).*

Мій голуб, а він саме налаштувався вести цнотливе життя протягом багатьох тижнів. І це у зв'язку з Гестапо, яке чекає на нього за кілька тижнів. Щоб наче — якщо сказати по-дитячому — самому не випромінювати нічого іншого, крім доброти та чистоти, й отак сконцентрувати на собі добрі космічні сили. Чому не можна вірити у щось подібне? А потім з'явилася та дика «Kirgisenmädchen»[161] і перебаранчила всі ці мрії про чистоту. І я запитала, чи він сьогодні наприкінці дня, пересіваючи в голові день, що минув, — чи він жалкуватиме про це. Ні, сказав він, «ich bereue nie etwas und es war doch schön und für mich ist es eine Belehrung, daß eben noch ein "Erdenrest" in mir ist»[162]. Але це раптове фізичне зближення завжди виринає в мені з «seelischen Nähe»[163], і тому це теж добре. І що мені з того залишається? Усе ж таки знову сум. Й усвідомлення, що я не можу висловити в обіймах те, що відчуваю до людини. І відчуття, що коли я людину обіймаю, вона вислизає з моїх рук, саме з моїх рук. Гадаю, що я більше люблю дивитися на його вуста з відстані і прагну до них більше, ніж тоді, коли вони торкаються моїх. У дуже рідкісні моменти це дає мені певне відчуття щастя, якщо вже вжити один раз це велике слово. А сьогодні вночі я спатиму поряд із Ганом — суто від суму. Це все таке хаотичне.

І бачиш — тепер я знаю: він молиться, «виклавши» вставні щелепи. Так воно, власне, й логічно. Спершу треба закінчити всі земні справи.

Здається, ніби я тепер переживаю період розквіту, він каже, що я свічуся на всі боки і що він теж насолоджується цим зі мною. Рік тому я все ж була хвора до смерті, заси-

---

[161] *Киргизка (нім.).*

[162] *Я ніколи ні про що не жалкую, і було гарно, і для мене — це наука про те, що в глибині мене ще є «земні рештки» (нім.).*

[163] *Душевна близькість (нім.).*

наючи вдень на дві години поспіль, з'їдаючи півкіло аспірину на місяць; було жахливо погано, коли я про це нині згадую. Сьогодні погортаємо трохи ці зошити. Для мене це нині справді «класична література», всі тодішні проблеми видаються мені тепер такими далекими. Шлях до цього інтимного жесту до Бога, коли я сиджу біля вікна й кажу «Дякую, Боже», був важкий. У моєму внутрішньому царстві панують мир і спокій. Це був справді важкий шлях. Зараз усе видається таким легким і самоочевидним. Кілька тижнів мене переслідувало речення: «Людині треба мати мужність, щоб сказати, що вона вірить. Висловити Бога. Тепер, у цю мить, коли я трохи млява, й утомлена, й сумна, й не цілком задоволена собою, я відчуваю це не так, але це відчуття залишається все ж дуже близько біля мене. Сьогодні ввечері я точно нічого не скажу Богові, хоча і є прагнення холодного каміння та переосмислення речей, і серйозного ставлення до них. Серйозного ставлення до речей, що стосуються тіла. Але мій темперамент ще сильно заявляє про себе, ще не перебуває в гармонії з душею. А мені здається, що я справді маю це в собі: потребу в гармонії, й у цьому питанні також. І все чимдалі, тим менше я вірю в те, що мушу мати одного чоловіка для душі й тіла.

Я зараз таки по-іншому сумна, ніж раніше. Уже не падаю так глибоко. Сум уже включає в себе відновлення. Раніше я думала, що я все своє життя завжди залишатимуся так само сумною. А тепер я знаю, що ці миті теж належать до мого життєвого ритму, і що це добре. І знову річ у вірі в усе, в дуже великій вірі, й у себе також. Я маю тепер віру й у власну серйозність, і впевнилася потроху в тому, що добре направлятиму своє життя.

Бувають миті, і я тоді переважно сама, коли я маю всередині себе дуже глибоке і вдячне почуття любові до нього, таке

почуття, що «Du bist mir so nah, daß ich Deine Nächte mit Dir teilen möchte»[164]. І тоді в моєму переживанні це — вершини наших стосунків. І дуже може бути, що така ніч насправді перетворилася б на катастрофу. Чи розверзається тут раптом дивна прірва?

А тепер добраніч, бо відчуваю, що я така сонна, що починаю молоти нісенітниці. Ага, брудний посуд на завтра.

І все ж: я таки абсолютно не хочу його тіла, хоча я іноді й шалено закохана. Чи може таке бути через те, що я настільки глибоко й майже «космічно» кохаю його, що до цього не можна підійти через тіло?

Тіде і я — дві ближніх, і настільки протилежні одна одній. Ми повинні теж дуже любити одна одну. Сьогодні вдень, коли Тіде відчиняла нам обом двері, випускаючи надвір, і поцілувала нас обох, між нами трьома була мить якоїсь дивовижної інтимності. Ти, нарешті, вже підеш спати?

19 лютого 1942 р. Четвер, 2 година дня.

Що б я обрала, якби мусила назвати, що справило на мене найбільше враження сьогодні? Великі фіолетові замерзлі руки Яна Бола. Знову когось було замордовано. Того лагідного хлопця з «Культури»[165]*. Я ще пам'ятаю, що він грав на мандоліні. Він тоді зустрічався з приємною дівчиною, що ходила на той самий курс із російської мови, що і я. За цей час вона вже стала його дружиною, й у них уже була дитина. Звірі, як сказав Ян Бол, вони забили його у вузьких коридорах університету.

---

[164] *Ти настільки близький до мене, що я хотіла би розділити з тобою твої ночі (нім.).*

[165] Можливо, ідеться про Самуеля Лобо, розстріляного в січні 1942 року. Він керував книжковим магазином «Культура» (пізніше перейменований на «Пегасус»).

І Ян Ромейн, і Тільрой, і ще кілька тих кволих старих професорів у тому самому районі Велюве, де вони раніше проводили літні канікули у гостинних пансіонах, сидять тепер ув'язнені в бараку, де ходять протяги. Їм не дозволено мати навіть власної піжами, вони нічого свого не можуть мати, як розповідала Алейда Схот у кімнаті відпочинку. Завдання полягає в тому, щоб привести їх до стану повного здичавіння й навчити їх почуттю меншовартості. Морально вони, ті чоловіки, достатньо сильні, але здоров'я більшості дуже слабке. Пос пережив це. Тепер він у монастирі в Гарені й пише там книгу. Так кажуть. І таке інше. Сьогодні на лекції настрій був пригнічений.

Але настрій був пригнічений не остаточно, був і промінчик світла. Коротка, несподівана розмова з Яном Болом, коли ми йшли холодним, вузьким провулком Лангебрюхстег і на трамвайній зупинці. «Що ж це все-таки за прагнення в людях зламати інших?» — гірко питав Ян.

Я кажу «люди», так, «люди», але не забувай, що й ти теж до них належиш. І він це хотів просто так додати, цей упертий, непривітний Ян. «І ця мерзота інших є і в нас», — вів він далі. І я не бачу жодного іншого розв'язку проблеми, я справді не бачу жодного іншого розв'язку проблеми, окрім як повернутися до свого власного центру і звідти вирвати ту мерзоту. Я вже не вірю в те, що ми можемо щось покращити у зовнішньому світі. І це видається мені єдиним уроком цієї війни, який ми вивчили — що треба шукати тільки всередині себе, а не деінде.

І Ян, який просто погодився зі мною — відкрито й із запитаннями, а не пропонуючи брутальні соціальні ідеї, як раніше. І сказав: «Це так дешево — всі ці почуття помсти назовні. Чого вартує тільки саме вже очікування моменту помсти. Нам до цього таки не треба прагнути». Ми стояли

там на холоді й чекали на трамвай, Ян із фіолетовими від холоду руками і зубним болем. І ми не проголошували жодних теорій. Наші професори ув'язнені, ще одного друга Яна зламано, і навкруги ще не перелічити скільки багато всього, а ми говорили одне до одного: це так дешево — ті почуття помсти.

Це ж таки і справді був промінчик сонця на сьогодні.

А зараз трохи поспати, а потім познайомитися з подругою[166]* Рільке. Усе завжди продовжує свій шлях, а чому ні?

Мені слід знову регулярніше писати щось між цими блакитними лінійками.

Але замало часу.

Середа, 25 лютого 1942 р.

Зараз о пів на восьму. Я підрізала нігті на ногах, випила біля коминка горнятко справжнього какао фабрики «Ван Гаутен» і з'їла бутерброд із медом, усе це — з цілковитою віддачею. Відкрила Біблію на довільній сторінці, але цього ранку вона не дала відповіді.

Але це й не страшно, власне, бо запитань не було. Є лише величезна довіра і вдячність за те, що життя таке прекрасне. І саме тому тепер — історична мить: не тому, що я незабаром піду з Ш. до Гестапо, а тому, що попри цей факт я вважаю життя таким прекрасним і сповненим майбутніх можливостей, хай би що сталося. Якщо мене тільки пропустять досередини.

27 лютого [1942 р.]. Ранок п'ятниці, 10 година.

Людина творить власну долю зсередини. Я записала це рано-вранці в середу і потім почувалася трохи неспокійно

[166] Ільза Блументіль, знавець Рільке.

через це необачне твердження, й шукала підтвердження йому. І раптом все стало мені чітко зрозуміло. Звісно ж, кожна людина творить власну «Schiksal» зсередини. Ситуацій, в яких людина може перебувати на цій землі, не так багато: можна бути чоловіком, батьком, дружиною, матір'ю, можна сидіти у в'язниці або бути в ній охоронцем, тут різниця не така велика, людину оточують ті самі мури. І так далі; пізніше розписати. Але долю людини визначає те, як вона внутрішньо сприймає події життя. Це твоє життя. Не можна дізнатися про життя людини, знаючи тільки зовнішні факти. Зовнішні факти — ах, вони не надто й відрізняються у різних людей. Для того, щоб пізнати життя людини, треба знати її мрії, її настрої, знати, які стосунки між нею та її подружжям, як вона ставиться до смерті, розчарувань і хвороб.

У тому кабінеті в Гестапо рано-вранці в середу ми стояли у великій групі, і факти всіх життів були тої миті однакові: ми всі були в тому самому приміщенні — як чоловіки за кафедрою, так і ті, кого допитували. Життя кожного визначало те, як він внутрішньо ставився до того, що відбувалося.

Відразу впав у вічі молодик, що ходив туди-сюди з незадоволеним обличчям, зовсім не приховуючи свого незадоволення, знервований і занепокоєний. Було надзвичайно цікаво спостерігати. Він шукав приводів, щоб накричати на тих нещасних євреїв: «Hände aus den Taschen bitte»[167] тощо. Я подумала, що його шкода ще більше, ніж тих, на кого він кричав, і шкода тих, на кого він кричав, тією мірою, якою вони боялися.

Коли я постала перед його кафедрою разом із Ш., він раптом гаркнув до мене: «Was finden Sie lächerlich hier?»[168]. Я би

[167] *Руки з кишень, будь ласка (нім.).*

[168] *Що Вам тут здається смішним? (нім.).*

залюбки відповіла: «Außer Ihnen, finde ich nichts lächerlich hier»[169], але з дипломатичних міркувань мені здалося краще не говорити цього. «Sie lachen ja fortwährend»[170], — гаркав він далі. І я кажу з невинним виглядом: «Davon bin ich mir gar nicht bewußt, das ist mein gewöhnliches Gesicht»[171]. А він: «Machen Sie keinen Blödsinn, gehen Sie bitte rrrraus»[172] із таким виразом на обличчі, що «я з тобою трохи пізніше ще побалакаю». І це був, вочевидь, той психологічний момент, коли я повинна була дуже злякатися, але я надто швидко розгадала цей трюк.

Мені насправді не страшно. Не через браваду, а тому що відчуваю, що все одно завжди маю справу з людьми і що я намагатимуся зрозуміти кожне твердження хай би там кого — настільки, наскільки це буде можливим. І саме в цьому була історична цінність того ранку: не в тому, що на мене кричав хлопець з Гестапо. Можливо, я повинна була розгніватися чи перелякатися. Але мені здається, що важливим того ранку було те, що я відчувала щире співчуття до того хлопця, що мені хотілося в нього запитати: в тебе було нещасливе дитинство? Чи тебе обдурила твоя дівчина? Він мав знервований і занепокоєний (і ще, до речі, дуже неприємний і в'ялий) вигляд. Мені найбільше хотілося одразу розпочати психологічну терапію. Дуже чітко усвідомлюючи, що цих хлопців шкода, поки вони не можуть вчинити зло, але стануть небезпечними для життя і їх треба буде викорінювати, якщо вони доберуться до людей. Але злочинною є тільки система, що використовує цих хлопців.

Ще дещо з того ранку. Дуже сильне усвідомлення того, що я все ж не можу ненавидіти тих людей за всі страждання

[169] *Окрім Вас, мені тут нічого не здається смішним (нім.).*

[170] *Ви постійно смієтесь (нім.).*

[171] *Це абсолютно несвідомо, у мене завжди таке обличчя (нім.).*

[172] *Не меліть дурниць. Вийдіть, будь ласка (нім.).*

і несправедливість, що кояться навкруги. І що все те жахливе й потворне, що нині коїться, не є чимось таємничо загрозливим і новим з-поза нас, воно дуже близько до нас, є в нас, народжується з нас, людей. І в моєму переживанні знову дещо більш знайоме і не таке моторошне. Лячно те, що системи переростають людей і тримають їх сатанинською хваткою — й архітекторів, й жертв цієї системи; наче високі будинки та вежі, побудовані людьми власноруч, у певний момент підносяться вище за людину, починають нею керувати і можуть на нас завалитися й поховати нас під собою.

12 березня 1942 р. Вечір четверга, о пів на 12.

Було невимовно гарно — Макс, чашечка кави разом і погана цигарка, і наша прогулянка містом у сутінках під руку, і той факт, що ми там гуляли удвох. Ми говорили одне одному: «Треба таки бути росіянином, щоб переживати це все з такою широтою». Ті, хто знають нашу історію, вважали би цю зустріч чудернацькою й дивовижною — просто так, посеред року, власне, й без приводу — поза тим, що Макс бажає одружитися і хотів запитати в мене — кумедно, що саме в мене — поради.

І було так гарно — знову побачити друга юності й порівняти його з власною більшою зрілістю. На початку вечора він сказав: «Я не знаю, що в тобі змінилося, але щось змінилося. Мені здається, що ти тепер стала справжньою жінкою». А наприкінці вечора — «Ні, ти змінилася не якось неприємно, я не це хотів сказати, твої риси обличчя, міміка, все так само жваве й експресивне, як і раніше, але за цим усім тепер є така велика зрілість, із тобою разом затишно». Чи щось таке. І під дашком тієї кав'ярні на алеї Сентюрбан він ще на якусь мить посвітив маленьким ліхтариком мені просто в обличчя, потім засміявся, кивнув, упізнаючи, й рішуче сказав: «Так, це

ти». І тоді наші щоки ковзнули повз одна одну, напівнезграбно й напів дуже знайомо, і ми тоді розійшлися в різні боки. Це і справді було невимовно гарно. І хай як парадоксально це звучить: можливо, це був наш перший раз удвох, коли було по-справжньому добре. І, гуляючи, він раптом сказав: «Я думаю, що ми, можливо, через багато років ще зможемо стати добрими друзями». І так нічого не пропадає. Люди повертаються до тебе, й у душі ти можеш продовжувати жити з ними, поки вони через роки не прийдуть ще раз.

8 березня я написала Ш.: «Meine Leidenschaflichkeit früher war eigentlich nichts anderes als ein verzweifelt sich festklammern an, ja an was eigentlich? An etwas, woran man sich mit dem Körper gar nicht festklammern konnte»[173].

І я тоді, охоплена людським відчаєм, чіплялася за тіло чоловіка, який сьогодні так по-братерськи крокував поряд зі мною. І десь я тішилася з того, що ще залишилося це — цей обмін думками в приязній і невимушеній бесіді, перебування на якусь мить у світі одне одного, спогади, які вже не завдавали болю, хоча раніше ми жили настільки бурхливо — буквально до знесилення. І ще спокійна констатація: так, наприкінці ми були жахливо перенапружені.

Але в якийсь момент Макс все одно раптово запитав: «У тебе за цей час були стосунки ще з кимось?». І я підняла догори два пальці. І пізніше, коли я мимохідь згадала, що, можливо, одружуся з емігрантом, щоб допомагати йому, якщо він потрапить у табір, обличчя Макса змінилося. А прощаючись, він запитав: «Ти ж не накоїш дурниць? Я так боюся, що ти ще раз зламаєшся». І я відповіла: «Я ніде й ніколи не зламаюся». І я ще хотіла додати, але тоді ми вже

---

[173] *Моя пристрасність раніше була, власне, не чим іншим, як відчайдушним чіплянням до — так, до чого, власне? До чогось, до чого абсолютно неможливо приєднатися тілом (нім.).*

надто далеко відійшли одне від одного: «Якщо ти живий внутрішньо, то немає вже й такої різниці де — всередині мурів табору чи поза ними». Чи зможу я виправдати для себе ці слова, чи зможу жити згідно з ними? У нас не може бути забагато ілюзій. Життя стане дуже складним. Нас знову розлучать — із усіма, хто дорогий одне одному. Я навіть думаю, що ті часи не такі вже й далекі. Треба внутрішньо дедалі більше готуватися.

Я б хотіла ще раз перечитати ті листи, які писала йому, коли мені було дев'ятнадцять.

Серед іншого він сказав: «Я завжди так хотів, щоб ти створила щось велике, чекав на великі книжки з-під твого пера». А я: «Максе, вони ще будуть. Чи ти поспішаєш? Я можу писати і я знаю, що матиму, що сказати. Але навіщо нам поспішати?» — «Так, я знаю, що ти вмієш писати. Я час від часу ще перечитую ті листи, що ти мені писала; ти вмієш писати».

Було дуже, невимовно гарно. Що в цьому розірваному світі, світі в небезпеці, ще можливі такі речі. Це дає велику втіху. Можливо, набагато більше речей є можливими, ніж ми самі для себе хочемо визнати. Що отак просто вигулькує кохання юності, з посмішкою роздивляючись власне минуле. Я так це відчувала сьогодні ввечері. Я задавала тон, і Макс пішов за течією. Це вже було щось. Що для нього означатиме цей вечір, я не знаю. Але й для нього це була неабияка пригода, це я знаю напевне. І так нічого вже не є випадковістю, маленькою *Spielerei* тут і там, і цікавою приключкою. Після таких випадків складається враження, що у людини є «Schiksal», в якій нанизується логічно факт за фактом. І коли я згадую про те, як ми гуляли темним містом, перебираючи більш зріло і з ніжністю спогади про наше власне минуле і з таким відчуттям, ніби нам ще так багато всього треба обговорити, але залишаючи невизначеність щодо того, коли ми

знову побачимося, можливо, за кілька років — коли я згадую про це, то відчуваю серйозну і глибоку вдячність за те, що щось подібне можливе в житті. Нині вже майже дванадцята година ночі, і я незабаром лягатиму спати, справді лягатиму спати. Так, було справді дуже гарно. І наприкінці кожного дня я відчуваю необхідність сказати: життя — прекрасне, воно все одно прекрасне. Так, у мене складається своя думка про це життя, думка, яку я навіть відстоюю в розмовах з іншими, і це дуже багато, як для такої сором'язливої дитини, якою я завжди була. І бувають такі розмови — як сьогодні з Яноком Полаком[174*] — коли твої вислови стають свідченнями.

Ранок вівторка [17 березня 1942 р.], о пів на десяту.

Учора ввечері, коли я їхала до нього велосипедом, я була сповнена великим і приємним очікуванням весни. І поки я прагнула до нього і, замріяна, крутила педалі над асфальтом вулиці Лерессестрат, я раптом відчула пестощі теплого весняного повітря. І раптом я подумала: так теж добре. Чому людина не може пережити велике й ніжне сп'яніння від кохання до весни, до всіх людей? І можна подружитися із зимою, містом або країною. Пам'ятаю той винно-червоний бук із моїх дівочих років. У мене з ним були дуже особливі стосунки. Ввечері я могла враз захотіти побути з ним, і тоді я їхала до нього півгодини велосипедом, а потім ходила навколо нього, захоплена й зачарована його криваво-червоним виглядом. Справді, чому не можна відчувати любов до Весни? І пестощі того весняного повітря були такі ніжні та всеосяжні, що чоловічі руки, навіть якби це були його руки, у порівнянні здалися б мені грубими.

[174] Р. Й. Полак, адвокат.

І в такому настрої я з'явилася у нього. У маленьку спальню падало трохи світла з його кабінету, і коли я зайшла, то побачила ліжко з відгорнутою ковдрою, а над ним похилилася важка гілка орхідей, розливаючи пахощі. А на столику біля його подушки стояли нарциси — такі жовті, такі страшенно жовті й молоді. Те ліжко з відгорнутою ковдрою, й орхідеї, й нарциси — не треба навіть разом лягати в ліжко; поки я стояла там, у тій напівосвітленій кімнаті, здавалося, ніби я щойно пережила цілу ніч, повну кохання. І він сидів за своїм столом, і мені знову впало в око, наскільки сильно його голова — це сірий, обвітрений, старий, як світ, пейзаж.

Так, бачиш, треба мати терпіння. Твоє бажання повинно бути, мов повільний і величний корабель, що лине безмежними Океанами, а не шукає, де б стати на якір. І раптом, несподівано, він усе ж на якусь мить знаходить, де кинути якір. Учора ввечері він ненадовго знайшов таке місце. Чи справді минуло лише чотирнадцять днів відтоді, як я, дика, не контролюючи себе, притягла його до себе, від чого він навалився на мене, а потім я почувалася такою нещасною, що думала: заледве чи я зможу жити далі. І минув лише тиждень відтоді, як я була в його обіймах і все ж чомусь і почувалася нещасною, бо в цьому все одно залишалося щось силуване.

І все ж таки ці зупинки були необхідні, щоб досягти цього зближення, цієї інтимності, цього доброго ставлення одне до одного, як до дорогої людини. І такий вечір залишиться у спогадах в натуральну величину. І, можливо, людині навіть не треба, щоб таких вечорів було багато, аби вона відчувала, що живе повним і багатим любовним життям.

Неділя [22 березня 1942 р.], 9 година вечора.

Моя серйозна чорна марокканська сусідка знову дивиться на квітник, чи радше — вона знову, як і завжди, дивиться

поверх нього своїм темним поглядом, водночас незворушним і тваринним. Маленькі крокуси — жовті, і фіолетові, і білі — перевтомлені й виснажені, звісилися через край коробочки з-під шоколадної присипки, а ще вчора в них вирувало життя до знесилення. І ще ті жовті дзвіночки у прозорому зеленому горщику. Як ви, власне, називаєтесь? Ш. купив їх, захоплений весною. І вчора ввечері він уже приходив із букетом тюльпанів.

Той маленький червоний бутон і той манюсінький білий; вони такі закриті, такі неприступні і все ж такі невимовно милі, я мусила весь час на них дивитися сьогодні під час Гуґо Вольфа. Над вінками було також видно Рейксмюсеум: такий задеркувато свіжий і молодий у своїх контурах і водночас — такий по-старому знайомий. Нам тепер не можна гуляти проспектом Ванделвег, і кожна нещасна купка з двох чи трьох дерев визнана лісом, і там прибито табличку: «Євреям заборонено». Таких табличок стає дедалі більше, вони скрізь. І попри це все одно залишається ще стільки простору, де можна бути, й жити, й радіти, й займатися музикою, й кохати одне одного. Гласснер[175*] приніс торбинку вугілля, Тіде — трохи дров, Ш. — цукор і печиво, у мене був чай, а наша маленька мисткиня-вегетаріанка зі Швейцарії з’явилася раптом із великим пирогом. І Ш. зачитав кілька речей про Гуґо Вольфа. І коли він читав певні речення про це трагічне життя, навколо його рота щось тремтіло. І через це теж він мені так подобається. Він такий справжній. І кожне слово, яке він говорить, чи співає, чи зачитує, він проживає. Отже, якщо він читає вголос про сумні речі, то він і справді дуже сумний у цю мить. І мене зворушує те, що це зачіпає його настільки, що в нього такий вигляд,

[175] Еварістос Гласснер, друг Міші; після війни був органістом і викладачем гри на фортепіано в Амстердамі.

ніби він зараз розплачеться. Тоді б і я залюбки проплакала з ним якусь пісеньку.

І Гласснер, який щоразу краще грає на роялі. Сьогодні подумки я казала йому: «Ми є супутниками твого зростання, тихий Гласснере».

Бувають моменти, коли я раптом, наче на собі, розумію, як митці, що творять, спиваються, стають гульвісами, пропадають тощо. Насправді митцеві потрібен дуже сильний характер, щоб морально не тріснути по швах. Щоб не провалитися у безмежне. Я ще зовсім не можу це описати. Іноді я відчуваю це дуже сильно. Я хотіла би всю свою ніжність, усі свої сильні емоції, все розбурхане душевне море, душевне озеро, душевний океан чи хай там як це назвати, вилити, втілити в одному-єдиному віршеві. Але я також відчуваю, що коли б я це змогла зробити, то прагнула б кинутися сторчголов у провалля, напитися б до безпам'ятства. Після акту творіння людину повинен підхопити її власний сильний характер, мораль, що дає опору, не знаю, щоб не провалитися бозна наскільки глибоко. І з яких темних поривів? Я це відчуваю в собі; у мої найбільш плідні і найбільш творчі внутрішні миті як у мені водночас підводяться демони, як починають прокидатися руйнівні і навіть саморуйнівні сили. Це не є звичайний потяг — потяг до іншого, до чоловіка, це щось більш космічне, більш всеохопне, що неможливо зупинити. Але я відчуваю, що триматиму себе в руках і в ті моменти також. Тоді раптово я відчуваю потребу стати навколішки десь у тихому місці, стримати себе, зібрати докупи й пильнувати, щоб мої сили не розірвалися у безмежному.

На якусь мить наприкінці вечора я зупинилася й наштовхнулася на прозорий, світло-сірий бар'єр погляду Ш., в якому я абсолютно потонула; ті дорогі важкі вуста. На якийсь момент мене вповні сховав і стримав цей погляд. Але поза

тим усі ці години я десь кружляла в безмежному просторі, не стримувана жодною межею, і тоді враз таки доходиш до межі — до тієї межі, за якою вже не витримуєш того безмежжя і з розпачу можеш стати гульвісою. І темне гілля на тлі світлого, прозорого весняного неба. Крони дерев я бачила зранку, прокинувшись, за своїм вікном. А стовбури віднайшла надвечір поверхом нижче за широкими вікнами. Червоний і білий бутони, що прихилилися один до одного, шляхетний рояль — чорний, таємничий і складний, істота в собі, і за вікнами — чорні гілки на тлі світлого неба, і ще далі — Рейксмузеум. І Ш. — то чужий, а потім знову добре знайомий, водночас дуже далекий і близький, в одну мить — потворний старий, як пінь, гном, а потім знову добросердий гладкий дядечко, що їсть печиво, потім — ловелас із теплим голосом; щоразу інший, мій друг і все ж щоразу далекий.

26 квітня [1942 р.], недільний ранок 10 година.

Тепер це просто маленька, червона, змарніла анемона. Але за багато років я знову віднайду її серед цих сторінок, на той час я вже буду матроною, і тоді я візьму цю квітку і скажу трохи з ностальгією: поглянь, я встромила цю червону анемону у своє волосся на п'ятдесят другому дні народження чоловіка, який був моїм найбільшим і найнезабутнішим другом за моїх молодих років. Це було на третій рік Другої світової війни, ми їли підпільні макарони й пили справжню «Bohnenkaffee»[176], від якої Лісл «beschwipste»[177], нам усім було так весело й цікаво, де буде війна на наступний день народження, чи вона вже, можливо, закінчиться, й у мене у волоссі була ця червона анемона, і хтось сказав: «Ти те-

[176] *Кава в зернах (нім.).*

[177] *Захмеліла (нім.).*

пер — справжня суміш російського та іспанського», і якийсь незнайомий чоловік, блондин-швейцарець зі своїми густими бровами сказав: «Російська Кармен», і тоді я його запитала, чи не прочитає він для нас вірш Вільгельма Телля зі своїм милим швейцарським «р».

А після закінчення ми знову прогулялися двома відомими вулицями Південного району Амстердама і спершу вибралися нагору в його квітник. А потім Лісл пішла вперед додому й одягла сукню з блискучого чорного шовку, що облягала її струнке тіло, сукня мала широкі рукави з прозорої блакитної тканини, і та сама небесна блакить — на маленьких білих грудях. І вона — мама двох дітей. І така струнка й тендітна. І все-таки десь прихована первісна сила.

І Ган мав такий «fesch»[178] та енергійний вигляд, і на його картці на столі було ще й написано: «ewig jugendlicher Liebhaber»[179], «Heldinnenvater»[180], він із протестами зголосився на цей титул. Пізніше Лісл сказала мені: «In diesen Mann könnte ich mich verlieben»[181].

Але чому цей вечір все ж таки несподівано, принаймні для мене, набрав рельєфних обрисів? Сталося так: було десь пів на дванадцяту, Лісл сиділа на піаніно в іншій кімнаті і Ш. сидів на стільці навпроти неї, а я стояла, спершись на нього, і Лісл щось запитала, раптом ми опинилися у психології, риси обличчя Ш. знову набрали тієї притаманної йому інтенсивності та експресивності, і з такою самою жвавістю та готовністю, які його ніколи не полишають, він почав щось пояснювати їй чіткими, образними словами. У нього за спиною був довгий день — квіти й листи, люди й біганина,

---

[178] *Елегантний, підтягнутий, молодечий (нім.).*

[179] *Вічно молодий коханець (нім.).*

[180] *Батько героїні (нім.).*

[181] *У цього чоловіка я могла би закохатися (нім.).*

організація столу й перебування на чолі цього столу, а пізніше — вино і ще раз вино, якому він не так уже добре вміє опиратися, він, напевне, був дуже стомлений, але раптом з'являється людина з випадковим запитанням про серйозні житейські речі, і враз риси його обличчя напружуються, він знову абсолютно «в темі», він так само міг би виступати з кафедри перед залою уважних слухачів, і раптом обличчя Лісл оживає над прозорою небесно-блакитною тканиною, й вона дивиться на нього великими очима, й затинається у свій власний зворушливий спосіб: «Das finde ich so erschütternd, daß Sie so sind»[182].

І я притуляюся до нього ще ближче, і погладжую його добру, експресивну голову, і кажу Лісл: «Так, бачиш, у цьому, власне, і є найбільший досвід спілкування з Ш. Він завжди готовий і завжди має відповідь; так стається, бо в ньому є такі великі спокій і готовність, вони завжди, завжди присутні, і тому кожна година, проведена з ним, має глибший сенс, і з ним ніколи не втрачаєш часу». І Ш. поглянув по-дитячому здивовано з виразом обличчя, для опису якого я все ще підбираю слова, вже рік як підбираю, і сказав: «Aber das ist bei Jedem Mensch so?»[183]. Він поцілував маленьку Лісл у щоки і лоб і притяг мене ближче до свого коліна, і я раптом згадала про бажання Лісл, яке вона кілька тижнів тому висловила на своєму залитому сонцем даху: «Ich möchte mal einige Tage mit S. und Dir zusammensein, irgendwo draußen, auf der Heide»[184].

І так, як це було з нами трьома там учора, я повірила, що це могло би бути добре. Потім зайшли інші з-поза штор,

---

[182] *Мене так приголомшує, що Ви такий (нім.).*

[183] *Але ж так є з кожною людиною? (нім.).*

[184] *Мені хотілося б побути кілька днів разом зі Ш. і тобою, десь за межами міста, у полі (нім.).*

і пролунало питання, чи ми святкуватимемо до четвертої години ранку, але Ш. відказав: ніколи не треба бажати дійти до крайньої межі, щось має залишитися й для уяви.

[Понеділок 18 травня 1942 р.].

Загрози ззовні стають дедалі більшими, терор зростає з кожним днем. Я зводжу навколо себе молитву, мов темну захисну стіну, й у цій молитві я усамітнююся, мов у монастирській келії, а потім знову виходжу у світ — «gesammelter»[185], і сильніша, і знову зібрана докупи. Усамітнюватися у замкненій келії молитви стає для мене щоразу більшою реальністю, а також і необхідністю. Ця внутрішня сконцентрованість зводить навколо мене високі мури, всередині яких я знову віднаходжу себе, перетворюю всю свою фрагментарність в єдине ціле. І я можу собі уявити, що можливі такі часи, коли я стоятиму навколішки цілими днями, аж поки не відчую нарешті, що навколо мене зведено захисні стіни, всередині яких я не можу розпастися, втратити себе й загинути.

26 травня [1942 р.]. У вівторок зранку, о пів на десяту.

Я пройшлася набережною, де повівав вітерець — водночас теплий і свіжий. Ми проходили повз бузок і кущі з дрібними трояндами, і німецьких солдатів, що стояли на караулі. Говорили про наше майбутнє і про те, що все-таки хотіли би залишатися разом.

Я геть не можу описати, як все було вчора. Коли я вчора йшла, огорнута теплою ніччю, така легка й розніжена від білого італійського «К'янті», я знову відчувала впевненість: пізніше я писатиму. Але тепер, коли тримаю ручку в руці, ця впевненість зникла. Довгі ночі, коли я сидітиму й писатиму,

[185] *Зібраніша (нім.).*

станнуть моїми найкращими ночами. Тоді все з мене виливатиметься, потихеньку й невпинно витікатиме потоком, що не матиме кінця — витікатиме все, що я тепер збираю в собі.

П'ятниця 29 травня [1942 р.], ввечері після вечері.

Сьогодні ще: Мікеланджело і Леонардо. Вони теж є в моєму житті, вони населяють моє життя. Достоєвський і Рільке, і Святий Августин. І Євангелісти. У мене таке надзвичайно добре товариство. І з ним уже не пов'язана «Schöngeisterei»[186]. У кожного з них є щось справжнє для мене і щось дуже близьке мені. У Мікеланджело були деякі речі, які так несподівано заскочили мене і які мене по-справжньому, сильно зворушили.

«Man gab sich seinen Traurigkeiten hin, maßlos bis zur Selbstvernichtung»[187]. Це речення стало просто легендарним. Dies gibt es nicht mehr[188]. У свої найвиснажливіші та найсумніші дні я таки не дозволяю собі падати настільки глибоко. Життя залишається потоком, що лине безперервно і постійно, можливо, нині — трохи повільніше і зустрічаючи більше перешкод, але воно все одно продовжує свій шлях. Я теж не можу сказати про себе так, як було раніше: я така нещасна, вже не знаю, що робити. Для мене це відчуття стало зовсім чужим. Раніше я і справді уявляла, що я — найнещасніша людина на цій землі.

Іноді практично неможливо усвідомити і зрозуміти, Боже, що твої образи й подоби чинять одне одному на цій землі

---

[186] *Однобока естетика (нім.).*

[187] *Людина надміру віддається своїм жалям і смуткам — аж до самознищення (нім.).*

[188] *Цього вже немає (нім.).*

за цих часів розбрату. Та через це я не зачиняюся у своїй кімнаті, Боже, я продовжую дивитися всьому у вічі, я не прагну нічого уникнути й намагаюся зрозуміти і збагнути бодай щось у найтяжчих злочинах, і я завжди намагаюся віднайти маленьку, голу людину, яку почасти годі й відшукати посеред жахливих руїн її безтямних учинків. Я не сиджу тут у тихій кімнаті з квітами, розкошуючи Поетами та Мислителями й підносячи хвалу Богу, це було б зовсім не складно, і я не вважаю себе як такою «weltfremd»[189], як із ніжністю заявляють про мене мої добрі друзі. Так уже сталося, що у кожної людини — своя реальність, я знаю, але я — не замріяна фантазерка, Боже, не якась схожа на дівчисько «schöne Seele»[190] (про мій «роман» Вернер[191*] сказав: це роман «von einer schönen Seele an eine große Seele»[192]). Я дивлюся твоєму світові просто у вічі, Боже, і не тікаю від дійсності у прекрасні мрії — маю на думці, що прекрасним мріям є місце поряд із найжорстокішою реальністю — я продовжую підносити хвалу Твоєму творінню, Боже — попри все!

Коли він незабаром знову зателефонує й запитає знову отим своїм інквізиторським голосом: «Na, wie geht's Ihnen denn?»[193], я зможу з чистим сумлінням відповісти йому знову: «Oben sehr gut, unten sehr schlecht!»[194].

Найбільші питання вже здебільшого розв'язані, хоча б і тільки тим самим, що них торкнулися. Принаймні, у психології це так; у «житті», можливо, все геть по-іншому. Раптово усвідомивши, що коли я почуваюся зле, це надто часто

---

[189] *Відірваний від життя (нім.).*

[190] *Прекрасна душа (нім.).*

[191] Вернер Леві, чоловік Лісл Леві; директор Голландського театру.

[192] *Прекрасної душі до великої душі (нім.).*

[193] *Отож, як Ваші справи сьогодні? (нім.).*

[194] *Зверху — дуже добре, знизу — дуже погано! (нім.).*

пов'язане з ним, і записавши це в якомусь безпорадному напівреченні, я ще на якусь дещицю відірвалася від нього й незабаром зустрінуся з ним, спираючись на цей маленький шматочок набутої свободи. І так паралельно відбуваються процеси зближення-одне-до-одного і звільнення-одне-від-одного.

Й у такі дні, коли я почуваюся дуже млявою та стомленою, я, може, мимоволі сильніше чіпляюся за його силу, неначе очікую спасіння від тієї сили. І водночас ця сила, що б'є через край, зносить мене, тому що я не відчуваю, що можу дорівнятися їй, що можу линути за її потоком. І ні перше, ні друге не є правильною реакцією. Зцілення й відновлення повинні народитися з моїх власних сил, а не з його. Й іноді у такі часи ця незламна й сильна життєва сила раптом може мене роздратувати та злякати, але так часто відчуває хворий стосовно здорового як бик — з якогось відчуття знедоленості.

Суботній ранок [30 травня 1942 р.], о пів на восьму.

Голі стовбури, які тягнуться вгору повз моє вікно, тепер вкриті зеленими, молодими листочками. Кучеряве руно на голих, твердих, аскетичних тілах.

Так, як усе було вчора ввечері у моїй маленькій спальні? Я рано лягла спати, і з ліжка дивилася надвір крізь велике прочинене вікно. І знову було таке відчуття, що Життя з усіма його таємницями було поряд зі мною — так, неначе я могла доторкнутися до нього. Мені здавалося, що я прихилилася до голих грудей життя і чула, як тихо й розмірено б'ється його серце. Я лежала в голих руках Життя і почувалася в такій безпеці і під захистом. І я подумала: наскільки це все-таки дивно. Іде війна. Є концентраційні табори. Маленькі жорстокості примножуються іншими маленькими жорстокостями. Коли я йду вулицею, то знаю про мешканців

багатьох будинків, що їх минаю: там син у в'язниці, а там — батько-заручник, а ще там мусять жити зі смертним вироком вісімнадцятирічному синові. І ці вулиці й будинки стоять навколо мого власного будинку. Я знаю про загнаність людей, я знаю про численні людські страждання, які примножуються і примножуються, я знаю про переслідування та гноблення, свавілля і безсилу ненависть, і великий садизм. Я знаю про все це, але продовжую щоразу дивитися кожному шматочку дійсності, що насувається на мене, просто у вічі. І все ж у момент без мети, без нікого, окрім мене, виявляється, що я раптом лежу, притиснувшись до голих грудей життя, і його руки навколо мене такі ніжні, в них знаходиш притулок, а те, як б'ється його серце, я навіть не можу описати: так повільно й розмірено, і так тихо, майже приглушено, але так надійно, наче воно ніколи не спиниться, й так по-доброму й милостиво.

Так уже склалося, що таким є в мене відчуття життя, і мені здається, що жодна війна чи хай там яка людська безтямна жорстокість не зможуть цього змінити.

Ранок четверга [4 червня 1942 р.], о пів на 10.

Такого літнього дня, як сьогодні, здається, ніби ти в обіймах тисячі ніжних рук. Від того стаєш такою повільною й такою розмореною, але всередині тебе визріває світ, що рухатиметься в невідомому напрямку.

І що я ще хотіла сказати: коли він востаннє співав «Lindenbaum»[195] (мені це здалося настільки гарним, що я попрохала його заспівати про цілий липовий ліс), зморшки та лінії на його обличчі були, мов старі, старезні жаби на тлі пейзажу такого старого, немов саме творіння.

[195] *Липа (нім.).*

Нещодавно за маленьким столиком у кутку в Ґайґерів[196]* між моїм обличчям і його вигулькнуло молоде обличчя Мюнстерберґера з тонкими рисами, і за якусь мить я була приголомшена тим, наскільки все-таки його обличчя старе, таке враження, що воно пережило кілька життів, а не одне його життя. І тоді в мені зринула маленька реакція, миттєвий спалах: я все ж таки не хотіла би пов'язувати назавжди своє життя з його життям, це щось неможливе. Але насправді ця реакція є такою банальною й негідною. Вона ґрунтується на конвенційному понятті: шлюб. Моє життя ж усе одно прив'язане до його життя, чи радше — воно пов'язане з його життям. І навіть не стільки наші життя, скільки наші душі. Визнаю, що це формулювання видається мені надто бучним так рано-вранці, але так виходить, очевидно, через те, що ти у слові «душа» ще не зовсім впевнена (його не зовсім «zu steht»[197]). І це так по-рідкісному банально, дріб'язково і справді негідно одного разу, коли тобі його обличчя особливо подобається, думати «так, я би не проти з ним одружитися й назавжди залишитися з ним», а в інші рази, коли він здається тобі старим, таким страшенно старезно-старим, думати «ні, краще не треба». Це стандарти, які треба викинути зі свого життя. Це спосіб реагування, якого я зазнаю — я ще навіть не можу це добре висловити — який заважає і перешкоджає по-справжньому великим почуттям зв'язку, що переходять усі межі усталеного і шлюбу. І тут ідеться ще навіть не про усталене та шлюб, а про уявлення про них, яке людина носить в собі.

Такого просто не повинно бути, щоб людина якоїсь миті, захоплена певним виразом обличчя чи хай там чим, думала:

---

[196] Подружжя Ґайґерів зі Швейцарії тримало на вулиці Ніколас Масстрат невеличкий вегетаріанський ресторан, де Шпір часто обідав.

[197] *Приймаєш (нім.).*

«я б залюбки вийшла за нього заміж». І щоб наступної миті людина реагувала з точністю до навпаки. Справді, цього просто не повинно траплятися, бо це ніяк не стосується сутнісних речей, які мають значення. Знову щось таке, що я навіть у першому наближенні не можу висловити. Але: треба вирвати й повикидати багато чого із себе, щоб звільнився ні з чим не розділений широкий простір для великих почуттів і зв'язків у їхньому завершеному цілому — без того, щоб його щоразу перетинали маленькі міркування нижчого штибу.

Ранок п'ятниці [5 червня 1942 р.],
о пів на 8, у ванній кімнаті.

Сьогодні розглядали японські картини з Гласснером. І раптом на мене знову зійшла впевненість: отак я хочу писати. З таким простором навколо кількох слів. Ненавиджу багатослів'я. Я хотіла б записувати тільки ті слова, які органічно вписуються у велике мовчання, а не ті слова, які існують тільки для того, щоб перекричати мовчання й розірвати його. Слова мусять насправді акцентувати мовчання. Так, як на тій японській картині з квітучою гілкою внизу у кутку. Кілька ніжних штрихів пензлем — але яка передача найдрібніших деталей! — а навколо цього — великий простір, який є пусткою, але це, скажімо так, одухотворений простір. Ненавиджу нагромадження слів. Насправді ті кілька великих речей, що є сутністю життя, можна висловити такими нечисленними словами. Якщо я колись писатиму — власне, що? — то я хотіла б наносити кілька слів-штрихів на безсловесне тло. І важче буде виразити й одухотворити ту тишу й те мовчання, ніж дібрати слова. Тоді йтиметься про правильне співвідношення між словами та безсловесністю; про безсловесність, у якій більше відбувається, ніж у всіх словах, які можна нанизати. І в кожній новелі — чи хай там що це буде — безслівне тло

муситиме мати інший відтінок та інший зміст, як це стається на тих японських малюнках. Ідеться не про нечітке й невловиме мовчання; таке мовчання мусить також мати свої чітко визначені контури і власну форму. Й, отже, слова мусили б служити тільки для того, щоб надавати мовчанню форми й обрисів. І кожне слово — наче маленька віха чи маленьке підвищення вздовж нескінченно пласких і розлогих доріг і широких рівнин.

У мене якось дуже кумедно виходить: я могла би написати грубі томи про те, як мені, власне, варто було би писати, і дуже ймовірно, що я, окрім рецептів, не напишу на папері жодної літери. Але на тих японських картинах я раптом побачила так наочно, як я насправді хотіла би писати. І пізніше мені хотілося би прогулятися японськими пейзажами, щоб пізнати це ще краще. Як я взагалі гадаю, що колись подамся десь на схід, колись пізніше, щоб віднайти там щоденне життя, проживаючи яке люди вірять, що перебувають тут лише як дисонанс.

9 червня [1942 р.]. Ранок вівторка, о пів на 11.

Сьогодні за сніданком почули більш-менш докладні новини про ситуацію в єврейському кварталі. Восьмеро людей з усіма їхніми статками в одній маленькій кімнатці. І таке інше. Ще не можу осягнути, все зрозуміти й майже не можу уявити, що це все відбувається лише за декілька вулиць і що це все — на підступах до твого дому. І сьогодні ввечері, гуляючи від його швейцарців-вегетаріанців до чимдалі густіших хащ його герані, я раптом запитала його: «Скажи мені, що мені робити з почуттями провини, які мене охоплюють, коли чую, що люди мають жити увісьмох у тісній кімнатчині, коли в мене є велика залита сонцем кімната для мене однієї»? Тоді він поглянув на мене скоса однозначно трохи по-диявольськи і

сказав: «Тут можливі лише дві речі. Або тобі треба залишити ту кімнату (і він так іронічно-вивчаючи-добосердо скоса зиркнув на мене з виразом на обличчі: так і бачу, як ти вже йдеш), або тобі треба зрозуміти, чому в тебе власне виникає почуття провини. Може, ти відчуваєш, що працюєш недостатньо»? І тут я раптом усе зрозуміла і сказала: «Так, бачиш, у своїй роботі я весь час перебуваю у найвищих сферах духу, і коли я чую про такі нестерпні обставини, я, очевидно, несвідомо запитую себе — а тепер, до речі, дуже свідомо: чи могла би я продовжувати так працювати з таким же переконанням і такою ж віддачею, якби жила з вісьмома іншими голодними людьми у спільній брудній кімнатці? Бо ця духовна робота, це інтенсивне внутрішнє життя, як на мене, мають цінність тільки тоді, коли можуть тривати за будь-яких зовнішніх обставин; і якщо тоді буде неможливо на практиці й у вчинках продовжувати цю роботу, тоді вона триватиме внутрішньо в уяві. Інакше все, чим я тепер займаюся, — лише "Schöngeisterei". І, можливо, саме це паралізує мене на якийсь час (раніше щось подібне могло на кілька тижнів вибити мене з колії, але тоді я, очевидно, ще не вірила у необхідність своєї роботи): страх від невпевненості, чи я залишуся тією самою за таких обставин. Невпевненість щодо того, чи зможу витримати цей тест. Умотивованість отакого свого Буття мені ще треба буде довести; все ж я завжди муситиму жити так, як живу — я не надаюся на соціальну працівницю або політичну революціонерку, я вже зараз можу назавжди викинути це з голови, хоча почуття провини могли б спонукати тебе піти тим шляхом».

Це все я, звичайно, не могла розказати йому під час тієї короткої прогулянки. І лише сказала: «Можливо, це страх того, що я не зможу витримати випробування».

І він відказав дуже серйозно й дуже «gefaßt»[198]: «Ми всі постанемо перед цим випробуванням». І тоді він купив п'ять маленьких червоних троянд, уклав мені їх у руки і сказав: «Sie erwarten nie etwas von den Außenwelt, gelt, und darum empfangen Sie immer etwas»[199].

Ранок середи [10 червня 1942 р.], о пів на 8.

Він так захоплює і так світиться — мій Августин-натщесерце.

Важка голова при застуді більше не так дощенту вибиває мене з рівноваги, але приємним такий стан теж не можна назвати.

Доброго ранку, мій неохайний столе. Ганчірка для пилу, недбало вихиляючись, сновигає навколо моїх п'яти зовсім юних троянд, а листи Рільке «Über Gott»[200] лежать напіврозчавлені томом «Russisch für Kaufleute»[201]. Анархіст Кропоткін лежить зім'ятий у кутку, він тепер не дуже органічно тут вписується. Я дістала його із запилюженої полиці у своїй кімнаті, щоб ще раз перечитати, якою була його перша реакція на ув'язнення в камері, де він повинен був відбути кілька років. І опис того першого знайомства з тюремною камерою можна, переклавши його й перенісши у внутрішній вимір, використовувати як притчу про те, якими мусять бути наші реакції на заходи, які щоразу дужче обмежують нашу свободу пересування. Виходити з простору, який тобі відведено, саме з цього простору, хай там яким маленьким він є, й одразу оцінити його можливості, і ці можливості перетворити на маленьку реальність.

---

198 *Спокійно (нім.).*

199 *Ви ніколи нічого не очікуєте від зовнішнього світу, жодних грошей, і тому Ви завжди щось отримуєте (нім.).*

200 *«Про Бога» (нім.).*

201 *«Російська для комерсантів» (нім.).*

Для себе я сказала: найбільше мені потрібно зважати на те, щоб моє тіло так і залишалося міцним, я тут не хочу захворіти. Нумо уявлю, що я, перебуваючи в експедиції на Північний полюс, змушена провести кілька років на далекій Півночі. Я рухатимуся так багато, як тільки зможу, робитиму гімнастичні вправи і не дам оточенню підірвати моє здоров'я. Десять кроків з одного кутка в інший у моїй камері — це вже щось; якщо повторити це 150 разів — буде верста. Я вирішила проходити за день сім верст, це приблизно п'ять миль: дві версти зранку, дві — до обіду, дві — після обіду і ще одну перед сном.

Ця година до ранку — мов маленький балкончик, мов стартовий майданчик мого дня. Навколо мене так тихо, хай навіть і радіоприймач сусідів працює і Ган лежить позаду мене і, хай і піаніссімо, але похропує. Так немає жодної метушні навколо.

Іноді, коли я їду вздовж вулиць велосипедом, дуже повільно і страшенно заглиблена у щось, що відбувається всередині мене, то відчуваю в собі можливість наявності сили висловлюватися. Вона настільки наполеглива і певна, що мене, власне, дивує, що кожне речення, яке я записую, таке кволе й безпорадне. Слова іноді плинуть так упевнено й переконливо всередині мене, що здається, наче вони без зусиль могли би вилитися з мене і продовжити свій рух так само впевнено на будь-якому клаптику паперу.

Але, виявляється, що це ще далеко не так. Я тільки іноді запитую себе, чи не даю грі моєї уяви забагато волі та чи не замало дивлюся на неї ззовні, чи не замало змушую її приймати якусь форму. Та йдеться не лише про здичавілі фантазії, що пустилися берега. Деякі речі в мені й насправді

оформлюються, набирають щодалі чіткіших, концентрованіших, вловимих обрисів — і все ж немає нічого вловимого; як так відбувається? Іноді мені здається, що всередині мене — велика майстерня, де важко працюють, б'ють молотом і роблять ще Бог його знає що. А іноді мені здається, що я зсередини — граніт, шмат скелі, і об цю скелю безперервно б'ються водяні потоки і вимивають її. Печера з граніту, що чимраз дужче вимивається, де з каменю видовбуються контури і форми. І, можливо, якоїсь гарної днини ці форми з чітко окресленими обрисами будуть готові всередині мене, і мені залишиться тільки повторити малюнок того, що вже є? Чи уявляю я це собі не дуже спрощено? Чи не покладаюся занадто на роботу, яка виконається за мене? Я хочу віддати цьому всю свою серйозність та увагу, й вони від мого імені присутні під час «роботи», у тій майстерні вони стоять, немов мої посли, але вони там просто стоять і є там присутніми, але по-справжньому не роблять жодного руху.

Ранок п'ятниці [12 червня 1942 р.].

Як тепер видається, що таки вирішено, що євреї вже не зможуть ходити в овочеві магазини, муситимуть здати велосипеди, не зможуть користуватися трамваями й увечері після восьмої не зможуть бути надворі.

Коли я відчуваю депресію через ці заходи, як це було сьогодні зранку, коли вони намагалися задушити мене, мов жаска загроза, то справа таки не в цих заходах. Тоді в мені тільки великий сум, і це він шукає навколо себе матеріал для втілення. І неприємний урок, який я мушу провести, вселяє в мене тоді стільки ж страху і там само душить мене, як і найжахливіше рішення нашої окупаційної влади. Сумного або загрозливого вигляду зовнішнім речам ніколи не надає щось зовнішнє; це завжди відчуття в мені — депресія,

невпевненість чи хай там що. Зазвичай найзагрозливіші заходи — а їх останнім часом достатньо багато — розбиваються об мої власні внутрішні впевненість і віру. І, перетравлені мною зсередини, втрачають значну частину своєї загрози.

Мені треба збагнути, що з тим холодом і відчуттям дискомфорту, бо вони відбирають мою енергію й бажання працювати. Мені ще треба цілком позбутися уявлення про те, що через те, що я так важко переношу холод, і застуду, і закладений ніс, я маю право дати собі трохи волю і працювати менше. Я б сказала, майже навпаки, хоча і тут не треба силувати. Через те, що ситуація з їжею стає дедалі складнішою, ми також зможемо дедалі гірше опиратися холоду. Принаймні так стається зі мною. А ще ж буде зима. І все-таки треба продовжувати робити свою справу і залишатися продуктивною. Гадаю, що я вже повинна налаштовуватися на те, щоб відносити стан фізично неповноцінної людини до себе, так щоб це кожного разу не з'являлося ззовні як несподівана перешкода й не паралізувало мене на довший чи коротший час. Я повинна, так би мовити, припасувати це до свого щоденного стану, до всієї власної персони, щоб я могла цим керувати і воно мені далі не заважало. Й, отже, щоб це щоразу не було гальмівним фактором, який знову виринає і з яким мені щоразу доводиться розбиратися, витрачаючи багато часу та сил, а щоб це було фактором, який я вже проробила і на який мені відтак не треба щоразу витрачати увагу, і я зможу й далі безперешкодно працювати. Це, напевно, жахливо кострубато сформульовано, але сама я дуже добре знаю, що маю на думці.

Ранок суботи [13 червня 1942 р.].

Почуваюся втомленою, пригніченою і зношеною, мов стара куртизанка. І такою ж похмурою, як і мжичка надворі.

і безсилою. Тоді не треба до першої години ночі сидіти у ванній кімнаті й читати, хоча вже майже не можеш розтулити очей, бо так хочеться спати. Але річ, звичайно, не в цьому. Відчуття дискомфорту й утома зростають. Можливо, це тільки фізичні відчуття? Так багато дрібок власного я, які захаращують дорогу до ширших просторів. Треба викорінити й загасити це обмежене «я» з його бажаннями, що спрямовані лише на задоволення цього надзвичайно недалекого «я». Чим втомленішою й безсилішою я почуваюся, тим більше бентежать мене його сили й любов, які є завжди й усюди, й для всіх. Тоді я просто приголомшена тим, що він має стільки сили ці дні.

І щомиті тебе можуть відправити в барак у Дренте, і в овочевих магазинах розвішані таблички «заборонено для євреїв». Пересічній людині нині цього вже достатньо. А він приймає при цьому по шість пацієнтів і проводить з ними інтенсивні години, він розламує їх, виводить гній і дошукується джерел, де в багатьох живе Бог, а вони про це навіть не знають, він так працює з ними, що в їхніх сухих душах знову починають литися води; на його маленькому столику примножуються життєві сповіді, й майже кожна закінчується на «о, допоможіть мені». І він є для кожного й усім допомагає. Учора ввечері у своєму «романі з ванної кімнати» я прочитала про одного священика: «Er war als Mittler zwischen Gott und den Menschen gestanden. Nichts vom Alltag hatte ihn berühren können. Und gerade darum verstand er die Not aller Werdenden so gut»[202].

І бувають такі дні, коли я не йду з ним — через утому чи хай там що, і тоді мені хочеться, щоб його увага і любов були

---

[202] *Він був, неначе посередник між Богом і людьми. Жодна з буденних речей не могла зачепити його. І саме тому він так добре розумів потреби всіх тих, хто перебував у процесі становлення (нім.).*

тільки для мене. Тоді я є тільки тим обмеженим власним «я» й космічні простори тоді для мене закриті. І, звичайно, тоді я втрачаю контакт із ним. Тоді мені хочеться, щоб і він був тільки «я» — обмеженим і тільки для мене. Надзвичайно зрозуміле жіноче прагнення. Але я вже досить далеко просунулася на шляху від того «я» і я продовжуватиму рухатися цим шляхом. Такі моменти пригніченості — це частина цього шляху. Раніше я іноді спонтанно записувала: я кохаю його, так нескінченно сильно кохаю. Тепер цього відчуття немає. Можливо, саме через це я почуваються так важко, сумно і зношено. І ще — останніми днями я не можу молитися. І не люблю себе. Напевно, ці три речі пов'язані. І тоді я враз поводжуся так малодушно, мов осел на скелястій доріжці, який не хоче і кроку далі ступити. І коли в мене таке мертве почуття до нього — немає місця й сили переживати його в собі й переживати себе в ньому — тоді я раптом задаюся питанням: чи й він теж на якийсь час відпустив мене? Чи забирають ті численні люди, що потребують його щодня, його сили настільки, що він на якийсь час повинен відвернутися від мене? Етті, ти мені огидна. Така егоцентрична й така дріб'язкова. Замість того, щоб допомагати йому своєю любов'ю та зацікавленістю, ти, мов маленький скиглій, переймаєшся питанням, чи ж він, бережи мене Бог, приділяє тобі достатньо уваги. Це маленька жінка вимагає для себе всієї уваги й любові.

Щойно мала коротку, ділову й безбарвну телефонну розмову з ним. І я гадаю, що в мені є таке: «hineinsteigen»[203] у т. зв. трагічному відчутті. Не просто відчуття себе щоразу нещаднішою, а й прагнення почуватися щоразу нещаднішою. Закручувати драматичні ситуації до максимуму, а потім так

[203] *Закопування (нім.).*

втішатися стражданнями через них. Залишки мого мазохізму? І не допомагає те, що ти у «верхньому шарі» раціонально й по-дорослому розмірковуєш, коли з «нижнього шару» не вирвано з коренем отруйні повзучі рослини. Він би, напевне, голосно розсміявся би, якби дізнався про мої фантазії про «мертві почуття» до нього. Він би тоді дуже по-діловому, заспокійливо й серйозно відказав би: «У будь-яких стосунках трапляється, що час від часу виникають моменти пригніченості, треба просто дати, щоб воно перейшло, все знову буде добре».

Я сприймаю такі моменти знову надто абсолютно. І це теж так до біса безглуздо з твого боку за цих часів, які так сильно відбирають сили, почуватися нещасною через те, що напруга між тобою та чоловіком трохи знизилася. Тобі, якій не потрібно годинами стояти у черзі. І на столі щодня чекає їжа, цим займається Кете. І письмовий стіл із книжками щоранку знову гостинно чекає на тебе. І чоловік, що є найважливішим у твоєму житті, живе за кілька вулиць від тебе, і до нього ще можна дійти, і його ще не забрали. Краще просто виспись. І хай тобі буде дуже соромно. І збагни все сама, а не частуй інших примхами, навіть якщо ти їх не виказуєш, але вони все одно в тобі є; тоді краще знову візьмися за прибирання. І не жити так настроями і миттєвостями, це ще можна, коли хочеться спати, але продовжуй бачити великі обриси та йти великим шляхом. І будь тоді сумною, просто і чесно сумною, але не вибудовуй навколо цього тих драм. І в сумі людина повинна ставати простішою, інакше це не що інше, як істерика.

Тобі треба було б зачинитися у келії з голими стінами і так довго бути на самоті із собою, поки ти знову не віднайшла би сенс і всі ті істерики не заспокоїлися би.

19 червня [1942 р]. Ранок п'ятниці, о пів на 10.

Знаєш, дитино, від чого в тобі мене нудить? Від тієї напівсердечності й тієї напівпишномовності. Учора ввечері я ще хотіла записати кілька слів, але насправді то були безформні нісенітниці. Я іноді боюся назвати речі своїми іменами. Тому що тоді від них нічого не залишиться? Речі мають бути в змозі витримати те, що їх назвуть своїми іменами. Якщо вони цього не можуть, то не мають права на існування. Багато що намагаються втримати в житті за допомогою якоїсь невизначеної містики. Містика повинна ґрунтуватися на кришталево прозорій чесності. Після того, як речі спершу були досліджені до найостаннішої дещиці реальності.

А потім я приходжу додому в переконанні, що пережила щось надзвичайно особливе, й хочу швиденько написати про те щось безсмертне. І сформулювати це не простими і, якщо вже так виходить, безпорадними реченнями, бо для цього є щоденник, а хочу з пересічних подій одразу дистилювати щонайменше афоризми й мудрість на віки. Я переконана, що нічого меншого не можу собі дозволити. Тієї самої миті починаються розмитість та узагальнення. Я вважаю, що абсолютно нижче моєї високодуховної гідності писати про свій живіт (що є, до речі, на рідкість незграбною і грубою назвою для цієї надзвичайно важливої частини тіла). Коли мені хочеться записати щось про свій настрій напередодні ввечері, тоді мені треба буде спершу дуже чесно й по-діловому зазначити: це був день перед початком менструації, а в цей час мої слова можна тільки наполовину брати на віру. Якби Ган не загнав мене у ліжко о пів на першу, я б і досі сиділа за письмовим столом. І я не думаю, що це мої справжні творчі миті, це радше уявні творчі миті. Тоді все в мені в русі та хвилюванні. І тоді на мене накочуються неспокій, і фрагментарність, й іноді зухвалість, породжені тим процесом,

який щомісяця, а що стосується мене, на жаль, кожні три тижні, відбувається на південь від діафрагми. І саме цей процес визначив і деякі мої реакції вчора ввечері.

Ще трошки, і на твоїх книжках з'являться масні плями, а на бутербродах — цятки від чорнил, каже батечко Ган: «Ти на таке здатна». Уся родина ще обідає, я відсунула тарілку й переписую Рільке між винятковою полуницею і дивним кормом для кроликів, який ми наразі їмо… А тепер у кімнаті вже не залишилося нікого, і я сиджу тут поміж крихт на скатертині, самотньою редискою та кількома брудними серветками. Кете вже миє посуд на кухні. О пів на другу.

Піду зараз посплю годину, поки не вщухне найсильніший біль у животі. О п'ятій годині прийде якийсь суб'єкт, посланий Беккером — очевидно, на урок російської. Увечері ще година з Гетті — читатимемо Пушкіна. Мені не потрібно стояти у чергах, і я майже нічого не мушу робити в домі. Не думаю, що в Голландії є ще хоча б одна людина, яка живе в таких прекрасних умовах, як я — так мені принаймні здається. І я дуже сильно відчуваю, що маю зобов'язання використовувати весь цей час, який відданий тільки мені й не зіпсований щоденними турботами, добре — кожну його хвилину. Щодня я приходжу до думки, що працюю недостатньо сконцентровано й інтенсивно. Я справді маю зобов'язання, моральні зобов'язання.

Суботній вечір [20 червня 1942 р.], о пів на 1.

Для приниження потрібні дві сторони: той, хто принижує, і той, кого хочуть принизити, а надто — той, хто дозволяє себе принизити. Якщо останньої згаданої сторони немає, тобто: якщо пасивна сторона не сприймає будь-якого приниження, тоді ці приниження просто випаровуються. Те,

що залишається, — лише незручні заходи, які торкаються щоденного життя, але не є приниженням чи пригнобленням, що згнічують душу. Цього треба навчити євреїв. Я їхала сьогодні вранці велосипедом уздовж проспекту Стадіонкаде й тішилася широким небом, що розкинулося там, на краю міста, дихала свіжим повітрям не по талонах. І всюди висіли таблички, які забороняли євреям користуватися дорогами, що вели на природу. Але над тим відтинком дороги, який нам залишили, небо теж розгорнулося вповні. Нам нічого не можна заподіяти, справді — нам нічого не можна заподіяти. Нам можна трохи ускладнити життя, можна забрати в нас матеріальні речі, трохи зовнішньої свободи пересування, але ми самі обкрадаємо себе найбільше, забираємо в себе найкращі сили, хибно ставлячись до цього: відчуваючи себе переслідуваними, приниженими та пригнобленими. Віддаючись ненависті. Хвастощам, що приховують страх. Можна почуватися іноді сумним чи пригніченим через те, що нам чинять, це притаманно людям і зрозуміло. Та все ж: найбільший грабунок ми скоюємо самі. Я вважаю життя прекрасним і почуваюся вільною. Небеса всередині мене розгортаються так само широко, як і над моєю головою. Я вірю в Бога і вірю в людей і потроху вже маю мужність чесно сказати, без фальшивого сорому. Життя складне, але це не страшно. Треба починати серйозно ставитися до власної серйозності, а все інше докладеться. І «робота над собою» — це зовсім не хворобливий індивідуалізм. І мир може стати справжнім миром пізніше, коли кожна людина спочатку в собі встановить мир, і викорінить, і переможе в собі ненависть до своїх ближніх, хай якої раси чи національності вони є, і перетворить цю ненависть на щось таке, що вже не є ненавистю, можливо, з часом воно стане любов'ю. Чи, може, я вимагаю забагато? І все ж це — єдиний розв'язок.

Я могла би так ще довго продовжувати — ще багато сторінок. Але я можу також зупинитися. Ту дещицю вічності, яку людина носить у собі, можна висловити і в одному слові, й у десяти грубих томах. Я — щаслива людина й підношу хвалу цьому життю, так, у рік Божий, все-таки Божий, 1942; який це вже рік війни?

Недільний ранок [21 червня 1942 р.], 8 година.

Мій сніданок стоїть поруч мене: склянка кефіру, два бутерброди із сірого хліба з огірком і помідором. Я свідомо не взяла горнятко какао, яким зазвичай крадькома частую себе недільними ранками, я хочу привчити себе до цього чернечого сніданку, бо він корисніший для мене. Так я відшукую свої «бажання» у найприхованіших і найнепомітніших закутках і викорінюю їх. Так краще. Нам треба навчитися бути незалежними, ставати дедалі незалежнішими від фізичних потреб, що виходять за межі найнеобхіднішого. Нам треба навчити наше тіло не просити нічого понад найнеобхідніше, особливо що стосується їжі, бо скидається на те, що саме в цій сфері настануть важкі часи. Ні — не настануть, вони вже важкі. І все ж мені здається, що у нас усе ще досі гаразд. Але людині краще добровільно привчати себе до певних обмежень у час порівняно доброго достатку, ніж примусово у час скрути. Те, чого людина домоглася від себе добровільно, має міцніше підґрунтя й залишиться на довше, ніж те, що народилося з примусу. (Пам’ятаєш: професор Беккер та його жалюгідні маленькі недопалки). Ми повинні стати настільки незалежними від матеріального та зовнішнього, що дух зможе й далі рухатися своїм шляхом і робити свою роботу, хай би які обставини навколо склалися. І тому не какао, а кефір. Саме так!

Скільки ж таки всього на моєму столі. Тут ще стоїть та герань Тіде, яку вона дала мені тиждень тому (чи й справді

відтоді минула лише одна неділя?) після раптового потоку сліз. І моя чорна марокканська дівчинка ховається тепер за рожевою хмаркою маленьких ріденьких квіточок, не знаю, як вони називаються. А між ними ще розкидано шишки, я ще пам'ятаю, коли збирала їх. Це було на луках, недалеко за маленькою сільською хатинкою пані Рюмке[204*]. Здається, це був перший день, коли я була з ним увесь день на природі. Ми говорили про демонічне й не демонічне. Тепер ми довго не бачитимемо лук; дуже рідко, у важкий момент, я переживаю це як щось, що на мене тисне та збіднює мене, але переважно я знаю: якщо залишиться хоч одна вузенька вуличка, якою ми зможемо ходити, над нею все одно розпросторюватиметься ціле небо. І ці три шишки супроводжуватимуть мене, якщо буде необхідно — аж до Польщі. Боже правий, оце так стіл. Він схожий на світ у перший день творіння. Такий хаос і так все переплутане. Окрім екзотичних японських лілій, герані, засохлих чайних троянд, шишок, що перетворилися на святі реліквії, марокканської дівчинки, погляд якої й досі є одночасно тваринним і безтурботним, тут також нагромаджені Святий Августин, і Біблія, і кілька російських граматик, і словники, і Рільке, і незліченні папірці з блокноту з бозна якими важливими нотатками, й олівці, й пляшка сурогатного лимонаду, й папір для друкарської машинки, й копіювальний папір, і Рільке, цей, зібраний до купки, і Юнґ. І це ще тільки те, що тут випадково опинилося.

Ранок вівторка [23 червня 1942 р.], о пів на 9.

Ще кілька вечорів тому я думала про це з гнівом і прагнучи помсти, а сьогодні зранку в ліжку я раптом голосно зайшлася сміхом через такі інфантильні дурниці. Я стояла

[204] Йет Рюмке-Евертс.

перед Гертою, що уважно дивилася з комоду, посміхаючись нескінченно довго, і його ліжко вже було розстелене на ніч, накрите світлою ковдрою у квіточках, яка ще зіграє головну роль у моєму найвідомішому романі. Я прощалася і стояла вже у дверях, і дивилася одним оком на цю посмішку, яка тривала для мене вже шістнадцять місяців, одним оком на розстелене ліжко під бавовняною ковдрою і ще одним оком на місце поєдинку, де наші бажання, наші втомлені бажання в останньому спалаху зійшлися в битві, і я подумала люто й сумно, й водночас самотньо: так, те різнобарвне ліжко — для цієї неможливо нудної панянки з її безживною посмішкою на комоді, а та тверда підлога — для мене. Його сміх прогуркотів би, напевно, вздовж усіх стін, якби він прочитав ці жіночі-виливи-вражених-емоцій. Бідна Герто, яка ж я несправедлива до тебе. І позбавлена любові до тебе. Неначе ти для мене — остання барикада, яку я повинна здолати, щоб запанувати над усім цим чоловіком. Бідна Герта. Іноді в якомусь миттєвому спалаху я запитую себе, як ти там у Лондоні живеш. Іноді я міркую над цим питанням, коли завертаю велосипедом на його тиху вуличку, й бачу здалеку, як його постать вихиляється з вікна, як нетерпляче він махає рукою. Тоді він перехиляється через герані, що буйно розрослися і тепер багряніють за його вікном. Тоді я піднімаюся кам'яними сходами до дверей будинку, які він вже прочинив для мене, потім мені потрібно піднятися ще на два марші, а тоді, задихаючись, я опиняюся у його двох кімнатках. Іноді він стоїть посередині них і виглядає таким могутнім і так вражає — наче він вирізаний із сірої скелі, яка вже була там у третій день творіння. А іноді він абсолютно не вражає — такий добросердий і незграбний, мов недоладний ведмідь, і милий, такий милий, що я ніколи й подумати не могла, що чоловік може бути настільки милим і

водночас ніколи не ставати неприємним чи жінкоподібним. Іноді якась думка враз різьбить риси його обличчя, які напружуються; так вітер часом напинає вітрила корабля. І тоді він каже: «Hören Sie mal…»[205]. І тоді він говорить щось таке, що мене зазвичай навчає. І завжди є його великі теплі руки, ці теплопровідники ніжності, яка належить не тілу, а душі. Бідна Герта десь у Лондоні. Із того спільного, що є в нашому житті, мені перепадає найбільша частина. Пізніше я могла би навчити тебе багато чого про нього. Я вчуся цього через страждання і через страждання навчаюся приймати те, що його любов треба ділити з усім творінням, із усім космосом. Але я й сама можу дістатися космосу. Ціна за цей квиток у космос тяжка й висока, і на нього треба довго відкладати кров і сльози. Але жодні страждання чи сльози не перевищують ціни цього квитка. І ти муситимеш усе це пережити від самого початку. У цей час я шалено мандрую світом, бо я все ж іще не вповні прийнята космосом, і десь у чомусь ще залишаюся маленькою жінкою. І тобі, очевидно, доведеться пройти подібний шлях, бо цей чоловік настільки просякнутий вічністю і побитий вітрами, що він за свого життя вже сильно не зміниться. І я гадаю, що ми з тобою маємо багато спільного, адже інакше між ним і мною не змогла би виникнути ця дружба? Ти, напевно, трохи сором’язливіша і самотніша за мене тепер. Ти, напевно, трохи зарозуміліша там, де в мені криється більше дивакуватості. Але спільною для нас обох є велика серйозність. Ти тепер мусиш жити без того, що щодня в необмеженому достатку тече мені в руки. А мої нестатки почнуться тоді, коли ти фізично увійдеш у наше життя. Він, напевне, вважав би, що ці слова — нісенітниця, бо його багатства вистачить більше, ніж на одну людину, і з

[205] *Послухайте (нім.).*

ним ніхто не мусить відчувати нестачі. Та вже так сталося, що ми, жінки, — чудернацькі штучки. Знаєш, моє життя часто перетинається із твоїм, цікаво, як воно буде далі, у дійсності? Якщо ми справді колись зустрінемося, нам треба вже тепер домовитися ставитися одна до одної по-доброму — хай би що сталося. Бо тоді це означатиме, що історія розвиватиметься в такий спосіб, який дасть нам змогу знову вільно дихати і жити. І в спільному переживанні того великого блага всі суперечності між окремими людьми мають зникнути. Чи не охоплює тебе часом розпач там, на тому боці Ла-Маншу? Звісно, охоплює, я ж знаю всі твої листи. І те, що ти, маленька дівчинка у великому бомбардованому місті, все це сама мусиш нести — як тобі це вдається? Насправді я захоплююся тобою, і якби одного дня я відчула до тебе жаль і співчуття, то їм уже не було б кінця.

В Амстердамі є жінка, яка щовечора молиться за тебе, для цієї жінки це — справді велика річ, бо поряд із Богом вона любить і його такою любов'ю, яка є першою й останньою в її житті. Мене тішить, що є хтось, хто молиться за тебе, твоє життя від того під більшим захистом, і я для тебе такого ще не змогла би зробити. Я не дуже велика, окрім, можливо, деяких просвітлених моментів, але в іншому я обтяжена всіма вадами, які ускладнюють поступ людини на небо. Ревнощі, і дріб'язкове небажання, і ще багато чого. Однак усе не так погано, як я тут пишу, щодня від мене відпадає багато дріб'язковості, і я знаю, на яких двох-трьох великих речах тримається життя, і, можливо, колись і справді настане такий вечір, коли я молитимуся за тебе — вільна від будь-яких задніх думок і ревнощів. І того ж вечора ти враз відчуєш себе так добре й у більшому мирі з цим життям, як уже давно не почувалася, і навіть не зрозумієш, звідки народилося це відчуття. Але я цього ще не можу. А тепер мені треба братися

до роботи. Що ти робиш у цю мить? Зараз десята ранку. Твоя щоденна боротьба за існування настільки виснажливіша й важча за мою, що в мене могло би з'явитися почуття провини щодо тебе, якби я не так насичено проживала кожну хвилину. Я збираю духовні скарби у той час, який інші гають у довгих чергах перед овочевими магазинами, але живу з постійним усвідомленням того, що я роблю це не тільки задля себе.

Одне з моїх головних занять — вивчення російської мови й великої, милої країни, де цією мовою розмовляють. У той день, коли ти ступиш ногою на цьому березі Ла-Маншу, я подамся на вокзал і наосліп куплю квиток, який доправить мене просто в серце цієї країни. Що скажеш з приводу цієї інфантильної романтики рано-вранці? У наш час? Звичайно, мені соромно, але правда полягає в тому, що іноді все саме так і виглядає в моїй уяві. Чи, може, я таки не піду на вокзал, а залишуся? Ах, Герто, якби ти лише знала, наскільки багато загрожує нам тут. Цього сонячного ранку я так наївно пишу про те, що «ти ступиш ногою» і «ми зустрінемося», але, можливо, до того часу ми вже хирітимемо десь у негостинному таборі? Хоча я цього майже не можу уявити, він має такі потужні життєві сили, і те, що він ще може дати багатьом, дуже багатьом людям, вони потребують, як хліба щоденного; я не вірю, що його кінець буде беззмістовним, для цього його життя, яким він його проживає щохвилини, занадто сповнене сенсу та змісту. Але загрози нашому життю тут збільшуються щодня, і чим усе це закінчиться, ми не знаємо.

Вдень у четвер [25 червня 1942 р.].

Із листа мого батька, з його неповторним гумором: «Сьогодні тут почалася безвелосипедна ера. Я особисто здав

велосипед Міші. В Амстердамі, як пишуть у газеті, єгудім[206] ще можуть користуватися велосипедами. Який привілей! Тепер нам не треба жити у страху, що наші велосипеди вкрадуть. Для наших нервів це — однозначний плюс. Свого часу в пустелі ми теж повинні були якось виживати без велосипедів».

27 червня [1942 р.], суботній ранок, о пів на 9.

Разом з іншими в одній тісній камері. І чи не є тоді нашим завдання зберегти пахощі нашої душі посеред прогнилого смороду наших тіл?

Міша й Евкаліпт[207*] зі своїми блаженними профілями в окулярах і з майстерністю їхніх рук. Після того, як у чотири руки зіграли Шуберта, а потім Моцарта, Ш. сказав: «Bei Schubert habe ich denken müssen an die Grenzen des Klaviers, bei Mozart an die Vorzüge»[208].

І Міша, вагаючись і добираючи слів, але в результаті дотепно: «Ja, Schubert mißbraucht in diesem Stück das Klavier um Musik zu produzieren»[209].

«Дивно, — сказала я Ш. під час нашої короткої прогулянки вздовж набережної до його помешкання, — дивно, що ми всі обрали собі партнерів, із якими не маємо майбутнього». І він відказав: «Принаймні якщо ти розумієш поняття "майбутнього" настільки матеріалістично».

---

[206] *Євреї (їдиш).*

[207] Евкаліпт — прізвисько Еварістоса Гласснера.

[208] *Коли слухаю Шуберта, то думаю про межі можливостей фортепіано, а коли слухаю Моцарта — про його переваги (нім.).*

[209] *Так, у цій п'єсі Шуберт, щоб створити музику, зловживає фортепіано (нім.).*

«Можна прожити без кави та цигарок, — промовила Лісл норовисто, — але без природи — це ж неможливо, цього ж не можна забирати в людей». Я відповіла: «Дивись на це так, наче ми відсиджуємо покарання в тюрмі, якщо так вийде — тривалістю в кілька років, і живи поруч тих двох дерев навпроти свого будинку, наче вони — ліс. І як на в'язницю, ми ще маємо відносну свободу пересування».

Лісл, іноді — як маленький ельф, купальниця в місячному сяйві у теплі літні ночі. Але вона також три години на день чистить шпинат і стоїть у чергах за картоплею, аж поки мало не непритомніє. Й іноді з неї вириваються такі маленькі зітхання, які народжуються десь зовсім унизу і струшують до самого вершечка це маленьке тіло. Її огортає велика сором'язливість і цнота, хоча факти її життя навряд чи можна назвати цнотливими; і водночас вона випромінює щось потужне, самобутню природну силу. Те коротке відчуття пригнічення, пов'язане з нею, було дуже швидкоплинним за характером. І вона би дуже здивувалася, коли б дізналася, що я тут зараз записую: насправді, вона — моя єдина подруга.

Ранок понеділка [29 червня 1942 р.], 10 година.

Це не Бог має перед нами виправдовуватися, а ми перед ним. Я знаю, що на нас ще може чекати. Я сиджу тут відрізана від своїх батьків і не можу поїхати до них, навіть якщо їхати до них лише дві години. Але я ще точно знаю, в якому будинку вони живуть, і знаю, що вони не голодують і що навколо них багато людей, які добре до них ставляться. І вони також знають, де я є. Але я знаю, що може настати такий час, коли я не знатиму, де вони, що вони будуть депортовані не знати куди і що вони десь загинуть жахливою смертю так, як уже тепер багато людей жахливо гинуть. Я знаю, що таке може настати. За останніми новинами всіх євреїв вивезуть з Голландії

через Дренте до Польщі. А по англійському радіо сказали, що з квітня минулого року в Німеччині й на окупованих територіях загинуло 700 000 євреїв. І якщо ми залишимося жити, то матимемо так само численні рани, які муситимемо носити із собою все життя.

І все ж я не думаю, що життя позбавлене сенсу, Боже, я з цим нічого не можу вдіяти. І Бог не повинен виправдовуватися перед нами за безтямні дії, які ми самі чинимо, це ми маємо виправдовуватися. Я померла вже тисячами смертей у тисячі концентраційних таборів, я вже все пізнала, і мене вже не бентежать нові повідомлення. У той чи той спосіб я вже це знаю. І попри це вважаю це життя прекрасним і сповненим сенсу. Щохвилини.

[Середа] 1 липня [1942 р.], зранку.

Мій дух уже перетравив усі новини останніх днів: чутки дотепер більш нищівні, ніж факти, принаймні факти щодо нас; здається, в Польщі на повну силу винищують людей. Дух уже все перетравив, але моє тіло, як виявляється, ні. Воно розпалося на тисячі шматочків, і кожен клаптик має свій біль. Кумедно, як моє тіло має заднім числом перетравлювати враження.

Як часто я молилася — навіть ще менше року тому — про те, що Бог зробив мене простішою. І якщо цей рік приніс мені щось, то це — ота велика внутрішня простота. І мені здається, що я й пізніше важкі речі цього життя зможу висловлювати дуже простими словами. Пізніше —?

А тепер я не можу поворушити ані кінцівкою свого тіла, ані думкою у голові — настільки я фізично розбита. Зараз за п’ятнадцять перша. Після кави спробую трохи поспати,

а за п'ятнадцять п'ята буду у Ш. Іноді мій день складається із сотні днів. Тепер я розбита. Сьогодні десь о сьомій годині мене накрило пекло неспокою й відчуття загнаності з приводу тих нових розпоряджень, і це добре, так я можу відчути трохи страху інших, бо цей страх почав ставати для мене чимось чужим.

А о восьмій годині я знову була самим «благочестям» і спокоєм. І я майже пишалася тим, що в такому розчавленому фізичному стані я все ще взяла півторагодинний урок розмовної російської; раніше я відмінила би щось подібне, пославшись на погане самопочуття.

І сьогодні ввечері буде знову новий день, знову прийде людина з проблемами, дівчина-католичка. Те, що я, єврейка, за нинішніх умов можу допомогти неєврейці, дає небуденне відчуття сили.

Вдень, п'ятнадцять по четвертій.

Сонце на веранді і легенький вітерець крізь білий жасмин. Бачиш, для мене знову почався новий день, це вже який, якщо рахувати від сьогодні з 7 години? Я ще затримаюся на 10 хвилин біля жасмину, а потім поїду на дозволеному нам велосипеді до мого друга, який уже шістнадцять місяців є в моєму житті, і в мене таке відчуття, що я знаю його вже тисячу років, і який раптом виринає таким новим переді мною, що в мене аж перехоплює дух від здивування. О так, той жасмин. Як таке все-таки можливо, Боже милий, той жасмин, затиснений між безбарвною стіною сусідів за нами і гаражем. Поміж тими сірими, брудними й темними мурами він такий світлий, такий незайманий, такий пишний і такий ніжний — нерозважна наречена, що заблукала на задньому дворі. Я нічого не розумію із цим жасмином. Цього й не потрібно розуміти. У цьому двадцятому столітті ще можна

вірити в дива. Це — диво. І я вірю в Бога, навіть якщо мене незабаром з’їдять воші в Польщі.

2 липня [1942 р.]. У четвер вранці, о пів на восьму.

Страждати — не нижче людської гідності. Мені йдеться про те, що страждати можна, зберігаючи людську гідність або ні. Мені йдеться про те, що більшість західноєвропейців не розуміють мистецтва страждання, і замість того їх гризуть тисячі страхів. Те, чим займаються більшість людей, — уже не життя: страх, упокорення, озлобленість, ненависть, відчай. Мій Боже, це все так добре зрозуміло. Але якщо у них заберуть це життя, у них же не так уже й багато заберуть? І мені цікаво, чи є така вже різниця між тим, щоб бути з’їденим тисячею страхів тут, чи вошами і голодом у Польщі? Треба прийняти смерть, і найжахливішу смерть також, як частину життя.

І хіба ми не проживаємо щодня ціле життя і хіба так уже й важливо, чи проживемо ми на декілька днів довше чи коротше? Я щодня у Польщі, на полях бою, так їх теж можна назвати, іноді до мене приходить видіння отруйно-зелених полів бою, я з тими, хто голодує, кого катують і хто помирає, щодня, але я також бачу і жасмин, і той клаптик неба за моїм вікном, в одному житті є місця для всього. Для віри в Бога і для гіркої загибелі.

Треба також мати силу для того, щоб страждати наодинці і щоб не обтяжувати інших власними страхами і тягарем. Цього нам треба ще навчитися, і ми повинні привчити одне одного до цього — якщо не вийде ласкою, то суворістю. Коли я кажу, що в той чи той спосіб розквиталася з цим життям, то це не упокорення. «Alles gerade ist Mißverständnis»[210]. Коли

[210] *Усе це нині — просто непорозуміння (нім.).*

я щось таке кажу, то люди розуміють це все ж інакше, ніж я маю на думці. Це не упокорення, про упокорення не йдеться ніколи. А що я тоді точно маю на думці? Можливо, таке: я так прожила це життя вже тисячу разів і так помирала тисячу разів, що вже нічого нового не може статися?

Чи це — якась пересиченість? Ні. Це — проживання кожної хвилини життя тисячу разів, і це включає в себе теж відведення місця стражданню. І насправді місце, якого вимагає страждання для себе нині, є чималим. І чи має тоді, зрештою, значення, що в одному столітті — інквізиція, а в іншому — війни та погроми змушують людей страждати? Без мети, як вони самі кажуть? Страждання завжди вимагало для себе місця і прав, і чи важить тоді, в якій формі воно виражене? Усе зводиться до того, як людина переносить страждання і чи зможе вона його впорядкувати у своєму житті й попри все далі приймати життя. Чи займаюся я теоретизуванням тут за столом, де кожна книжка огортає мене власною інтимністю, і з жасмином за вікном — невгамовним, необачним і ніжним жасмином? Чи це — лише теорія, жодного разу не перевірена на практиці? Я вже так не думаю. Моє тіло болить, і незабаром я піду з Ш. на інший кінець міста, й ми бачитимемо, як нас проминають численні трамваї, які могли би нас довезти туди швидше, ніж донесуть ноги, й невдовзі нас і справді візьмуть на облік — нині голландців і дівчат також («Sie dürfen nicht weg»[211], — сказав Ш. вчора рішуче; і Кете показала на свої консервовані полуниці і сказала: сподіваюся, ти їх ще багато поїси, так, такі елементи прокрадаються в буденні розмови), й учора Міша мусив іти на вокзал, і цими довгими літніми вечорами після восьмої години вони, напевне, повбивають удома одне одного, і два

[211] *Ви не можете поїхати (нім.)*

маленькі бліді дитячі личка Мірйам і Ренати, і турботи про багатьох, усе це знаю, все, щомиті, я знаю також і про страхи людей, й іноді моя голова враз похиляється під великою вагою, що лежить у мене на карку, і коли я схиляю голову і знаю, що відбувається і якими є ці часи, то водночас відчуваю потребу, майже автоматичний жест, скласти свої руки, наче в молитві, і так я могла би просидіти довгі години і знати все, і я можу все витримати і стаю щоразу сильнішою, несучи цей тягар, і водночас зростає впевненість, я вважаю це життя таким гарним і таким гідним, щоб його прожити, і сповненим сенсу — попри все. І це не означає, що я весь час у піднесеному настрої й увесь час із вірою. Можна бути стомленою, як собака, від того, що довго ходила чи чекала в черзі, але це також — частина життя, і десь у тобі є щось, що тебе вже не залишить.

3 липня 1942 р. у п'ятницю ввечері, о пів на дев'яту.

Це правда — я й далі сиджу за тим самим столом, але таке враження, ніби я мушу підвести риску під усім, що було раніше, й рухатися далі новим трибом. Треба прийняти у своє життя нову впевненість, треба знайти для неї місце: йдеться про наш занепад і наше знищення, щодо цього вже не варто мати жодних ілюзій. Метою поставлене наше докорінне знищення, треба прийняти це для себе, й тоді рухатися далі стає легше. Сьогодні мене вперше охопила велика зневіра, й мені треба спробувати звільнитися від неї. І, можливо, чи радше — напевно, це відчуття породжене вчорашніми чотирма таблетками аспірину. І якщо ми вже котимося до біса, тоді котитимемося якомога граційніше. Але я навіть не хотіла висловлювати це так банально. Чому це відчуття в мене тільки зараз? Тому що в мене на нозі водянка від того довгого переходу теплим містом, тому що у стількох роз-

биті ноги від довгого ходіння відтоді, як їм стало не можна їздити трамваєм, через бліде личко Ренати, бо вона мусить дріботіти своїми короткими ніжками пішки до школи через цю теплінь — годину туди й годину назад? Через настільки надзвичайно багато речей, самих по собі — дрібниць, але всі вони — маленькі часточки великої боротьби на знищення проти нас. А все інше — це наразі лише гротескні заходи, які майже неможливо виконати: що Ш. вже не має права відвідувати цей будинок, свій флігель і бачити свої книжки, що мені вже не можна до Тіде тощо.

Це поки залишається в силі: знання того, що моє бажання справдиться, що я колись вирушу до Росії, що я колись буду однією з багатьох маленьких ланок, що пов'язуватимуть Росію та Європу. Це — впевненість у мені, яку не порушує ця нова впевненість: хочуть нашого суцільного знищення. І це я приймаю. Тепер я це знаю. Я не турбуватиму інших своїми страхами, не озлоблюватимуся, коли інші не розумітимуть, про що нам, євреям, ідеться. Одна впевненість не муситиме відступити перед іншою і не позбавить її сили. Я продовжую працювати й жити і вважаю, що життя має сенс, усе ж має сенс, хай я вже навряд чи не наважуюся казати це у товаристві. Життя та смерть, страждання та радість, водянки на стертих від довгої ходи ногах і жасмин у мене за вікном, переслідування, незліченна безцільна жорстокість, усе й усе — це наче єдина потужна цілісність у мені, і я приймаю все, як єдину цілісність, і починаю все краще розуміти — просто для себе, не намагаючись пояснити це комусь — в який спосіб усе взаємопов'язано. Я хотіла би прожити довге життя, щоб це все пізніше таки мати змогу пояснити, але якщо мені цього не дано, гаразд, тоді це зробить інший, інший житиме моїм життям від тієї миті, де

моє життя обірветься, і тому я мушу проживати це життя так добре, так повно і так переконливо до останнього подиху — щоб той, хто прийде після мене, не мусив починати все спочатку і не мав стільки складнощів. Хіба це не є чимось, що робиш для нащадків? Друг-єврей Бернарда, почувши останні розпорядження, запитав, чи я тепер уже не вважаю, що їх усіх треба прикінчити, найліпше — одного за одним пустити на філе.

[П'ятниця, 3 липня 1942 р.].

Ах, в нас таки міститься все — Бог і небо, і пекло, і земля, і життя, і смерть, і століття, багато століть. Мінливий декор й адаптація зовнішніх обставин. Але ми носимо все в собі, й обставини — це все ж не вирішальний фактор, ніколи, адже якісь обставини залишатимуться завжди — вигідні й невигідні, і сам факт наявності обставин; людина має прийняти вигідні й невигідні обставини, що не заважає тому, що людина може присвятити своє життя покращенню невигідних обставин. Але треба знати, з яких мотивів людина веде цю боротьбу, й вона повинна починати із себе, щодня знову — починати із себе.

Раніше я вважала, що повинна видавати щодня багато геніальних думок, а тепер я іноді — мов пустирище, на якому нічого не росте, але над яким стеляться низькі, тихі хмари. І так воно краще. До багатства розбурханих думок у собі я нині ставлюся з недовірою, волію радше плекати пустку й вичікувати. За останні дні в мені відбувалося так страшенно багато, але тепер нарешті дещо викристалізувалося. Нашій загибелі, нашій вірогідній і гіркій загибелі, яка почалася вже тепер у багатьох маленьких щоденних речах, я зазирнула просто у вічі, і її можливість знайшла місце у моєму

відчутті життя, але від того це відчуття життя не втратило на силі. Я не озлоблена й не бунтую, й уже не пригнічена, й уже точно не упокорена. Я так само невпинно продовжую зростати, щодня, навіть маючи перед очима цю вірогідність знищення. Я вже не заграватиму зі словами, які породжують самі тільки непорозуміння: я розквиталася з життям, зі мною вже нічого не може статися, і йдеться, власне, не про мене особисто, адже не важить, хто загине — я чи інший; те, що люди гинуть — ось про що мова. Так я кажу іноді іншим, але це не дуже допомагає, бо не прояснює, що я маю на думці, і це також не важливо. Кажучи «розквиталася з життям», я маю на думці, що прийняла можливість смерті настільки повно у своє життя, так би мовити — розширила своє життя смертю, осмисленням і сприянням смерті, загибелі, будь-якої форми загибелі, як такої, що є частиною життя. Тобто, так би мовити, не пожертвувала частину життя смерті, маючи страх перед смертю і не приймаючи її; через те, що багато хто не прийняв цього усвідомлення й переживає всі ті страхи, їм залишилася лише нещасна і скалічена дещиця життя, яку годі й назвати життям. Звучить чи не парадоксально: виключивши смерть зі свого життя, людина живе неповним життям, а впустивши смерть у своє життя, вона розширює та збагачує його.

Це — моє перше зіткнення зі смертю. Я ніколи добре не знала, як поводитися зі смертю. Я стою перед нею така незаймана. Я ще ніколи не бачила мерця. Уявіть собі таке: в цьому світі, всіяному мільйонами трупів, на двадцять восьмому році свого життя я ще ніколи не бачила мерця. Й іноді я запитувала себе: а як я, власне, ставлюся до смерті? Але я ще не починала розбиратися в цьому для себе, тоді це було не на часі. А тепер смерть тут на повний зріст — уперше і все ж немов стара знайома, що є частиною життя і яку людина мусить прийняти. Усе так просто. Про це не треба

довго і глибокодумно розводитися. Смерть раптом увійшла в моє життя — велично, просто й самоочевидно, і майже без галасу. Для неї знайшлося місце, і я тепер знаю, що вона — частина життя. Бачиш, тепер я спокійно можу лягти спати, зараз десята година вечора, я за сьогодні зробила небагато, я думала про всі ті ноги з водянками в цьому розпеченому місті та про інші дрібниці, ці страждання треба було відчути й перетравити. Потім насунула оця велика зневіра й велика невпевненість. Тоді я пішла до нього. У нього боліла голова, і це його непокоїло, все в його міцному тілі завжди працює так добре. Якусь хвилю я лежала в його обіймах, і він був такий ніжний і милий, майже сумний.

Маю таке враження, що наше життя тепер позначає нова віха. Ще серйозніша і ще інтенсивніша, з необхідністю ще більше концентруватися на найнеобхіднішому. Щодня від тебе відпадає багато дріб'язковості, щодня більше. «Es geht auf unsere Vernichtung das ist ja klar, darüber brauchen wir uns nicht zu täuschen»[212]. Завтра ввечері я спатиму в ліжку Дікі, а поверхом нижче спатиме він, і він розбудить мене зранку. Це все ще є. І як ми зможемо підтримувати одне одного за цих часів, це ми ще побачимо.

Трохи згодом.

І якби цей день нічого не приніс мені, якби наприкінці не було того доброго і повного зіткнення зі смертю та загибеллю, тоді мені все одно не можна було б не згадати про того кошерного німецького солдата з пакетом моркви та цвітної капусти біля кіоску. Спершу він запхав записку в руку дівчини у трамваї, а потім приїхав його лист, який мені треба буде

[212] *Ідеться про наше знищення, так, це очевидно, не треба дурити себе щодо цього (нім.).*

перечитати ще раз: вона дуже нагадала йому померлу дочку рабина, за якою він днями й ночами дивився на її смертному одрі в Англії. А сьогодні він у нас на гостині.

І коли Лісл розповідала мені це все, я раптом усвідомила: за того німецького солдата я теж сьогодні муситиму молитися. Один із багатьох військових мундирів отримав власне обличчя. Напевне, є ще й інші мундири, що мають власне обличчя, на якому ми можемо прочитати щось, що ми розуміємо. І він також страждає. Між людьми, що страждають, немає кордонів; люди страждають з обох боків кордону, і молитися треба за всіх. Добраніч.

Відучора я ще постарішала, одним ривком стала на багато-багато років старшою і серйознішою. І від мене відпала зневіра, а її місце зайняла сила більша, ніж раніше.

І ще це: пізнаючи та приймаючи власні слабкості й недосконалості, людина збільшує свою силу.

Це все так просто і для мене стає щоразу очевиднішим, і я б хотіла прожити довго, щоб показати це іншим. А тепер і справді добраніч.

Ранок суботи [4 липня 1942 р.], дев’ята година.

Маю таке враження, що в мені саме відбуваються великі зміни, і я думаю, що це більше, ніж просто настрої.

Вчора стався великий прорив нового розуміння, якщо це принаймні можна назвати розумінням, і сьогодні зранку я була така спокійна та втішена, й упевнена, якою вже давно не була. Чи спричинилася до цього всього лише одна маленька водянка на моїй лівій нозі?

Моє тіло — це сховище багатьох болів, вони розкладені по всіх закутках, й одної миті проявляється якийсь один біль, а іншої — інший. І я примирилася з цим. І мене дивує

те, наскільки добре я попри все можу працювати й концентруватися. Але мені також треба визнати й те, що лише духовною силою далеко не заїдеш, якщо наші справи підуть зовсім кепсько. Той єдиний похід у податкову службу туди й назад навчив мене цього.

Спершу ми йшли гарним, осяяним сонцем містом, як веселі туристи. В дорозі його рука повсякчас ловила мою, і їм, нашим рукам, було так добре. І коли я у певний момент дуже втомилася і на якусь мить була заскочена цим таки дуже дивним відчуттям, що тобі не можна присісти в жодному трамваї у цьому великому місті з його довгими вулицями й на жодній терасі кав'ярні (я могла розказати йому дещо про багато терас, що ми проминали: поглянь, тут я сиділа два роки тому, святкуючи з численними друзями успішну здачу випускного екзамену тощо) тоді я подумала — я, власне, й не подумала, ця думка зажевріла десь усередині мене: багато століть поспіль люди стомлювалися і стирали ноги на Божій землі, на холоді та спеці, і це теж є частиною життя. Останнім часом я відчуваю це дедалі сильніше: моїх аж найдрібніших щоденних справ і відчуттів сягає легкий подих вічності. Я не просто втомлена, хвора, сумна чи налякана, я поділяю ці відчуття з мільйонами інших, що жили протягом багатьох століть, і це є частиною життя, і життя все одно таке гарне і сповнене сенсу. Воно має зміст навіть у своїй беззмістовності, якщо тільки людина для всього знайде місце у своєму житті й нестиме в собі все життя як цілісність, і тоді воно виявляється в той чи той спосіб довершеною єдністю. І щойно людина хоче вилучити з нього якісь частини й відмовляється їх приймати, щойно людина з власної волі й довільно це від життя бажає приймати, а те — ні, от тоді життя і справді втрачає сенс, бо перестає бути цілісністю і довільним стає все.

І наприкінці нашого походу на нас чекала безпечна кімната з диваном, на який можна було впасти після того, як черевики були скинуті, і нас щедро приймали, і друзі надіслали кошик черешень з Бетюве. Добрий обід був раніше для нас чимось само собою зрозумілим, тепер він перетворюється на неочікуваний дарунок, і хоча життя, з одного боку, стало важчим і містить більше небезпек, а з іншого — воно стало багатшим, бо люди вже не вимагають нічого й усе добро перетворюється на несподіваний дар, який приймається з вдячністю. Принаймні так відчуваю це я і так це відчуває він теж, іноді ми говоримо одне до одного, що дивно: нам абсолютно невідома ненависть, чи гнів, чи озлобленість, так відкрито про це вже не можна говорити у товаристві, і ми, напевно, жахливо самотні в наших поглядах.

Крокуючи, я знала, що в кінці нашого шляху на нас чекатиме безпечний дім, і водночас я знала, що колись, можливо, настане час, коли на нас не чекатиме такий дім, а натомість — просто хода вздовж доріг, і що буде барак, де загинеш разом із багатьма. Я все це розуміла, крокуючи дорогою, і розуміла не лише за себе, а й за багатьох інших, і я прийняла це.

І ось що я ще вивчила протягом тієї прогулянки, і я мушу це визнати: після пішого походу, що тривав трохи менше двох годин, у мене з'явився такий головний біль, що мені здавалося, наче мій череп зараз розколеться і розірветься по всіх своїх швах. І мої ноги були в такому стані, що я замислилася, як взагалі ходитиму найближчим часом. І від тих численних таблеток аспірину (я була впевнена, що мені знову треба було вдатися до аспірину, бо інакше мені б довелося відразу лягати в ліжко, але чи не треба потроху навчатися переносити свій біль без штучних засобів протидії?) весь наступний день моє тіло було у знеболеному й отруєному заціпенінні. І для мене самої це було не страшно, не страшно й на мить, моє

життя не стало від того менш інтенсивним чи прекрасним, але я так повинна була сухо констатувати про себе: ти нікуди не годишся, сестричко. Твоє тіло абсолютно не треноване й не здатне чинити опору, й у трудовому таборі ти за три дні скапустишся, й ніякі духовні сили у світі не врятують тебе від цього, якщо ти на приємну прогулянку тривалістю менше двох годин реагуєш таким головним болем і такою втомою. І для мене самої все це не страшно. Я ляжу ницьма на землі і здамся, і все буде скінчено, і я ще співатиму хвалу Богові й цьому життю. Принаймні це я зараз так думаю.

Але виник страх і сум через те, що я обтяжуватиму інших і висітиму на інших важким тягарем, від чого їхній шлях стане ще важчим. Раніше я завжди приховувала від інших, коли напружувалася набагато більше, ніж це дозволяли мої сили. Я не хотіла обтяжувати інших, гуляла разом з усіма, святкувала разом з усіма, я також пізно лягала спати, я робила все так, як інші. Чи не було в цьому теж трохи честолюбства? Страху, що інші вже не вважатимуть тебе доброю товаришкою і дратуватимуться, і покинуть тебе, якщо ти навісиш тягар свого втомленого тіла на їхній відпочинок? У цьому було також коріння одного з моїх комплексів меншовартості. І після тієї прогулянки було також і це: ми з ним домовилися ще раніше піти завтра зранку в єврейський квартал і завітати за кількома адресами, де, можливо, потрібна наша підтримка, а туди йти ще далі, ніж у податкову службу, куди ми ходили у четвер зранку. І до вчорашнього вечора мені бракувало мужності сказати, що я не зможу дійти так далеко. Бо я знаю, що для нього така прогулянка — це відпочинок. І я, очевидно, думала приблизно так: з Тіде він може прогулюватися годинами, то й мені таке мусить бути до снаги?

Десь таки завжди гніздиться той дитячий страх втратити дещицю любові, якщо не зможеш досконало підлаштуватися

під іншого. Але я починаю більше й більше виплутуватися з цього. Людина повинна бути в змозі визнати свої недосконалості, й у фізичному плані також, і повинна бути в змозі прийняти ситуацію, коли вона не може бути для іншого тим, чим вона хотіла би бути для нього. Визнання слабкостей не означає, що про них треба жалітися, бо це вже точно покладе початок лиху, й для іншої людини у тому числі. І я думаю, що в цьому була найсильніша мотивація того, чому я вчора незадовго до восьмої години ще поїхала до нього велосипедом, навіть відмінила заняття з учнем, чого я ніколи не роблю, тільки для того, щоб ще трохи побути з ним. І коли я лежала поруч нього на дивані, я враз сказала йому, що я така сумна через те, що та прогулянка дуже втомила мене, — сумна не за себе, а тому, що я після неї мусила визнати, наскільки мало ілюзій я можу мати з приводу свого фізичного стану. І він одразу ж сказав, наче це була найочевидніша річ у світі: тоді, напевне, буде краще, якщо ми не підемо в неділю вранці так далеко, а потім я запропонувала узяти велосипед, який туди вестиму і яким на зворотному шляху я зможу поїхати. Здається, що це така дрібниця, але для мене це — вчинок. Інакше я б, можливо, стерла би собі геть усі ноги, щоб тільки зробити йому приємне й виключити щонайменшу можливість того, що від дратуватиметься через те, що я зіпсувала йому прогулянку. Це все речі, звичайно, які є тільки в моїй уяві. А тепер я кажу дуже просто і як щось саме собою очевидне: «Послухай, я маю сили на оце, більшого я не зможу, я нічого не можу з цим удіяти, ти мусиш мене прийняти такою, якою я є». Для мене це — ще один крок на шляху дорослішання й до незалежності, до яких я тепер, здається, щодня підходжу дедалі ближче.

Багато хто з тих, хто сьогодні обурений несправедливістю, обурені власне тільки тому, що ця несправедливість

відбувається з ними. Тоді це не справжнє обурення, що має глибокі корені.

Ich weiß, daß ich in einem Arbeitslager in drei Tagen sterben werde, ich werde mich hinlegen und sterben und das Leben trotzdem nicht ungerecht finden[213].

Майже полудень.

Кожна чиста сорочка, яку вдягаєш, — це таке собі свято. Як і кожен раз, коли ще миєшся із запашним милом у ванній кімнаті, яка на ті півгодини належить тільки тобі. Таке відчуття, що я вже зараз увесь час прощаюся з усіма принадами цивілізації. І якщо пізніше я не матиму до них доступу, я все ще знатиму, що вони існують і що вони можуть зробити життя приємнішим, і я славитиму їх як деякі з гарних виявів життя, навіть якщо не матиму до них доступу. Бо те, що зараз саме я маю до них доступ — про це ж зараз не йдеться?

Людина повинна перетравлювати усі враження, з якими вона стикається, і тоді, коли вони спричинені твоїм ближнім, коли ти саме виходиш з аптеки, де щойно купила зубну пасту, а цей ближній стукає тобі пальцем по плечу й запитує з інквізиторським виглядом: «Ви тут маєте право купувати?». І я відповіла сором'язливо й усе ж рішуче, і, як звичайно, по-дружньому: «Так, пане, бо це — аптека». «Отакої», — відповів він тоді дуже коротко та з недовірою і пішов собі далі. Я не надаюся до відповідей по суті. По суті я можу говорити в діалозі між двома інтелектами. А перед плебсом з вулиці, якщо висловити це переконливо, я стою беззбройна. Я тоді знічуюся, дивуюся й мене охоплює сум через те, що люди

[213] *Я знаю, що помру у трудовому таборі за три дні, я скорюся і помру, і все одно не вважатиму життя несправедливим.*

можуть так ставитися одне до одного, але в мені не зринає гостра відповідь чи спосіб добре відфутболити в межах дозволеного. Такий чоловік не мав би права допитувати мене. Такий ідеаліст, який допоможе очистити суспільство від єврейських елементів. Кожен має приємність від чогось іншого в цьому житті. Але такий маленький доторк до зовнішнього світу все ж таки треба перетравити.

Я ажніяк не зацікавлена в тому, аби справити враження на того чи іншого переслідувача із зовнішнього світу, й тому я не силуватиму себе робити це. І вони можуть бачити мій сум і те, що я здаюся їм без опору. Я не маю потреби справляти зовнішнє враження, я маю свою внутрішню силу й цього достатньо, вся решта — неважлива.

[Неділя 5 липня 1942 р.], о пів на дев'яту ранку.

На ньому була блакитна піжама й він дивився сором'язливо, заходячи в кімнату. Він виглядав від того таким милим. І сидів на краєчку ліжка і трохи говорив. Тепер він пішов, і мине година, поки він буде готовий: вмивання, зарядка, «читання». Оце «читання» мені можна робити разом із ним. Коли він сказав: «Тепер мені буде потрібна година», мене огорнув такий сум, неначе я навіки мусила з ним розпрощатися. Така хвиля суму раптом розливається в моїй голові. О, відпустити когось, кого кохаєш, дати йому жити цілковито своїм життям — найважче з усього. Я вчуся цього, я вчуся цього в нього.

Справжня оргія пташиних голосів надворі та плаский дах з галькою, й голуб за моїм навстіж відкритим вікном. І сонце вже із самого ранку. Він кашляв сьогодні зранку, і на його голові все ще є те болюче місце, він сказав: «Erschöpfungszustand»[214].

---

[214] *Стан виснаження (нім.).*

Ми не підемо обідати до Адрі, в нього був настільки дивний сон, що він назвав його «Warnungstraum»[215]. Я прокинулася о пів на шосту. О пів на восьму я, скинувши із себе все, помилася й трохи поробила гімнастичні вправи, а потім знову залізла під ковдру, і він зайшов непевними кроками в кімнату у своїй блакитній піжамі, дивився сором'язливо, кашляв і сказав «Erschöpfungszustand». Сьогодні зранку ми підемо до лікаря замість тієї довгої прогулянки. Сьогодні я зачинюся у своїй внутрішній тиші й відпочину в ній. У внутрішньому просторі тиші, гостинністю якого я сьогодні вже цілий день намагаюся скористатися. Можливо, я тоді відпочину. Мої тіло й голова дуже втомлені й у поганому стані. Але мені сьогодні не треба працювати, і якось уже буде. На плаский дах світить сонце й чути оргію пташиних співів, і ця кімната настільки мене оповиває, що я могла би в ній молитися.

Ми обидва маємо шалене життя за плечима, він з жінками, я з чоловіками, і він сидів у блакитній піжамі на краєчку мого ліжка й на якусь мить похилив свою голову на мою оголену руку, і ми трохи поговорили, а потім він знову пішов. Це насправді дуже зворушливо. Ми обидва не маємо несмаку скористатися з простої ситуації. Ми маємо за плечима шалене й нестримне життя у багатьох чужих ліжках, і щоразу ми все одно можемо поводитися сором'язливо. Мені видається це прекрасним і я тішуся з того. Тепер я одягну свій барвистий халат і піду вниз читати з ним Біблію. Я тоді сидітиму цілий день у куточку того залу тиші, що є всередині мене. Я веду ще дуже привілейоване життя. Мені не треба сьогодні працювати — немає ні хатньої роботи, ні уроків, які я мала б давати. Мій сніданок загорнутий у папір, й Адрі принесе нам теплий обід. Я так і сидітиму в цьому куточку моєї тиші,

[215] *Сон-попередження (нім.).*

підібгавши під себе ноги, як будда, і так само посміхаючись, але внутрішньо, певна річ.

За п'ятнадцять десята.

Ті два псалми, які людина нині може зрозуміти у щоденному житті, були добрими стравами натщесерце. Ми щойно разом пережили початок дня, й це було дуже гарно. І це була пожива, що дуже зміцнює. І знову на якусь мить ця безглузда колючка в серці, коли він сказав «тепер зроблю зарядку й перевдягнуся». І я відчула: тепер мені знову треба йти нагору, до своєї кімнати, неначе я знову була зовсім сама й покинута всіма в цьому світі. Я колись написала: я хотіла би ділити з ним свою зубну щітку. Це прагнення бути поруч із кимось аж до найменших проявів кожного дня. Та все ж ця відстань добра і продуктивна. Люди щоразу віднаходять одне одного. Невдовзі він прийде за мною, щоб поснідати разом за його маленьким круглим столиком поруч герані, яка так і цвіте від дня до дня. О, ці пташки й це сонце на викладеному гальокою даху. І в мені така покірливість і смирення. І втіха, що спочиває в Бозі. Щось таке первісно сильне виходить із того Старого Заповіту, і є в ньому щось таке «народне». Прекрасні чоловіки там живуть. Сповнені поезії й суворості. Це, власне, надзвичайно цікава книжка, Біблія — брутальна й ніжна, наївна й мудра. Цікава не лише тим, що в ній написано, а й тими, хто це говорить.

Десята година вечора.

Ще тільки це: кожна хвилина цього дня миттєво втрачала силу за давністю, цей день як цілісність буде спочивати в мені як неподільна єдність, що приносить утіху, спогад, в якому ще буде потреба і якийноситиму в собі як повсякчас при-

сутню дійсність. Але за кожною стадією цього дня наступала інша, від якої блідло й миттєво втрачало силу все, що було до того. Людина не може налаштовуватися на Диво або на Загибель. Обидва варіанти присутні як крайні вірогідності, але людина не може налаштовуватися на жодну з них. Ідеться про тисячу щоденних речей. Учора ввечері ми говорили про трудові табори. Я сказала: «Мені не треба себе дурити, я знаю, що за три дні помру, бо моє тіло нічого не варте». Вернер думав те саме стосовно власного тіла. Але Лісл сказала: «Не знаю, в мене таке відчуття, що я зможу пройти через це». Я добре розумію це її почуття, раніше я його також поділяла. Почуття незламної первісної сили. І це почуття є в мені й досі, його осердя нікуди не зникло. Але й це не треба сприймати надто матеріалістично. Ідеться не про те, чи витримає це нетреноване тіло, це питання відносно другорядне, первісна сила полягає в тому, що навіть якщо людина жахливо загине, вона знатиме до останньої миті, що життя сповнене сенсу й прекрасне і що людина все зреалізувала в собі, і що життя було добрим таким, яким було. Я не можу добре це висловити, весь час вдаюся до тих самих слів.

У понеділок вранці [6 липня 1942 р.], 11 година.

Можливо, я зараз зможу протягом години й без перерви позаписувати найнеобхідніші речі. В якомусь місці Рільке пише про свого паралізованого друга Евальда: «Aber es gibt auch Tage, da er altert, die Minuten gehen wie Jahre über ihn»[216]. Так пропливали над нами години вчорашнього дня.

Прощаючись із ним, я трохи притулилася до нього і сказала: «Ich möchte doch noch so lange wie möglich mit Dir

[216] *Але іноді бувають дні, коли він старішає, минають хвилини, що дорівнюють рокам (нім.).*

zusammensein»[217]. І його вуста були на його обличчі такі м'які, й беззахисні, й сумні, й він сказав майже замріяно: «Ja, so wird wohl jeder noch seine Privatwünsche haben??»[218]. І тепер мені цікаво: чи не треба нам тепер прощатися і з цими бажаннями? Коли людина починає приймати речі, чи не має вона приймати все? Він стояв, притулившись до стіни кімнати Діккі, а я легенько й м'яко прихилилася до нього, зовнішньо не було жодної відмінності від незліченно великої кількості подібних моментів нашого життя, але у мене раптом склалося таке відчуття, що над нами — безмежне небо, як у грецьких трагедіях. Одна мить стирала все для моїх відчуттів, і я стояла разом із ним посеред безмежного простору, просякнута погрозами й вічністю водночас. Можливо, вчора це був саме той момент, коли всередині нас назавжди завершився великий зсув. Він постояв ще деякий час, спершись на стіну, і сказав, майже жаліючись: «Ich muß heute abend an meine Freundin schreiben, mir fehlt die Lust und die Inspiration»[219]. І я сказала йому: «Ти мусиш уже тепер починати допомагати їй змиритися з думкою, що вона тебе вже ніколи не побачить, ти маєш дати їй дороговкази на майбутнє життя. Ти повинен показати їй, як ви всі ті роки попри те, що фізично були розлучені, все ж таки й далі жили разом і як вона тепер зобов'язана жити далі у твоєму дусі й у такий спосіб утримати для цього світу щось із твого духу, адже йдеться саме про це. Так, отак тепер говорять люди одне до одного, й це вже навіть не звучить нереально, ми вступили в нову дійсність, і все отримало нові кольори й нові акценти.

І між нашими очима, руками та вустами тепер ллється безперервний потік м'якості й ніжності, в якому, здається,

[217] *Я хотіла би залишатися з тобою якомога довше (нім.).*

[218] *Так, отак і кожна людина ж матиме свої особисті бажання? (нім.).*

[219] *Я маю сьогодні ввечері написати листа своїй подрузі, але мені бракує бажання та наснаги (нім.).*

гасне будь-яке дріб'язковіше бажання, зараз ідеться тільки про те, щоб бути добрим одне до одного всією тією добротою, що в нас є. І кожна мить, коли ми разом, є водночас і миттю прощання. І сьогодні зранку він подзвонив і сказав майже замріяно: «Es war schön gestern»[220]: нам потрібно вдень бувати якомога більше часу разом. І вчора вдень, коли ми, розпещені «Junggesellen»[221], ким ми обоє досі є, сиділи при його круглому столику за щедрим обідом, обідом, який не має жодного причиново-наслідкового зв'язку з нинішнім часом, і коли я сказала, що не хочу розлучатися з ним, тоді він ураз посуворішав, і набрав поважного виразу, і сказав: «Vergessen Sie já nicht alles, was Sie immer sagen, Sie dürfen das nicht vergessen»[222]. І в мене вже не було такого відчуття, що я, наче маленька дівчинка, граю роль у спектаклі, текст якого набагато перевищує мої розумові здібності (що раніше так часто траплялося), а тут ішлося про моє життя і мою долю, я могла її нести, і моя доля з усіма загрозами, невпевненістю, вірою та любов'ю, сходилася й пасувала мені, мов одяг, спеціально пошитий на мою мірку. Я люблю його з усією безкорисливістю, яку я пізнала в собі, і я не навішуватиму ані найменшого тягаря своїх страхів і бажань на нього. Я відпущу навіть бажання бути разом із ним до останньої миті. Моє єство саме зараз перетворюється на одну велику молитву за нього. І чому тільки за нього? Чому також і не за інших?

До трудових таборів відправляють і шістнадцятирічних дівчат. Ми, старші, повинні будемо взяти їх під своє крило, якщо це торкнеться і наших голландських дівчат.

---

[220] *Вчора було добре (нім.).*

[221] *Друзі Юнґа (нім.).*

[222] *Так, не забувайте все, що Ви завжди кажете, Ви не можете цього забути (нім.).*

Учора ввечері я раптом ще захотіла сказати Гану: «Ти знаєш, що забирають і шістнадцятирічних дівчат?». Але я стрималася й подумала: чому я не можу бути доброю й до нього, чому маю його обтяжувати ще більше? Я ж можу переробити ці речі в собі й сама? Кожен повинен знати, що відбувається, але ж люди повинні бути добрими одне до одного та не бажати щоразу давати їм те, що можуть нести самотужки?

Ще кілька днів тому я думала: найстрашніше для мене буде, коли у мене заберуть останній олівець і папір, із якими би я могла прояснити для себе стан речей, для мене це — найнайнеобхідніше, інакше рано чи пізно всередині мене щось вибухне і зруйнує мене ізсередини. А тепер я знаю: коли людина вже почала відмовлятися від своїх вимог і бажань, то вона може позбутися всього. Я пізнала це за ті два дні.

Можливо, я зможу залишитися тут ще на два місяці, а потім цю шпаринку в розпорядженнях теж знайдуть. Я приведу свої папери до ладу і прощатимуся з усім кожного дня. І справжнє прощання тоді буде лише маленьким зовнішнім підтвердженням того, що звершувалося всередині мене щодня.

Для мене це, бігме, дивовижно. Чи справді це я — людина, що тут пише, сповнена таким великим спокоєм і такою зрілістю, й чи зрозуміли б мене, якби я сказала, що почуваюся так дивовижно щасливою, тому що всередині мене щодня зростають смирення й довіра? Бо все загрозливе, важке й незрозуміле, з чим я стикаюсь, і на мить не призводить до змішання моїх почуттів? Бо я й далі переживаю життя в усіх його обрисах так ясно та чітко. Бо ніщо не замулює мої думки та почуття. Тому що я все можу пережити та засвоїти, й усвідомлення всього доброго, що є в житті загалом і в моєму житті зокрема, не відступає на задній план перед усім іншим, і це усвідомлення зростається зі мною тісніше й

тісніше. Я зараз майже не наважуюся продовжувати писати, не знаю, що це, таке відчуття, ніби я заходжу чи не задалеко у своїй відірваності від усього того, що доводить більшість людей до божевілля. Коли я знатиму, знатиму напевно, що помру наступного тижня, то зможу ще цілий тиждень сидіти за своїм робочим столом і працювати у повному душевному спокої, і це не буде втечею, і я тепер знаю, що життя і смерть пов'язані одне з одним глибоким сенсом, одне перетікає в інше, хай кінець і є у своєму зовнішньому прояві сумним і жахливим.

На нашу долю ще багато випаде. Ми станемо бідні, мов щури, і, можливо, цей процес збідніння триватиме довго, і щодня ми відчуватимемо занепад сил — не лише через наші страхи та невпевненість, а й через прості, як світ, дрібниці, як от дедалі більша втрата права ходити в магазин і довга хода пішки, що для багатьох з-поміж тих, кого я знаю, вже тепер є дуже виснажливою. Знищення нас підступає з усіх боків, і невдовзі кільце навколо нас замкнеться, через що допомога тих, хто ставиться до нас приязно, стане неможливою. Зараз є ще чимало шпаринок, але вони будуть закриті.

У людині все так кумедно відбувається: тепер дощить і холодно. Неначе зіслизнув крутим спуском із плато задушливої літньої ночі і плюхнувся долілиць у прохолодній і вологій долині. Останнього разу це теж була та гостра межа між теплом і холодом, коли я провела ніч у Гана. Коли я вчора ввечері говорила з ним біля прочиненого вікна про останні й найважчі повідомлення про те, що зараз відбувається, й зазирнула в його скривлене обличчя, у мене з'явилося відчуття: сьогодні вночі ми лежатимемо в обіймах одне одного і плакатимемо. Зрештою, ми лежали в обіймах одне одного, але не плакали. Тільки тоді, коли його тіло лежало на моєму в останньому екстазі, враз у мені здійнялася хвиля суму,

звичайного людського суму, й накрила мене, й мені стало шкода себе й усіх, і шкода, що все мусить бути так, як є. Але в темряві я змогла сховати голову між його голими плечима й проливала свої сльози наодинці. І тоді враз я згадала про торт пані Вітковськи[223*], що ми їли вдень, і те, що він раптом виявився вкритим шаром полуниць, і тоді я знову внутрішньо посміхнулася майже в доброму гуморі. А тепер мені треба щось вигадати на обід, й о другій годині я піду до нього. Я би ще могла записати, що з моїм шлунком не все гаразд і що в моєму тілі з декотрими іншими місцями теж не все гаразд, але я вирішила надалі не писати про своє здоров'я — це забирає надто багато паперу, і я з цим і так впораюся; раніше я мала багато писати про це, тому що я ніколи добре не знала, що із цим робити, але це тепер подолано. Принаймні я так думаю. Чи я надто необачна та самовпевнена? Не знаю.

7 липня [1942 р.]. У вівторок зранку, о пів на десяту.

Мін[224*] щойно зателефонувала, що Міші вчора робили медогляд для відправки у Дренте. Результати ще не відомі. Мама у відчаї, як вона сказала, а тато багато читає, в ньому стільки всього.

Вулиці, якими люди тепер їдуть на велосипедах, усе ж змінилися, небо висить так низько й загрозливо, і здається, ніби насувається злива, навіть коли сяє сонце. Люди живуть нині плече до плеча з Долею, чи як це по-іншому ще можна назвати, і щодня знаходять шляхи, як із цим жити, але все дуже відрізняється від того, що ми могли раніше прочитати в будь-яких книжках.

---

223 Пані Вітковськи — це дружина лікаря Шпіра.

224 Мін Кюйпер давала уроки гри на фортепіано й організовувала домашні концерти.

Для себе я тепер знаю таке: людина повинна відпустити навіть свої переживання про інших людей, яких вона любить. Мені ось про що йдеться: всю силу та любов, і надію на Бога, які людина носить у собі і які останнім часом так дивовижно в мені зростають, вона повинна тримати напоготові для кожного, хто випадково зустрінеться нам на шляху і їх потребуватиме. «Ich habe mich schlimm an Sie gewöhnt»[225], — сказав він мені вчора. І знає Бог, наскільки *schlimm*[226] я до нього *gewöhnt*[227]. І все ж я муситиму і його відпустити. Тобто: з моєї любові до нього я повинна черпати силу й любов до кожного, хто цього потребуватиме, але моя любов до нього й турбота про нього вже не можуть виснажувати мене настільки, що я втрачатиму всі свої сили. Бо навіть це — «ich-haft»[228]. І сили черпати можна навіть зі страждань. І тією любов'ю, яку я відчуваю до нього, я можу напувати все життя себе і ще й інших. Треба бути послідовною до кінця. Можна сказати: до цієї межі я можу витримати все, але якщо станеться щось із ним або якщо мені доведеться з ним розлучитися, то я нічого вже не зможу. І тоді треба бути в змозі рухатися далі. Нині є одне або інше: можна *rücksichtslos*[229] віддатися думкам лише про себе і власне самозбереження або треба облишити всі особисті бажання й віддати себе. І для мене ця здача означає не упокорення, відмирання, а підтримку інших, там, де Бог мене випадково поставить, тим, чим я можу, а не просто сповнення власним смутком і втратами. Я й досі маю дивовижне відчуття. Я могла би сказати, що я ніби лину в повітрі

---

[225] *Я страшенно звик до Вас (нім.).*

[226] *Страшенно (нім.).*

[227] *Звикла (нім.).*

[228] *Егоїзм (нім.).*

[229] *Необачно (нім.).*

замість того, щоб іти — якби я не перебувала в самому серці дійсності й не знала докладно, про що тут ідеться.

Кілька днів тому я ще записала: «Я хотіла би ще довгі години просидіти, навчаючись, за своїм столом. *Das gibt es nicht mehr*»[230]. Тобто таке ще траплятиметься, але треба відмовитися від такої мети. Треба відмовитися від усього й робити тисячу дрібних справ для інших, які ще можна зробити, не втрачаючи себе в них і через них. Вернер сказав учора: «Ми вже, мабуть, не переїжджатимемо до нового помешкання, *es lohnt sich nicht mehr*»[231]. Він поглянув на мене і сказав: «Тільки б ми разом від'їжджали». Маленький Вейл подивився сумно на свої худі ніжки і промовив: «Ich muß mir diese Woche noch zwei lange Unterhosen beschaffen, wie komme ich daran»[232], і до інших: «Wenn ich nur mit euch in ein Coupé komme»[233].

Наступного тижня о пів на другу ночі потяг від'їжджатиме, і ця поїздка безкоштовна, справді безкоштовна, усім заборонено брати із собою живність. Це все було вказано у повістках. І також те, що треба взяти із собою робочі черевики, дві пари шкарпеток і ложку, але не можна брати із собою золото, срібло чи платину, ні, цього не треба. Можна взяти обручку, це зворушливо, обручку можна залишити. «І я візьму не капелюх, — сказала Фейн, — а шапку, ми матимемо гарний вигляд».

Так, про це ми ведемо мову в нашу «гірку» годину. Коли я вчора ввечері поверталася додому після традиційної години «гіркоти», дорогою думала: як мені, на Бога, зараз проводити

[230] *Цього вже немає (нім.).*

[231] *Уже не варто (нім.).*

[232] *Я маю купити цього тижня ще дві пари довгих підштанків, як мені їх добути (нім.).*

[233] *Якщо я тільки їхатиму з вами в одному вагоні (нім.).*

ще годинне заняття, і про ті півтори години з Ван Вермескеркен[234] із її гладенькою хлоп'ячою головою і великими блакитними очима, що дивляться на тебе з викликом, я могла би написати цілу книгу. Я сподіваюся, що зможу запам'ятати все з цього часу і що я пізніше зможу розповісти щось із цих речей. Усе зовсім інакше, ніж написано у книжках, зовсім інакше. Я не можу писати про ще тисячу речей, із якими стикаюся щодня, я би дуже хотіла їх запам'ятати. Я помічаю за собою: мій дар помічати реєструє все бездоганно, та ще й із якоюсь радістю. Попри весь занепад, попри мою втому, страждання, й чого тут тільки немає, все-таки залишається це: моя радість, радість митця спостерігати за речами й духовно перетворювати їх на власний образ. Я ще з глибоким інтересом зчитуватиму останній вираз обличчя вмирущих і духовно зберігатиму його. Я страждаю разом із тими, кого бачу тепер щовечора і хто наступного тижня працюватиме в небезпечному місці на цій землі — на заводі амуніції чи Бог його зна де — принаймні, якщо вони тоді ще матимуть право працювати; але я відзначаю про себе кожен маленький жест, кожен маленький вислів, кожен вираз їхніх облич, і я роблю це майже холодно та об'єктивно, по-діловому. Я маю ставлення до життя, притаманне митцям, і гадаю, що пізніше, коли я відчуватиму, що це необхідно, матиму достатньо таланту, щоб розповісти про це все.

Вдень.

Друг Бернарда зустрів на вулиці німецького солдата, який попросив у нього цигарку. Вони розговорилися, і виявилося, що той солдат — австрієць, який раніше був професором в Парижі. Одне речення з розмови, яку переказав Бернард,

---

[234] Свіп ван Вермескеркен брала уроки російської мови в Етті.

я хотіла би запам’ятати; він сказав: «У Німеччині більше солдатів помирають у казармах, ніж від руки ворога».

Той біржовик у неділю вранці на терасі кав’ярні Лео Крейна сказав: «Нам треба від щирого серця молитися, що настане щось краще, поки ще налаштовані на щось краще. Бо якщо ми через ненависть перетворимося на таких самих диких собак, як і вони, тоді це все взагалі втратить будь-який сенс».

Найбільшого клопоту мені завдають мої ноги, якими я й досі не можу користуватися. І я сподіваюся, що мій пухир до того часу спаде, інакше я буду однозначно тягарем для тісно скупченої громади. І ще мені таки зрештою доведеться піти до стоматолога; мені здається, що всі необхідні справи, які люди відкладали все життя, тепер терміново повинні бути зроблені. І колупання у російській граматиці я тепер теж закину, я знаю достатньо, щоб займатися зі своїми учнями кілька наступних місяців, краще дочитаю «Ідіота». Виписки з книжок теж уже не робитиму, зважаючи на те, що це забирає багато часу й мені все одно не дозволять узяти весь той папір із собою. Я тепер відбиратиму духовно найсуттєвіше з-поміж усього й громадитиму його для скрутних часів. І мені теж краще звикати до того, що я поїду звідси, з маленькими вчинками краще усвідомлюючи для себе цей факт, щоб він «letzten Endes»[235] не надто сильно навалився на мене: треба знищувати листи та папери, й розібрати розгардіяш на моєму столі. Я все-таки думаю, що Мішу буде визнано непридатним.

Я також маю раніше лягати спати, інакше я надто сонна протягом дня і так не може бути. Мені ще треба подбати про те, щоб роздобути той лист нашого кошерного німецького

---

[235] Зрештою *(нім.)*.

солдата до того, як Ліззі[236*] вирушить у Дренте, аби зберегти його як «document humain»[237]. Узявши той перший великий і руйнівний розбіг, історія пішла багатьма незвичайними вигинами. Життя таке кумедне, таке дивовижне й має так безмежно багато нюансів, і за кожним поворотом дороги знову відкривається новий краєвид. Більшість людей мають у голові банальні уявлення про це життя, внутрішньо треба звільнитися від усього, від будь-якого заскорузлого уявлення, будь-якого гасла, кожної прив'язаності; треба мати мужність відпустити все — будь-яку норму і традиційну опору, треба наважитися на великий стрибок у космос і тоді, тоді життя стає таким безмежно багатим і насиченим навіть у найглибших стражданнях.

Я хотіла би ще прочитати всі твори Рільке до того, як прийде час, коли я, можливо, довго не матиму можливості тримати книгу в руках. Я дуже сильно ототожнюю себе з тією групою людей, із якими я випадково познайомилася у Вернера й Лісл і яких буде депортовано наступного тижня з тим, щоб вони під наглядом поліцейських працювали в Німеччині. Сьогодні вночі мені наснилося, що я мала збирати валізу. Це була знервована ніч, особливо взуття сповнювало мене відчаєм, вдягнути будь-яке взуття було боляче. І як усе це має бути — з білизною й усім, і їжею на три дні, і ковдрами, все — в одну валізу й один рюкзак? Але ж у куточку десь залишиться місцинка для Біблії? І, якщо можна, для «Stundenbuch» і «Briefe an einen jungen Dichter»[238] Рільке? І я би так хотіла взяти свої два маленькі словнички та «Ідіота», щоб підтримувати мову. Зі мною це ще, звичай-

---

[236] Ліззі — це Лісл.

[237] *Знак людяності (фр.).*

[238] *Листи до молодого поета (нім.).*

но, може перетворитися на цікавий випадок, коли я під час нашої реєстрації вкажу «вчитель російської мови». Це буде певно «Einzelfall»[239], і наслідки цього ще важко уявити. Бог знає, якими неприродними шляхами в обхід я ще потраплю до Росії, якщо вони піймають мене з моїм знанням мов та іншим у свої пазурі.

8-ма година.

От бачиш, тут падає завіса, припиняючи весь галас цього дня, і цей вечір з усім спокоєм і всією концентрацією, що є в мені, належить тільки мені. Жовта чайна троянда стоїть на моєму робочому столі між двома маленькими вазочками з фіолетовими фіалками. Закінчилася «година гіркоти». Ш. запитав, геть виснажений: «Як Леві витримують це щовечора, я вже не можу, *bin vollkommen erledigt*[240]». А тепер я залишу всі чутки і дійсність за спиною, тут цілий вечір вчитимуться й читатимуть. Як у мене насправді справи? Жодна з турбот і загроз цього дня не прилипла до мене, я сиджу тут за своїм письмовим столом така «unberührt»[241] і немов щойно народжена — настільки повно налаштована на навчання, що здається, ніби у світі нічого не відбувається. Усе менше настільки відпало від мене, не залишивши й сліду; я почуваюся такою «aufnahmefähig»[242], як ніколи раніше. Наступного тижня, очевидно, перевірятимуть усіх голландців. Щохвилини від мене відпадають більше й більше бажань, прагнень і прив'язаностей, я до всього готова, до будь-якого місця на цій землі, куди Бог пошле мене, і я готова свідчити в будь-якій ситуації

[239] *Окремий випадок (нім.).*

[240] *Я цілковито виснажений (нім.).*

[241] *Незайманий (нім.).*

[242] *Сприйнятливий (нім.).*

й аж до смерті, що це життя — прекрасне й повне сенсу, і що те, що тут зараз усе так, як воно є, — це провина не Бога, а нас. Ми отримали всі можливості для будь-чого райського, нам ще треба пізнати, що робити з цими можливостями. Таке враження, ніби від мене щомиті відпадає більше й більше обтяжень, ніби відпали всі кордони, які на сьогодні існують між людьми та народами, в якісь моменти — ніби життя стало прозорим для мене та людського серця, і я бачу, бачу й розумію щоразу більше, й у душі маю більше й більше миру, й у мені є надія на Бога, яка на початку мене майже лякала через своє стрімке зростання, але яка дедалі більше стає частиною мене. А тепер до роботи.

У четвер уранці, [9 липня 1942 р.], о пів на десяту.

Такі слова, як «Бог», «Смерть», «Страждання» і «Вічність», треба забути. І треба стати знову таким простим і безслівним, як пшеничне поле, що росте під дощем. Треба тільки бути.

Чи насправді я дійшла вже до того, що я чесна, коли кажу: «Сподіваюся, що мені можна буде поїхати до трудового табору, щоб якось підтримати шістнадцятирічних дівчат, які теж їдуть?». Щоб бути в змозі до того сказати батькам, що залишаються: «Не хвилюйтеся, я придивлюся за вашими дітьми»

Коли я кажу іншим: «Утеча або переховування не мають ані найменшого сенсу, врятуватися не вдасться, давайте поїдемо і спробуємо допомогти іншим тим, чим ми ще можемо», то в цих словах лунає забагато упокорення. Тоді в них чутно щось таке, чого я зовсім не маю на думці. Для висловлення того невпинного і світлого почуття в моїй душі — частиною якого є й усі страждання, й сум — я ще не можу знайти пра-

вильного тону. Я говорю ще так по-філософськи книжно, наче я придумала для себе теорію, щоб утішитися і зробити для себе життя трохи приємнішим. Мені краще навчитися поки мовчати і *бути*.

У п'ятницю вранці [10 липня 1942 р.].

Одного разу це Гітлер, а іншого, як на мене, Іван Грозний; в одному столітті — інквізиція, а в іншому — війни, чума, землетруси чи голод. Кінець-кінцем ідеться про те, як людина несе й переносить страждання, які все одно — суттєва частина цього життя, як людина його осмислює і як вона попри все може зберегти часточку своєї душі незруйнованою.

Пізніше.

Я думаю і гадаю, і розмірковую, і намагаюся осмислити щоденні загрозливі турботи в якомога коротший час, але всередині все зв'язане у вузол, через який боляче дихати, й ти рахуєш, і шукаєш, і мусиш відкласти навчання зранку на якийсь час, ходиш кімнатою туди-сюди, а ще болить живіт тощо, і раптом у тобі знову виринає впевненість: пізніше, коли я все переживу, я напишу оповідання про цей час, вони будуть, мов тендітні штрихи пензлем на великому безсловесному тлі Бога, Життя, Смерті, Страждання та Вічності. Численні турботи обсідають іноді, мов паразити. Тож гаразд, тоді треба трохи почухатися, і тіло стає від того менш привабливе, але людина має їх також щоразу струшувати із себе.

Короткий час, який я тут ще перебуватиму, я розглядатиму як подарунок, як кілька днів канікул. Останніми днями я живу, немовби маючи фотографічну пластину всередині, на яку безпомилково записується все до найдрібніших де-

талей. Я знаю про це, все входить «hinein»[243] мене з гострими обрисами. Пізніше, можливо, набагато пізніше я все це проявлю й надрукую фотографії.

Знайти новий тон, який відповідатиме новому відчуттю життя. Треба було би мовчати, поки цей тон не буде знайдено. Але говорячи, людина повинна намагатися знайти його, мовчати теж не можна, це теж утеча. Про перехід від старого до нового тону повинно свідчити все.

Важкий день, дуже важкий день. «Massenschicksal»[244], яку всі повинні навчитися нести, позбавившись від будь-якої дитинності. І кожен, хто ще хоче врятувати себе, все ж може уявити, що якщо він не поїде, на його місці буде депортований хтось інший. І чи велика різниця, хто це буде — я чи хтось інший, чи цей, чи той. Це перетворилося нині на «Massenschicksal» і це люди повинні розуміти. Дуже важкий день. Але я щоразу знову віднаходжу себе у молитві. І це я таки завжди зможу робити, навіть у найтіснішому приміщенні: молитися. І ту частину цієї «Massenschicksal», яку я зможу нести, я пристібаю щільніше й міцніше, мов пакунок, до спини і зростаюся з нею, я вже тепер так ходжу вулицями.

І цією тонкою авторучкою я б мусила нині махати, як молотом, і слова повинні були би бути стількома ж важкими ударами, які розповідали би про долю і про відтинок історії, подібного якому ще ніколи не було. Не в цій тоталітарній, масово організованій формі, що сковує всю Європу. Повинні таки залишитися кілька людей, щоб пізніше стати літописцями цього часу. Я би хотіла бути одним таким маленьким літописцем.

---

[243] *Всередину (нім.).*

[244] *Доля мас (нім.).*

Його вуста тремтіли, коли він казав: «Dann werden Adri oder Dicky mir auch kein Essen mehr bringen dürfen»[245].

11 липня 1942 р. У суботу зранку, 11 година.

Про останні й найсерйозніші речі в житті людина може говорити лише тоді, коли слова зринатимуть так просто і природно, наче вода з джерела.

І якщо Бог не допомагатиме мені далі, тоді я допоможу Богові.

Уся земна поверхня потроху перетворюється на один великий табір, і невдовзі практично ніхто не зможе залишитися поза його межами. Це стадія, через яку ми маємо пройти. Євреї тут розповідають одне одному приємні речі: що в Німеччині їх замуровують заживо чи знищують отруйними газами. Розповідати одне одному такі байки не дуже розумно, й до того ж: якщо все відбувається саме так у тій чи іншій формі, гаразд, тоді це ж не на нашій совісті?

З учорашнього вечора ллє просто демонічна злива. Я вже вичистила одну шухляду свого письмового столу. Знайшла ту його фотокартку, яку загубила ще майже рік тому, але щодо якої я завжди знала напевне: я її відшукаю. І раптом вона там була, серед безладу на дні шухляди. І це мені так притаманно: щодо певних речей, великих чи малих, я знаю: зрештою все буде гаразд. Це так особливо стосовно матеріальних речей. Я ніколи не турбуюся про наступний день, я, наприклад, знаю, що незабаром матиму полишити цю кімнату, а куди я прибуду — про це я не маю жодного уявлення, й із заробляянням грошей справи теж надзвичайно кепські, але про себе я ніколи не турбуюся, я знаю, що якось буде. Коли

[245] *Тоді Адрі чи Діккі теж не матимуть права принести мені їжу (нім.).*

людина наперед обтяжує всілякі майбутні речі власними турботами, вони не можуть органічно розвинутися. Усередині мене є така велика віра. Не віра в те, що в зовнішньому житті зі мною завжди все буде гаразд, а віра в те, що навіть і тоді, коли мої справи будуть кепськими, я все одно прийматиму це життя і вважатиму його добрим.

Я ловлю себе на тому, наскільки я в дрібницях дедалі більше налаштовуюся на трудовий табір. Учора ввечері я прогулювалася з ним уздовж набережної, взута у зручні легкі сандалі, і враз здумала: ці сандалі я теж візьму із собою, я тоді зможу їх час від часу взувати замість важчих чобіт.

Що ж це я відчуваю зараз? Таку легку й майже грайливу радість? Учора був важкий, дуже важкий день, коли треба було внутрішньо багато вистраждати й осмислити. І я таки осмислила все, що навалилося на мене, і можу знову витримати трохи більше, ніж учора. Й, очевидно, це дає мені внутрішні радість і спокій: як я щоразу помічаю, як розбираюся з усім, розбираюся абсолютно сама, як моє серце при цьому не висихає від озлоблення і як миті мого найбільшого смутку та розпачу теж залишають плідні сліди і роблять мене сильнішою. Я не дурю себе щодо справжнього стану речей і відпускаю навіть прагнення допомагати іншим; я завжди виходитиму з бажання допомагати Богові та, якщо так складатиметься, гаразд, то я допомагатиму й іншим. Але не можна мати героїчних ілюзій щодо цього.

І мені цікаво, що би я справді робила, якби мала в кишені повістку від'їжджати в Німеччину й повинна була вирушати за тиждень? Уяви, що повістку принесуть завтра, що ти тоді робитимеш? Я почала би з того, що нікому би про це не сказала, а натомість знайшла би найтихіший куточок у всьому будинку, замкнулася б у собі й почала би збирати сили з усіх сторін світу моїх тіла і душі. Я би підрізала во-

лосся «під хлопчика» й викинула би губну помаду. Я спробувала би протягом того тижня ще дочитати листи Рільке. Із того відрізу тканини під зимове пальто, що ще десь лежить у мене, я би замовила для себе довгі штани та коротку куртку. Я б ще хотіла, звичайно, побачитися зі своїми батьками й розповісти їм багато про себе, багато втішного. І кожної хвилини, що мені залишилася б, я би хотіла йому писати — цьому чоловікові, щодо якого я тепер знаю, що помру від бажання бути з ним. Як мені вже тепер у деякі миті здається, що я помираю, коли мені спадає на думку, що я муситиму з ним розлучитися й не знатиму, що з ним буде. За кілька днів я піду до стоматолога, який запломбує численні дірки в моїх зубах, бо це справді буде гротескно: в тебе розболиться зуб. Я дістану десь «Rucksack»[246] і візьму найнеобхідніше, але все повинно бути якісним. Візьму Біблію й ті дві тоненькі книжечки з «Briefe an einen jungen Dichter», і «Stundenbuch» я ж теж якось зможу вмістити в куточку рюкзака? Я не братиму портретів дорогих мені людей, але вздовж довгих стін мого духовного єства вивішу багато облич і рухів, які назбирала та які залишаться зі мною. І ще зі мною поїдуть ці дві руки з їхніми експресивними пальцями, які схожі на сильні, молоді гілки. І часто ці руки підноситимуться наді мною в молитві у захисному жесті й не полишать мене до кінця. І ці темні очі теж поїдуть зі мною зі своїм добрим, смиренним і допитливим поглядом. І якщо риси мого обличчя стануть потворними й занапащеними через завеликі страждання й надто важку роботу, тоді все життя моєї душі ще зможе знайти прихисток у моїх очах, і все, що лишиться, збереться в моїх очах.

І так далі, і так далі.

---

[246] *Рюкзак (нім.).*

Це, звісно, настрій. Один із багатьох, які людина відкриває в собі у цих нових обставинах. Але це також і частка мене, й одна з моїх можливостей. Частина мене, яка дедалі більше проявляється. Але серед іншого: людина — це просто людина. Я вже тепер треную своє серце в тому, що все одно житиму далі, коли буду розлучена з тим, без кого я, як здається, не зможу жити. Я щомиті більше й більше звільняюся зовнішньо за допомогою того, що більше й більше концентруюся на тому, щоб жити далі разом внутрішньо й залишатися поєднаними, хай як далеко одне від одного ми перебуватимемо. Та з іншого боку: коли я так рука в руці йду з ним уздовж набережної, яка вчора була такою осінньою та штормовою, чи в його маленькій кімнатці мене зігрівають його щедрі й добрі рухи, то в мене знову проникають дуже людські надія й бажання: чому ми все-таки не можемо залишитися разом? Усе інше все одно не важливе, тільки б ми могли залишитися разом, я не хочу з ним розлучатися. Але іноді я думаю: можливо, легше за когось молитися здалеку, ніж бачити поруч себе, як він страждає.

Прямі стежки, які пов’язують людину з людиною в цьому шалено перевернутому світі, пролягають лише у внутрішньому вимірі. Зовнішньо людей розкидає, і стежки одне до одного настільки захаращуються руїнами, що в багатьох випадках люди вже не зможуть відшукати дорогу одне до одного. Безперервний контакт і буття разом можливі тільки внутрішньо, і хіба не залишається завжди надія, що люди ще зустрінуться десь на цій землі?

Звичайно, я не знаю, як відреагую, коли я справді стикнуся з фактом, що повинна розлучитися з ним. У моїх вухах ще лунає його голос сьогодні зранку телефоном, а ввечері я вечерятиму з ним за одним столом, і завтра зранку ми прогуляємося, а потім обідатимемо всі разом у Лісл і Вернера

й пообіді займатимемося музикуванням. Він усе ще є. І десь у глибині душі, можливо, я й не вірю, що повинна буду залишити його та інших. Людина — це все-таки просто людина. У цій новій ситуації кожен спершу повинен буде знову пізнати самого себе.

Багато хто закидає мені байдужість і пасивність. Вони кажуть, що я просто здалася. І ще: будь-хто, хто може уникнути їхніх пазурів, повинен це робити і має це за обов'язок. І я маю робити щось для себе. У цьому прикладі сума складників не тотожна відповіді. Адже тепер усі тільки тим і займаються, що роблять щось для себе, аби врятуватися, і водночас велика кількість людей, навіть дуже велика кількість людей, мусить поїхати? І найдивніше полягає ось у чому: я не почуваюся, що я в їхніх пазурях. Ані якщо я тут залишуся, ані якщо буду депортована. Це все здається мені таким банальним і примітивним, я вже абсолютно не розумію цієї логіки, я не почуваюся ні в чиїх пазурях, я почуваюся в руці Божій, якщо це висловити дуже гарно, і де це буде — за цим жахливо дорогим і знайомим письмовим столом чи в порожній кімнатці в єврейському кварталі, а чи, можливо, у трудовому таборі під наглядом есесівців — не важить, я почуватимуся, сподіваюся, завжди в Божій руці. І, можливо, фізично мене призведуть до загибелі, але не далі. І, можливо, я стану жертвою відчаю та нестатків, які я не могла собі уявити у своїх найнестримніших фантазіях. І все ж таки це все — таке дрібне порівняно з незмірною широтою надії на Бога й можливості внутрішніх переживань. Може бути, що я все недооцінюю. Я щодня живу з усіма тяжкими можливостями, які щомиті можуть реалізуватися для моєї власної персони і які для багатьох, для завеликої кількості людей, вже реалізувалися. Я все усвідомлюю до найдрібніших деталей,

я думаю, що я у своїх внутрішніх «Auseinandersetzungen»[247] залишаюся стояти обома ногами на найтвердішому ґрунті найтяжчої дійсності. І моє прийняття — це не упокорення і не брак волі. Усе ще залишається місце для елементарного морального обурення режимом, який так ставиться до людей. Але все навалюється на нас надто значно й надто демонічно для того, щоб на це можна було реагувати, виходячи з особистих почуттів образи чи озлоблення. Це справляє на мене таке враження незрілості й недоречності, коли стаються ці «schicksalhafte»[248] події.

Люди іноді дратуються, коли я кажу: це ж не суттєво, чи я поїду чи хтось інший, річ же в тому, що так багато тисяч людей повинні поїхати? І це неправда, що я хотіла би піти просто назустріч своїй загибелі з покірною усмішкою на вустах: це теж неправда. Це відчуття незворотного й прийняття незворотного, і при цьому знання того, що в нас, зрештою, нічого не можна відібрати. Я би точно не хотіла поїхати з якогось мазохізму й бути вирваною з укладу мого життя останніх років, але я ще навіть не знаю, чи почуватимуся добре, якщо залишуся незаплямованою тим, що мають пережити так багато людей. Мені кажуть: така людина, як ти, зобов'язана убезпечити себе, ти ще маєш стільки зробити в подальшому житті, ти маєш так багато, щоб віддати іншим. Те, що я зможу віддати іншим, я зможу віддати в будь-якому місці — тут, у колі друзів, чи там, у концентраційному таборі. І це рідкісна переоцінка себе вважати, що ти — занадто цінна, щоб разом з іншими віддатися «Massenschicksal». І якщо Бог вважатиме, що я ще багато зроблю, гаразд — тоді я так і зроблю, переживши все, що переживають й інші. І чи є

[247] *Дискусії (нім.).*

[248] *Доленосні, фатальні (нім.).*

я цінною людиною, виявиться по тому, як я поводитимуся за обставин, що змінилися. І в тому разі, якщо я цього не переживу, спосіб, в який я помру, буде вирішальним для того, щоб знати, якою я є. Уже не йдеться про те, щоб *coûte que coûte*[249] не потрапити у певну ситуацію, а про те, як людина поводиться й живе далі в будь-якій ситуації. Те, що я робитиму і що матиме сенс, я буду робити. Мої нирки все ще у підвішеному стані і мій сечовий міхур ще також не зовсім у нормі, і тому я попрошу у лікаря довідку, якщо він мені зможе її дати. Мені ще радять роздобути фіктивну роботу при юденраті. Минулого тижня вони за згоди влади взяли на роботу 180 людей, і тепер люди в розпачі натовпами там збираються. Просто як уламок у безмірному Океані після корабельної аварії, за який намагаються учепитися ще стільки претендентів. Але робити щось у цьому напрямку я вважаю беззмістовним і нелогічним. І мені теж неприємно користатися з добрих зв'язків. До речі, розповідають, що там аж гуде від інтриг, й озлоблення щодо цього чудернацького органу-посередника зростає з кожною годиною. І до того ж: раніше чи пізніше все одно прийде і їхня черга. Але так, можливо, до того часу тут уже висадяться англійці. Це кажуть ті, хто ще має надію на політику. Я вважаю, що треба облишити будь-яку надію на зовнішній світ і що не треба займатися арифметикою щодо часу й таке інше.

Молитва зранку в неділю [12 липня 1942 р.].

Це страшні часи, мій Боже. Сьогодні вночі зі мною вперше трапилося, що я лежала, дивлячись у темряву пекучими очима, і перед ними пропливали численні картини людських страждань. Я пообіцяю тобі одну річ, Боже, дрібниця, але

[249] *Будь-якою ціною (фр.).*

все ж таки: я не вішатиму свої турботи щодо майбутнього, мов ще один важкий тягар, на день сьогоднішній, але це потребує певної вправності. Доволі дневі клопоту його. Я допоможу тобі, Боже, не втратити себе в мені, але я нічого не можу обіцяти наперед. Але єдине стає для мене дедалі яснішим: що Ти не можеш нам допомогти і що це ми повинні допомогти Тобі, і через це останнє ми допоможемо собі. І це єдине, що ми за цих часів ще можемо врятувати, і єдине, до чого все зводиться: шматочок Тебе, Боже, в нас самих. І, можливо, ми також можемо долучитися до відкопування Тебе у спустошених серцях інших. Так, Боже мій, здається, Ти не міг надто вплинути на обставини, вже сталося так, що вони — частина життя. Я теж не закликаю до Тебе, прагнучи пояснень, за це ти пізніше від нас вимагатимеш пояснень. І чи не з кожним серцебиттям я усвідомлюю дедалі ясніше: що Ти не можеш нам допомогти, що це ми повинні допомогти Тобі і що ми повинні до останнього боронити те помешкання в собі, де Ти живеш. Є люди, це чиста правда, які ще до останнього намагаються перенести у безпечне місце пилососи, срібні ложки та виделки — замість Тебе, мій Боже. І є люди, які намагаються убезпечити свої тіла, що є не чим іншим, ніж пристановищем тисячі страхів й озлоблення. І вони кажуть: «Мене вони у свої пазурі не впіймають». І вони забувають, що ніхто не є ні в чиїх пазурях, якщо він у руці Твоїй. Я знову трохи заспокоююся, Боже, розмовляючи зараз із Тобою. Я ще багато говоритиму з Тобою у найближчому майбутньому й у такий спосіб я триматиму Тебе, щоб Ти від мене не втік. Ти ще, напевне, переживатимеш скрутні часи в мені, мій Боже, не завжди будеш сильно підтримуваний моєю вірою, але повір мені, я працюватиму для Тебе, залишуся Тобі вірною і не прожену зі своєї території.

Для великого, героїчного страждання у мене є достатньо сил, мій Боже, але це тисяча маленьких щоденних турбот, які напосідаються на тебе, мов зубаті паразити. Гаразд, поки я трохи почухаюся й кожного дня прокажу собі: про день сьогоднішній ще подбали, захисні стіни гостинного будинку все ще огортають твої плечі, мов часто ношений, знайомий одяг, на сьогодні їжі достатньо й ліжко з білим простирадлом і теплою ковдрою знову чекає тебе на ніч, отже, сьогодні ти не маєш права розтратити й атому своєї сили на матеріальні турботи про себе. Скористайся кожною хвилиною цього дня і зроби так, щоб він щось приніс, став ще одним міцним каменем у фундаменті, в якому зможуть знайти опертя наші майбутні убогі і страшні дні. Жасмин за моїм будинком тепер цілковито знищений дощами й вітрами останніх днів, його білий цвіт розкидано по брудних чорних калюжах на низькому даху гаража. Але десь у мені цей жасмин і досі цвіте — так само пишно й ніжно, як він завжди цвів. І він розливає пахощі навколо помешкання, де Ти живеш, мій Боже. Бачиш, я добре дбаю про Тебе. Я приношу Тобі не лише мої сльози й перестрашені здогади, я приношу Тобі навіть запахущий жасмин у цей штормовий, сірий недільний ранок. Я приноситиму Тобі всі квіти, які зустрічатимуться мені на шляху, мій Боже, і справді — їх дуже багато. Я Тебе точно влаштую у себе якомога краще. Наведу який-небудь приклад: якщо мене замкнуть у тісній камері й над заґратованим віконечком пропливе хмарка, я принесу Тобі цю хмарку, мій Боже, принаймні якщо в мене ще залишаться сили для цього. Я заздалегідь нічого не можу обіцяти, але наміри в мене найкращі, Ти ж бачиш.

А тепер я віддам себе цьому дню. Я сьогодні зустрічатимуся з багатьма людьми, й недобрі чутки та загрози знову обсідатимуть мене, як численні солдати облягають неприступну фортецю.

14 липня [1942 р.], у вівторок увечері.

Так уже є, що кожен має жити в тому стилі, який йому пасує. Активно щось робити, щоб начебто врятувати себе, я не можу, це здається мені настільки позбавленим сенсу, відбирає мій спокій і робить мене нещасною. Той лист-заявка для влаштування на роботу в юденраті за настійними порадами Япа вивів мене на якийсь час із моєї радісної й усе ж водночас страшенно серйозної рівноваги. Так, наче це якась негідна дія. Таке собі скупчення на тому єдиному уламку в безмежному океані після корабельної аварії. І тоді намагання врятуватися, як вийде — зіштовхуючи одне одного й погрожуючи смертю потопельника; все таке непорядне, і юрмища мені теж не подобаються. Я, напевно, належатиму до людей, які краще ще трохи полежать на спині на водах океану, звернувши очі до неба, і які у спокійному й побожному русі потонуть. По-іншому я просто не можу. І вже сталося так, що моя боротьба з моїми власними демонами точиться у внутрішньому просторі, але боротися посеред тисяч наляканих людей зі здичавілими й водночас холодними, як лід, фанатиками, які прагнуть нашої загибелі, мені не до душі. Мені також не страшно, не знаю, я така спокійна, іноді в мене складається таке враження, що я стою на зубцях палацу Історії і дивлюся на широкі простори перед собою. Я можу витримати цей відтинок історії в тому вигляді, як ми його переживаємо, не зламавшись. Я знаю, що відбувається, й у моєї голові — така ясність. Й іноді мені здається, ніби моє серце припорошено попелом. А іноді — ніби перед моїми очима його обличчя блідне й гасне, і повз його сірі риси хаотично летять у прірву століття, й усе тоді перед моїми очима розпадається, й моє серце все відпускає. Такі миті є короткими; пізніше я все знову віднаходджу, й у голові знову настає ясність, і я знову можу нести цей відтинок історії, не ламаючись під його тягарем.

І коли вже почав прогулянки з Богом, то тоді вже гуляй і далі, тоді все життя — така прогулянка; таке в мене дивне відчуття.

Я розумію трошки історію та людей.

Я пишу тепер дуже охоче; може таке бути, що кожне слово під рукою миттєво блідне та втрачає свою силу, й вимагає нового слова, яке ще навіть не народилося.

Якби я могла записати багато з того, що думаю та відчуваю, і що іноді, мов у спалаху, усвідомлюю про життя, про людей і про Бога, це могло би стати чимось дуже гарним, я в цьому твердо переконана. Я щоразу набиратимуся терпіння і даватиму всьому дозріти в мені.

Люди заходять надто далеко у своїх страхах щодо їхнього нещасного тіла. А дух, забутий дух, засихає десь у куточку. Люди живуть неправильно, поводяться негідно. У людей надто мало розуміння історії. Я нікого не ненавиджу. Я не озлоблена. І якщо та загальна любов до людей уже колись почала в тобі розвиватися, вона розростається незмірно.

Багато хто назвав би мене божевільною, відірваною від реальності, якби знав про мої думки та почуття. І все ж я живу в усій реальності, яку приносить кожен день. Західна людина не сприймає «страждання» як частину цього життя. І тому вона ніколи не може зі страждання черпати позитивні сили. Я знову відшукаю ті два рядки з листа Ратенау, які вже раніше колись переписувала. Ось вони. Цього мені не вистачатиме: мені варто лише простягнути руку, і я знаходжу слова й уривки, якими мій дух прагне живитися тої миті. Але я повинна мати все в собі. Людина повинна бути в змозі жити без книжок і без нічого. Звідусіль буде видно маленький клаптик неба, і навколо мене завжди буде достатньо місця, щоб скласти дві руки в молитві.

Зараз о пів на другу ночі. Вейл одягає зараз свій рюкзак на спину, яка надто тендітна для такої важкої ноші, і незабаром вирушатиме на Центральний вокзал. Я піду з ним. Насправді, сьогодні вночі ніхто не мусив би склеплювати очей і мав би тільки молитися.

У середу вранці [15 липня 1942 р.].

Я думаю, що таки недостатньо добре молилася вчора вночі. Коли я сьогодні вранці прочитала його записку, аж тоді щось надломилося в мені й накрило мене з головою. Я саме збирала сніданок на стіл і раптом мусила зупинитися, і скласти руки в молитві просто посеред кімнати, і так низько похилити голову, і сльози, які довго в мені не знаходили виходу, залили моє серце, і в мені було так багато любові та співчуття, і стільки смирення й стільки сили, що це, напевно, трохи допомогло. Коли я прочитала його записку, мене сповнила моя найглибша і найсерйозніша серйозність.

Можливо, це звучить дивно, але ці кілька блідих безладних карлючок олівцем для мене — це мій перший справжній любовний лист. У мене їх повні валізи, цих так званих «любовних листів», і чоловіки писали мені стільки слів — пристрасних і ніжних, благальних і спраглих, багато слів, якими вони намагалися зігріти себе й мене, й іноді горіло, як сіно, що зайнялося.

Але ці його слова вчора: «Du, es ist mir schwer ums Herz»[250], і сьогодні: «Liebes, ich will weiter beten!»[251]. Це — найдорожчі подарунки, які коли-небудь підносили моєму розпещеному серцю.

---

[250] *Мені важко на серці (нім.).*

[251] *Кохана, я хочу молитися далі! (нім.).*

Увечері.

Ні, я не вірю в те, що загину. Сьогодні була та коротка мить такого сильного відчаю і суму — не за всім, що відбувається, а просто за собою; думка про те, що я муситиму залишити його самого, це навіть не сум за своїм бажанням бути з ним, а сум за його бажанням бути зі мною. І кілька днів тому я думала, що зі мною вже нічого не може статися, коли прийде моя повістка, і що я вже наперед усе вистраждала й пережила. Але сьогодні раптом виявилося, що все може позначитися на мені більше, ніж уже позначилося. Було дуже тяжко. На якусь мить я була Тобі невірною, Боже, але не цілком. Добре переживати такі миті відчаю і тимчасового згасання; постійний спокій був би, певно, надприродним. Але тепер я знову знаю, що подолаю будь-який відчай. Сьогодні вдень я не могла й уявити, що зможу ввечері сидіти за письмовим столом така спокійна та сконцентрована. На якусь мить усе було в мені погашене відчаєм, багато зв'язків загубилися, і навалився такий незмірний сум. І ще докупи тисяча маленьких турбот: ноги, які болять після півгодинного переходу, і головний біль, який, бува, підсилюється настільки, що може розчавити ізсередини тощо. Це все знову минулося. Я знаю, що ще часто лежатиму на Божій землі розбита й поруйнована. Я також вірю в те, що я дуже витривала і щоразу зможу підвестися. Хоча сьогодні вдень в мені відбувався процес загартовування й зачерствіння, і я вижила, та що ж можуть зробити з людиною роки екстремальних обставин. Але зараз у моїй голові ясність, як ніколи. Ляжу спати сьогодні рано і завтра зранку почуватимуся добре після такого відпочинку. Мені треба завтра з ним детально поговорити про нашу долю і про наше ставлення до неї. Так, звісно!

І мені принесли листи Рільке — за 1907–1914 роки та за 1914–1921 роки; сподіваюся ще прочитати їх. І Шубарта. Їх принесла Йопі[252]. І вона зірвала зі свого тіла светр із чистої вовни, що захищає від дощу та холоду, немов другий святий Мартин. Це вже одна річ для подорожі. Чи зможу я взяти із собою між ковдрами ті дві частини «Ідіота» й мої маленькі словнички «Ланґеншайдт»? Я би залюбки взяла менше їжі, якщо в рюкзак влізуть ці книжки. Узяти менше ковдр не вдасться, бо я тепер уже мерзну до смерті. Сьогодні в коридорі лежав рюкзак Ганса, я тихенько приміряла його, в ньому було не надто багато речей, але, чесно кажучи, мені і такий наплічник був заважкий.

Гаразд, я все одно в руці Божій. Так само, як і моє тіло з усіма його недугами. Якщо я буду розчавлена й приголомшена, то десь у маленькому закутку душі я маю знати, що знову підведуся, інакше пропаду.

Я починаю шлях, і мене на цьому шляху вестимуть. Я щоразу оговтуюся і знаю краще, ніж до того, як мені чинити. Не те, як мені чинити, а те знатиму, що робити в кожній ситуації.

«Liebes, ich will weiter beten».

Я його так люблю.

І я сьогодні знову запитую себе: чи не простіше буде з відстані молитися за когось і внутрішньо продовжувати бути з ним далі, ніж бачити поряд себе, як він страждає?

Буде, як буде; моя єдина небезпека полягає в тому, що моє серце розіб'ється від кохання до нього. Тепер я ще трохи хочу почитати.

Коли я молюся, то ніколи не молюся за себе — завжди за інших, або ж веду маячний, чи дитячий, чи смертельно

[252] Йопі — це Йоганна Смелік, дочка Класа Смеліка.

серйозний діалог із тим найглибшим у мені, що я для зручності називаю Богом. Мені здається: молитися про щось для себе — це так по-дитячому. Я завтра таки маю запитати його, чи він молиться за себе. Авжеж, коли я молюся за нього, насправді я молюся також і за себе. Молитися за іншого про те, щоб із ним було все добре, мені здається теж було би по-дитячому; можна молитися тільки за те, щоб інший мав силу перенести й важке. І якщо молишся за когось іншого, передаєш йому трохи власної сили.

І ось у чому найбільше страждання для багатьох: цілковита внутрішня неготовність, через що вони вже тут фатально гинуть ще до того, як побачать трудовий табір. Із таким ставленням наша катастрофа є цілковитою. Справді, справді, пекло Данте — легковажна оперета порівняно із цим. «Dies ist die Hölle»[253], — сказав він останнього разу — просто й по-діловому. Іноді мені здається, що навколо моєї голови — завивання, рик і свист. І небо висить так загрозливо низько. І все ж час від часу в мені здіймається той легкий і танечний гумор, який мене ніколи не полишає і який усе ж не є гумором шибеника, принаймні, мені так здається. Із часом я так потрошку доросла до цих моментів, що вони мене не дивують, і я можу й далі жити, дивлячись на речі ясним поглядом. Усе ж те, чим я займалася за цим письмовим столом протягом останніх років, не було самою «літературою» та *Schöngeisterei*.

І ці останні півтора року: вони могли би врівноважити ціле життя страждань і занепаду. Вони стали частиною мене, ці півтора року — це я сама, і вони зібрали для мене запас, яким я зможу живитися все подальше життя, не відчуваючи потреби в чомусь іншому.

[253] *Це — пекло (нім.).*

Пізніше.

Я хочу запам'ятати дещо для найтяжчих митей і завжди мати це під рукою: те, що Достоєвський чотири роки сидів у каталажці в Сибіру, маючи з книг тільки Біблію. Йому також ніколи не дозволяли бути самому й гігієна там була теж не найкраща.

15 липня Етті взяли на роботу в юденраті (примітка Й.Г.Г.).

[Четвер] 16 липня [1942 р.], о пів на десяту вечора.

Чи в тебе таки інші плани на мене, Боже? Чи можу я їх прийняти? Я й далі буду готова. Завтра я потраплю в пекло, я маю добре відпочити, щоб могти виконувати там роботу. Про цей один день сьогодні я згодом зможу розповідати цілий рік. Яп і старий друг Лопейт, який сказав: я таки не дозволю, щоб Етті Г. потягли в Німеччину. А я сказала Япу після того, як Лео де Вольф позбавив нас ще кількох годин чекання: «Пізніше за це я матиму зробити багато доброго іншим людям». У нашому суспільстві так не роблять, це не справедливо. Лісл дуже дотепно зауважила: «Dann bist Du eben das Opfer der Protektion»[254].

І все одно я ще в тому коридорі, в духоті та натовпі прочитала зо два листи Рільке, я все одно по-своєму продовжую рухатися. І страх смерті на обличчях. Усі ті обличчя, мій Боже, ті обличчя. Піду зараз спати. Я сподіваюся бути ядром спокою в тій божевільні. Устану завтра рано, щоб заздалегідь зібратися. Боже, яким є Твій план щодо мене. Я ще навіть не вповні усвідомила зміст цього запрошення — і за кілька годин уже загубила його. І все так швидко сталося, чи не так?

[254] *Тоді ти просто — жертва протекції (нім.).*

Він сказав: «Я сьогодні читав твій щоденник, і коли я про це прочитав, я знав: з тобою нічого не станеться».

Я повинна зробити щось для Лісл і Вернера, просто повинна. Без поспіху. Обдумано і сконцентровано, але швидко покласти листа до кишені Лопейта.

Сталося диво, і це я теж маю прийняти, повинна бути в змозі витримати.

Твої шляхи дуже несповідимі, мій Боже.

19 липня [1942 р.]. Ранок у неділю, за десять хвилин десята.

Я би хотіла довго поговорити з тобою, Боже, але маю лягати спати. Я зараз наче як під наркотиками, і якщо не ляжу спати о десятій, то завтра не витримаю такого дня.

І до речі: спершу мені треба буде знайти зовсім іншу мову для того, щоб розповідати про те, що рухає моїм серцем останніми днями. Я ще далеко не збагнула Тебе, мій Боже, і цей світ. Я хочу жити ще дуже довго й переживатиму все, що нам скажуть. Ці два останні дні, Боже, ці два останні дні!

І ця ніч. Він дихає так, наче йде. І я сказала під ковдрою: «Помолімося разом». Ні, я не можу про це говорити, про все, що сталося останніми днями й учора вночі.

І все ж я обрана тобою, мій Боже, в тому, що ти настільки даєш мені брати участь у цьому житті і що ти дав мені стільки сил, що я вмію витримувати все це. І що моє серце також може пережити такі великі й сильні почуття. Коли я вчора вночі нарешті піднялася у кімнату Діккі й упала навколішки — майже гола, цілковито «aufgelöst»[255], тоді я враз сказала: «Я пережила таки великі речі сьогодні вдень і вночі, мій Боже, дякую, що можу витримати це все і що ти так мало приховуєш від мене».

А тепер мушу лягати спати.

---

[255] *Знесилений (нім.).*

20 липня [1942 р.] Ранок у понеділок, о пів на десяту.

Немилосердно, немилосердно! Але тим милосерднішими ми повинні бути внутрішньо, це ж таки єдине, що залишається.

Ось до чого зводиться моя молитва сьогодні рано-вранці:

«Мій Боже, ця ера надто тяжка для таких слабких, як я. Я знаю також, що після неї знову настане інша ера, що буде гуманною. Я б так хотіла залишитися жити, щоб перенести в цю нову еру всю ту людяність, яку зберігаю в собі попри все, з чим стикаюся щодня. Це також єдине, чим ми можемо підготувати прихід цієї нової ери — готуючи її в наших душах уже тепер. І десь я така світла ізсередини, настільки позбавлена будь-якого озлоблення й маю стільки сил і любові в собі. Я би так хотіла залишитися жити для того, щоб допомогти підготувати цей новий час і щоб усе незнищенне в собі перенести неушкодженим у цей новий час, який достеменно настане, він уже проростає в мені, я ж це відчуваю?

Усе було якось так цього ранку, здається, така молитва. Я так спонтанно встала навколішки на тому жорсткому кокосовому ковбику у ванній кімнаті, і сльози полилися по моїх щоках. І я думаю, що ця молитва дала мені сил на весь день.

Я зараз ще прочитаю невеличку новелу. Я й далі продовжую попри все підтримувати мій власний стиль життя, навіть якщо й друкую по тисячі листів на день із десятої години ранку до сьомої вечора й повертаюся додому, натерши ноги, о восьмій годині, а потім ще треба поїсти. Я завжди знаходитиму годину для себе. Я залишаюся цілком вірною собі, й не упокорюся чи не розм’якну.

Я б не змогла витримувати цю роботу, якби щодня не черпала сили з того великого спокою та зрілості, що маю в собі, чи не так?

Так, мій Боже, я залишаюся тобі дуже вірною й у смутку, й у радості, і я не загину, і я все ще вірю у глибший сенс цього життя, і я знаю, що повинна жити далі, й у мені — така велика впевненість, і… і Тобі, напевне, буде важко це зрозуміти, але я вважаю життя таким прекрасним і почуваюся щасливою. Чи це не дивовижно? Я теж нікому не наважилася би про це розповісти.

21 липня [1942 р.]. Ранок у вівторок, дев'ята година.

Сьогодні ввечері, коли я довго йшла пішки додому й турботи знов намагалися обсісти мене, і їм, здавалося, не буде кінця, я раптом сказала: «Коли ти вже говориш про те, що віриш у Бога, то маєш робити це послідовно, тоді ти повинна віддатися й довіритися йому цілковито. Тоді ти не маєш права турбуватися про завтрашній день».

І тоді, коли я недовго гуляла з ним уздовж набережної — дякую, Боже, що це все ще можливо; якби я могла бути з ним лише по п'ять хвилин на день, то це б усе одно було варте того, що я цілий день працюю для того — тоді він сказав: «O, die Sorgen, die man alle hat»[256], тоді я йому теж сказала: «Ми маємо бути послідовними — якщо в нас вже з'явилася віра, то вона повинна бути в нас повною».

Я відчуваю себе сховищем відтинку цінного життя й усієї відповідальності за це. Я почуваюся відповідальною за гарні й великі почуття до цього життя, які я маю в душі, й повинна намагатися пронести їх неушкодженими крізь цей час до кращого часу. Це єдине, що має цінність. Я постійно свідома цього. І бувають миті, в які я думаю, що ось-ось і я впокорюся чи зламаюся, але щоразу зринає почуття

[256] *О ці турботи, які є в усіх (нім.).*

відповідальности за те, щоб те життя, що є в мені, зберегти справді живим. Я прочитаю ще кілька листів Рільке й ляжу дуже рано спати. Аж до сьогоднішнього дня мені таки так нескінченно добре в моєму особистому житті.

І серед тисячі клопотань, які я сьогодні надрукувала в тому середовищі, яке лежить десь посередині між пеклом і божевільнею, я все ж вичитала це в Рільке, і цей уривок значив для мене так само багато, як і якби я прочитала його в усамітненні цієї тихої кімнати:

«Aber ich habe weinigstens in mir die Gebärde entdeckt, mit der man Großes zu Großem stellt, nicht um das Schwere loszuwerden, das in allem Großem groß und in allem Unbegreiflichen unendlich ist: sondern um es wiederzufinden, immer an derselben erhabenen Stelle, an der es sein Leben weiterlebt, abgesehen von unserer verwirrten Trauer, über die es maßlos hinauswächst»[257].

І я ще хотіла додати: я гадаю, що поступово прийшла до тієї простоти, до якої завжди прагнула.

[Середа] 22 липня [1942 р.], восьма година ранку.

Боже, дай мені сили — не лише духовні, а й фізичні. Я хочу чесно зізнатися тобі в момент слабкості: коли я повинна буду залишити цей будинок, не знатиму, що робити. Але я не хочу турбуватися про це і дня заздалегідь. Забери від мене ці турботи, бо якщо я повинна буду нести їх разом ще з іншими, тоді ж я взагалі не зможу жити? Це правда, я сьогодні дуже втомлена, в усьому тілі, й не маю багато снаги

[257] *Але принаймні я відкрив у собі порух, яким поєднуєш Велике з Великим не для того, щоб позбутися тягаря того, що є великим у своїй величі і безмежним у своїй непізнáнності, а для того, щоб знову віднайти його на тому самому піднесеному місці, де воно продовжуватиме жити своїм життям незалежно від нашої скорботи, за яку воно без міри більше (нім.).*

до сьогоднішньої роботи. Я не зовсім вірю в цю роботу; якщо вона триватиме довго, то думаю, що я зовсім розм'якну і скорюся. І все ж я вдячна за те, що ти не залишив мене сидіти за цим тихим письмовим столом, а поставив мене посеред страждань і турбот цього часу. Було б не важко побудувати з Тобою ідилію в безпечному кабінеті, але зараз ідеться про те, щоб я носила Тебе всюди із собою неушкодженим і щоб я залишалася Тобі вірною, проходячи крізь вогонь і воду, як я Тобі обіцяла. Коли я так іду вулицями, можу багато думати про Твій світ; це власне й не можна назвати думанням, це радше намагання осягнути його новим органом чуття. У мене часто виникає враження, ніби я можу поглянути на цей час, як на етап історії, початок і кінець якого я вже можу бачити і який мені вже вдається «einordnen»[258] у загальній цілісності. І я така вдячна за це: за те, що я ані на дещицю не озлоблена і не сповнена ненависті, а маю натомість таке велике смирення, що не є покірністю, і також неначе якесь розуміння цього часу, хай там як дивно це звучить. Людина повинна зрозуміти також і цей час, якщо вона розуміє людей, адже цей час твориться нашими людьми. І він тут є таким, яким він є, і отже, його треба вміти зрозуміти, хай би яким приголомшливим людина час від часу його вважала.

Я в чомусь рухаюся власним внутрішнім шляхом, який стає дедалі простішим і дедалі менш мудрованим, але який усе одно вимощено лагідністю та вірою.

23 липня [1942 р.]. У четвер зранку, дев'ята година.

Мої червоні та жовті троянди зовсім розкрилися. Поки я сиділа там у пеклі, вони тихенько собі цвіли далі. Багато хто говорить: «Як ти ще можеш зараз думати про квіти?».

---

[258] *Розмістити (нім.).*

Коли я вчора ввечері пройшла пішки ту велику відстань із пухирем на нозі, наприкінці я все одно ще обійшла квартал у пошуках кіоску квіткаря й повернулася додому з великим букетом троянд. І ось вони стоять. Вони так само справжні, як і те лихо, з яким я маю справу цілий день. В одному житті є місце багато для чого. І в мене стільки місця, мій Боже.

Коли я проходила сьогодні тими переповненими коридорами, раптом відчула сильний порив упасти навколішки там на кам'яну підлогу, серед натовпу людей. Єдиний гідний людини жест, який нам, людям, залишається ще за цього часу — це впасти навколішки перед Богом.

Щодня я дізнаюся більше про людей, про те, що немає допомоги людям від інших людей і як людина чим далі, тим більше залишається сам на сам із власними внутрішніми силами.

Від мене можна часто почути, що там — великий безлад. Але сьогодні я враз подумала: навіщо мені вживати те слово «безлад» так часто, воно розмножується в тій атмосфері, від чого вона кращою не стає.

Найгнітючішим є те, що помічаєш: майже ні в кого з тих, із ким я працюю, страждання нашого часу не розширюють внутрішні горизонти. Вони також по-справжньому й не страждають. Вони ненавидять і засліплені оптимізмом щодо власної персони; вони інтригують, мають амбіції щодо кар'єри, там суцільний брудний бедлам, і бувають моменти, коли мені хочеться безнадійно похилити голову на мою друкарську машинку і сказати: я так далі не можу. Але щоразу все одно якось продовжую рухатися вперед і пізнаю людей ще глибше.

Тепер десята година. Насправді мені треба лягати спати. Але я би ще так хотіла почитати. У мене справи йдуть ще так фантастично добре. Лісл, маленька смілива Лісл, сидить

до третьої години ночі, шиючи сумочки для фабрики. Вернер не перевдягався шістдесят годин поспіль, у нашому житті відбулися дуже дивні речі, Боже, дай нам силу. А надто — допоможи йому видужати й не забирай його в мене. Сьогодні мене раптом охопив страх, що він несподівано зникне. Мій Боже, я обіцяла Тобі вірити в Тебе і я знову позбулася моїх страхів і неспокою. У суботу ввечері я буду в нього. Безмірно вдячна за те, що щось подібне ще можливе.

Цей день був знову дуже важким, та я все одно пережила його, я би хотіла сказати ще щось гарне, не знаю чому, щось про ті троянди чи щось про моє кохання до нього. Прочитаю ще два-три листа Рільке, й тоді — у ліжко.

У суботу візьму вихідний.

Найдивовижнішим мені здається це: в тілесному плані все в мені працює надзвичайно добре — жодного головного болю, болю у шлунку тощо. Іноді таке враження, що вони от-от почнуться, але тоді я настільки збираюся у своєму внутрішньому спокої, що кров знову починає вільно перетікати моїми судинами. Виходить, що мої недуги були таки «psychologisch bedingt»[259]. Це також не силуваний спокій, як багато хто думає про мене, й не початок перевтоми на роботі. Якби зі мною сталося те, що відбувається зараз, рік тому, я би за три дні достеменно впала в депресію, вчинила б самогубство або поводилася би силувано-весело. А зараз є така велика врівноваженість, така сила, і спокій, і глобальне розуміння речей, і також здогади про їхню сув'язь, не знаю, що це, але попри все — зі мною все дуже добре, мій Боже. Я все одно не зможу далі читати, я надто втомлена, прокинуся завтра рано й попрацюю ще трохи за цим столом.

Я сьогодні знову про це думала, коли ми говорили про те, що хочемо бути разом: ти вже тепер маєш такий поганий,

[259] *Психологічно вмотивований (нім.).*

зношений вигляд, я тебе так кохаю, але найгірше буде, якщо я бачитиму, як ти страждаєш поряд мене і терпиш нестатки, я хочу радше молитися за тебе з відстані. Я прийму все таким, яким воно прийде, мій Боже. Я не дуже вірю в допомогу ззовні, я також і не сподіваюся на неї — на англійців, чи американців, чи революцію, чи Бог його знає на що. Людина не може покладати на це всі свої надії.

Усе, що прийде, буде добрим. Добраніч.

24 липня [1942 р.]. У п'ятницю зранку, 8 година.

Я хочу ще годинку інтенсивно повчитися перед тим, як почну цей день, я маю в цьому сильну потребу й маю для цього зібраність.

Коли мене рано-вранці знову пообсідали турботи, я просто встала. Боже, забери їх від мене. Я не знаю, що муситиму робити, якщо він отримає повістку, якими шляхами муситиму піти заради нього. Одна річ є певною: людина повинна заздалегідь усе прийняти і бути готовою до всього, і знати, що в нас не може бути відібране останнє, внутрішнє; і з опертям на спокій, який в людині відтак внутрішньо зростає, вона може робити необхідні практичні справи — те, що треба. Не роздумувати чи боятися, а спокійно і ясно думати.

Мої троянди ще стоять.

Піду віднесу Япові ті півфунта масла.

Дуже втомилася.

Я можу знести тягар цього часу, я навіть його трошки розумію.

Якщо я переживу цей час і якщо я тоді зможу сказати, що життя гарне і сповнене сенсу, то мені таки повинні будуть повірити.

Якщо всі ці страждання не призводять до розширення горизонтів, до більшої людяності, до того, що всі дріб'язкові та другорядні речі відпадають від тебе в цьому житті, тоді вони були даремними.

Сьогодні ввечері я вечерятиму з ним у «Кафе де Парі», такий похід у ресторан майже гротескний; Лісл, яка сказала: «Es ist doch eine Gnade, daß wir das alles tragen dürfen»[260].

Лісл — велика жінка, насправді велика жінка, я хотіла би пізніше написати про неї. Ми проб'ємося.

25 липня [1942 р.]. У суботу зранку, дев'ята година.

Я почала день нерозумно. Із розмов про «ситуацію», ніби для її опису взагалі можна підібрати слова. Цей цінний подарунок, цей один вільний день, я маю провести з користю. Не за розмовами й розбурхуванням людей навколо тебе. Цього ранку я дам поживу своєму духові; я помічаю, наскільки в мені зростає потреба давати своєму духові опрацьовувати непростий навчальний матеріал.

Останній тиждень — це моє велике самоствердження. У тій божевільні я рухаюся власним внутрішнім шляхом. У маленькому приміщенні відбуваються одночасно різні наради сотень людей, друкарські машинки клацають, а я сиджу десь у куточку й читаю Рільке. Учора посеред дня ми раптом почали переселятися, з-під мене витягували столи та стільці, люди, що чекали, юрмилися в приміщенні, всі давали накази і контрнакази навіть щодо найнезначнішого стільця, але Етті сиділа в куточку на брудній підлозі між її друкарською машинкою та купкою бутербродів, і читала Рільке. Я дбаю там про власні соціальні правила, і приходжу та йду, коли вважаю це за правильне. Посеред того хаосу й лиха я живу

---

[260] *Це ж таки милість, що нам дано це все пережити (нім.).*

в настільки власному ритмі й можу будь-якої миті заглиблюватися у важливе для мене, друкуючи при цьому сотні листів. Це не є закриванням від усіх страждань навколо мене і не є отупінням. Я все теж переношу й усе це зберігаю в собі, але я неухильно рухаюся власним шляхом. Учора був шалений день. День, коли знову прокинувся мій майже сатанинський гумор і коли я раптом знову почувалася, як пустотлива дитина. Боже, вбережи мене від однієї речі — не дай мені потрапити в один табір із людьми, з якими я тепер працюю. Згодом я напишу про них сотні сатир.

І потім у цьому житті ще залишається багато можливостей для пригод: учора я з ним їла смажені кістки — незабутньо й у плані ціни, й у плані якості. А сьогодні ввечері подамся до нього о п'ятій годині й залишуся там до завтрашнього ранку. Ми трохи почитаємо, попишемо й побудемо разом — увечері, вночі та за сніданком. Так, такі речі ще теж існують. Відучора я знову почуваюся такою сильною й радісною. Вільною від страхів, і щодо нього теж. Абсолютно вільною від усяких страхів.

Через те ходіння мої ноги стають дуже міцними. Можливо, я ще перейду пішки всю Росію?

Він каже: «Це час, в який треба втілити на практиці постулат "полюби свого ворога"». І якщо ми так кажемо, то нам повинні вірити, що це можливо?

Я ще хочу переписати з Рільке дещо, що вразило мене вчора, бо стосувалося й мене, як і багато його речей.

В мені зростає безмірне мовчання. І навколо нього плещуться численні слова, які тебе втомлюють, бо ними нічого не можна висловити. Треба ще більше стримуватися від тих слів, що нічого не кажуть, щоб віднайти ті кілька слів, яких

людина потребує. І крізь мовчання має проростати нова можливість висловлення.

Тепер о пів на десяту. Хочу посидіти тут за столом до дванадцятої; пелюстки троянд розвіяні між моїми книжками. Одна жовта троянда розкрилася до краю своїх можливостей і дивиться на мене — велика й відкрита. Ті дві з половиною години, які маю перед собою, здаються мені цілим роком усамітнення. Я така вдячна за ці кілька годин і також за зібраність, яка зростає в мені дедалі більше.

27 липня 1942 р. Ранок у понеділок, восьма година.

У кожну мить свого життя людина повинна бути готовою переглянути своє життя й розпочати все з початку в іншому місці. Я розпещена й недисциплінована. В усьому, що я роблю, моя мета, можливо, ще забагато є в тому, щоб насолоджуватися життям. Через такий настрій, який я маю від учорашнього вечора, я не можу сказати собі нічого іншого, окрім того, що ти таки справді дуже невдячна. На цих вихідних було багато доброго. Так багато, що я могла би цим живитися довгі тижні, навіть якби вони не приносили нічого, окрім лиха. І я справді поводжуся не по-товариськи з тими панянками там за друкарськими машинками. Так уже є, що я вважаю цю роботу недолугою та безцільною, й намагаюся щосили уникнути її. Я цього раннього ранку є настільки незадоволеною, сумною й у стані пошуку, як не бувала вже давно, і тут ідеться не про велике «страждання», а про власні маленькі невдоволення та брак пристованості. І мені так сумно, бо все цінне й добре, що було на цих вихідних, поховано й загинуло від дрібниці. Коли трохи вульгарна панянка, що хотіла погратися в начальника, звертається до мене, коли я хочу потихеньку забратися звідти о п’ятій годині: «О ні, це неможливо, треба ще додрукувати інструкцію, це дуже

не по-товариськи, що ти вже надумала йти». І через те, що в мою машинку влазить тільки п'ять копірок, а нам треба було десять екземплярів тієї інструкції, мені в результаті довелося передруковувати все двічі. А тобі так хочеться до свого коханого, й у тебе болить спина, й кожна клітина твого організму бунтує. Ти налаштована неправильно. Ти краще подумай, що ти можеш перебувати в Амстердамі біля дорогих тобі людей тому, що прийнята там на роботу. І тобі й так усе легко дається.

Учора вдень на мене раптом звалилося усвідомлення того, наскільки безнадійною, глибоко безнадійною, невтішною, негідною й позбавленою жодних перспектив є вся ця затія. «*Ich bitte ergebenst um Freistellung vom Arbeitsdienst in Deutschland*[261], бо я тут уже так багато працюю на вермахт і є для вас незамінною». Це абсолютно невтішно. І водночас я також знала: якщо ми цьому нічого не протиставимо, нічого, що сяяло б і випромінювало силу, що знову розпочне все заново десь у зовсім іншому місці, тоді ми пропали, пропали назавжди. Я знову відшукаю шлях до сяйливого та нового, тепер він захаращений. Я втомлена й пригнічена. Маю ще півгодинки, а я хотіла би писати цілими днями, поки не скину із себе все, що на мене так несподівано почало тиснути. Спочатку мені доведеться пройти крізь дуже багато темних вузьких підземних коридорів перед тим, як я раптом знову вийду на відкриту, залиту світлом галявину.

Учора вдень я сиділа у вузькому коридорі, переповненому людьми, чекаючи півтори години на Вернера. Я сиділа на табуреті, притулившись спиною до стіни, багато людей проходили повз мене, наштовхувались на мене й перелазили через мене. А я сиділа там із томиком Рільке на колінах і

[261] *Уклінно прошу звільнити мене від трудової повинності в Німеччині (нім.).*

читала. І читала по-справжньому, сконцентровано й заглиблено. І я знайшла там дещо, що могло супроводжувати мене довгі тижні. Зараз перепишу цей уривок. І пізніше я знайшла сміттєвий бак на сонці на майданчику за новим місцем нашої роботи, і я сиділа там і читала Рільке. І в суботу ввечері кільце наших стосунків замкнулося, так просто й самоочевидно. Так, наче ночами мене не накривало ніщо інше, окрім заквітчаної ковдри. І знову ці канали, вздовж яких я ходжу і які я глибше й глибше закарбовую із внутрішнього боку мого єства, щоб вони завжди були зі мною. І чи може робота на годину довше — навіть якщо йдеться про тупу роботу, проти якої бунтуєш — позбавити тебе цього всього? Довести тебе до такого стану, щоб тобі здавалося, буцімто нічого іншого не було? Страхи приховані глибше, і я би змогла дістатися до них, але зараз не маю часу.

Я зараз ітиму повз численні канали й намагатимуся бути дуже тихою в душі й дослухатися до себе — що ж відбувається зі мною. Мені буде потрібно ще дуже сильно «verwandeln»[262] сьогодні.

І ще одне: Я таки вважаю, що в мені десь є регулятор. Я щоразу отримую попередження у вигляді «Verstimmung»[263], коли мене збиває з правильного шляху, і якщо я тільки залишуся чесною та відкритою, і зберігатиму добру волю справді стати тією людиною, якою я повинна бути, й робити те, що мені в цей час наказує робити совість, тоді все буде добре. Я думаю, що життя висуває до мене дуже високі вимоги й має плани щодо мене, але я повинна залишатися відкритою до свого внутрішнього голосу і також чинити так, як цей

---

[262] *Перевтілитися (нім.).*

[263] *Поганий настрій (нім.).*

голос велить, і залишатися відкритою та чесною, і також не бажати відкинути від себе важкі речі.

28 липня [1942 р.]. У вівторок зранку, о пів на восьму.

Я дам ланцюгу цього дня розкрутитися ланка за ланкою; сама я не мішатимуся, а матиму віру. Не заважатиму Тобі приймати свої рішення, мій Боже. Сьогодні вранці я знайшла в поштовій скриньці лист. Я помітила, що у конверті був аркуш білого паперу. Я була дуже спокійною й подумала: моя біла повістка, прикро, тепер я навіть не встигну скласти свій рюкзак. Пізніше я помітила, що мої коліна тремтіли. Це був запит про особисті дані співробітників юденрату. У мене ще навіть немає посвідчення з номером. Я зроблю ті кілька кроків, які, як мені видається, мені треба зробити. Можливо, мені доведеться довго чекати, зі мною підуть Рільке і Юнґ, сподіваюся сьогодні багато попрацювати.

І коли пізніше мій дух уже не зможе втримувати численні образи, й тоді теж на горизонті моїх спогадів сяятимуть ці два останніх роки, мов чудова країна, де я колись мешкала і яка й досі залишається моєю.

Учорашній день вселив у мене знову стільки мужності. Бо тоді я дізналася, як Бог постійно оновлює мої сили.

Як відчуваю, як ще пов’язана з усім тут тисячею ниток. Мені потрібно буде відірвати їх одна за одною й закинути кінці на борт, щоб я, від’їжджаючи, нічого не полишала, а забирала би із собою все.

Бувають миті, коли я почуваюся, наче маленька пташка, схована у великій руці, що мене оберігає.

Учора моє серце було птахом, пійманим у пастку. Тепер це знову — вільний птах, який безперешкодно лине над усім. Сьогодні сонце. А зараз я зроблю собі бутерброди й вирушу в дорогу.

Пізніше.

Пізніше я стану літописцем наших пригод. Я викую в собі нову мову і зберігатиму її у своїй душі, якщо не матиму можливості їх записати. Я зачерствію і знову оживу, й падатиму — і знову підводитимусь, і, можливо, колись набагато пізніше матиму знову навколо себе спокійний простір, що буде тільки для мене, й тоді я сидітиму в ньому так довго, хай це навіть буде цілий рік, аж поки життя знову не завирує в мені і не повернеться до мене у словах, які свідчитимуть про те, про що потрібні будуть свідчення.

О пів на дев'яту вечора.

Якщо не зважати на історичний аспект, якщо це назвати дуже сухо, то сьогоднішній день був повний пригод, нехтування обов'язками і сонця. Я прогулювала роботу, гуляючи повз канали, й присіла навпочіпки в куточку його кімнати навпроти його ліжка. У маленькій циновій вазочці знову стоять п'ять чайних троянд.

Між «загартований» і «зачерствілий» є різниця. Тепер ці слова часто плутають. Я думаю, що стаю щодня загартованішою — за винятком того недисциплінованого сечового міхура — але зачерствілою я не стану ніколи, у мене також немає потреби такою ставати.

Переді мною дедалі чіткіше починають проступати деякі речі. Наприклад, це те, що я не хотіла би стати його дружиною. Я хочу визнати це зараз дуже тверезо й по-діловому: різниця у віці є надто великою. Я вже бачила, як один чоловік у мене на очах постарів за кілька років. Я бачу і як він старіє. Він — старий чоловік, якого я кохаю, безмежно кохаю, і з яким я завжди внутрішньо залишуся пов'язаною. Але «одружуватися» — те, що чемний громадянин називає «одружуватися» — хочу констатувати це нарешті дуже тве-

резо й чесно: цього я б не хотіла. І щогодини мене живить любов, яку я маю до нього та інших. Нескінченно багато пар складається в останній момент у поспіху і з відчаю. Я би все ж радше залишилася сама й для всіх.

Звичайно, вже ніколи не виправити того, що одна частина євреїв сприяє тому, щоб решта — переважна більшість — була вивезена. Історія ще винесе свій вирок із цього приводу.

І все-таки знову це: життя таке «цікаве» попри все. В мені повсякчас зринає майже демонічне споглядання всього, що зараз відбувається. Бажання бачити й чути, й бути присутньою, виманити в життя всі секрети, холодно вивчати обличчя людей в останніх конвульсіях. І також раптом опинятися віч-на-віч із собою й багато пізнавати з видовища, що пропонує власна душа за наших часів. І знайти пізніше для цього всього правильні слова.

Я зараз перечитуватиму далі свої старі щоденники. Я їх вирішила-таки не рвати. Можливо, пізніше вони допоможуть мені віднайти зв'язок із собою.

Часу для того, щоб підготуватися до катастрофічних подій у нас було вдосталь — два повних роки. І це ж треба, щоб саме цей останній рік виявився вирішальним у моєму житті — мій найкращий рік. І я знаю напевне, між цим моїм життям і життям, яке скоро настане, буде зв'язок. Бо це життя, яке звершується в царині внутрішнього, і декор впливає на нього щодалі менше.

«Загартований»: треба відрізняти від «зачерствілого».

29 липня [1942 р.]. У середу зранку, восьма година.

У неділю вранці у своєму шалено-смугастому халаті я забилася в куточок його кімнати на підлозі й церувала шкар-

петки. Іноді буває така чиста вода, що можна розрізнити геть усе, що лежить на дні. Ти могла би формулювати ще огидніше, якщо можна запитати? Я маю на думці ось що: було таке відчуття, наче життя в тисячах своїх деталей, поворотів і рухів постало переді мною таким ясним і прозорим. Наче я стояла перед Океаном і могла бачити його дно крізь кришталево чисту воду. Чи зможу я колись і справді писати, на що я вже майже втратила надію? Чи все-таки ні? Можливо, мине чимало часу, поки я зможу описати таку мить свого життя, вершинну мить. Людина сидить у куточку кімнати коханого чоловіка й церує шкарпетки, й водночас вона — на березі потужного й величного безмежжя, води якого такі кришталево чисті та прозорі, що можна бачити дно. І це — твоє відчуття життя у певний момент. І це незабутньо. І зараз я ще справді думаю, що в мене буде грип чи щось подібне. Цього не може статися, я принципово проти цього. І мої ще не дуже треновані ніжки сьогодні дуже втомлені після вчорашніх довгих переходів. І зараз мені треба роздобути посвідчення Вернера. Я незабаром влаштуюся в тій маленькій кімнатці нагорі з такою самою дружньою непохитністю щодо себе, як і вчора. І похід до стоматолога вже більше, ніж на часі. Чи багато буде сьогодні роботи? Зараз вирушатиму. Людина ніколи не знає, що принесе їй день, воно й не важить, вона вже не залежить від того, що він принесе, так є і в наш час. Чи я не перебільшую? А якщо завтра прийде біла повістка? Здається, що вивезення з Амстердама наразі зупинили. Тепер беруться за Роттердам. Не залишай їх, мій Боже, не залишай роттердамських євреїв.

Між 29 липня і 5 вересня Етті, ймовірно, не вела щоденника. В її житті події драматично набирають обертів. У цей період вона добровільно подає запит на повістку до Вестерборка та їздить до табору. Але на її особисте життя щонайменше так само докорінно впливає несподівана хвороба та смерть Ш. На початку вересня Етті отримує дозвіл повернутися на кілька днів до Амстердама. Вона повертається хворою. У цьому останньому збереженому зошиті Етті вона описує смерть Шпіра, свою ностальгію за Вестерборком й уривки спогадів про людей і ситуації, які вона там полишила.

15 вересня [1942 р.]. У вівторок зранку,
о пів на одинадцяту.

Можливо, всього цього разом було таки забагато, мій Боже. Тепер мені нагадують про те, що людина має також і тіло. Я думала, що мій дух і моє серце зможуть самі все витримати, але тут з'являється моє тіло й каже: стоп. І тепер я відчуваю, як Ти багато дав мені, щоб я витримала. Стільки прекрасного й стільки тяжкого. І щойно я виказувала готовність витримувати тяжке, воно перетворювалося на прекрасне. І прекрасне та величне було іноді важче витримати, ніж страждання, бо воно було таким приголомшливим. Те, що одне людське серце може стільки пережити, мій Боже, так може страждати й так любити — я така вдячна Тобі, мій Боже, що Ти спеціально обрав моє серце в ці часи, щоб воно змогло пройти через усе, через що пройшло. Можливо, воно й добре, що я захворіла, я ще не змирилася з цим фактом, я трохи задурманена, й у пошуку, й безрадна, але водночас я знову намагаюся нашкребти з усіх куточків свого єства трохи терпіння, це мусить бути дуже новий різновид терпіння для нової ситуації, це я відчуваю. І я знову вдамся

до старого перевіреного методу й розмовлятиму із собою між цими блакитними лініями. Розмовлятиму з Тобою, мій Боже. Добре? Бачачи нетривкість людей, я маю потребу говорити тільки з Тобою. Я так страшенно люблю людей, бо я люблю в них часточку Тебе, мій Боже. І я всюди шукаю Тебе в людях, і я часто знаходжу частинку Тебе. І я намагаюся відкопати Тебе в серцях інших, мій Боже. Але тепер мені знадобиться багато терпіння, багато терпіння та роздумів, буде дуже важко. І це все мені тепер доведеться робити самій. Найкраща й найшляхетніша частина мого друга, чоловіка, який розбудив мене й Тебе, вже з Тобою. У тих двох кімнатах, де я пережила найбільші й найглибші радості свого життя, ще залишився виснажений старець, що впав у дитинство. Я стояла перед його ліжком і перед Твоїми останніми загадками, мій Боже. Дай мені ще життя, щоб усе це зрозуміти.

Коли я тут сиджу й пишу, я відчуваю: добре, що я тут маю залишитися. Тепер, коли я озираюся назад, мені здається, що останні місяці я проживала так інтенсивно, за кілька місяців я витратила запас на все життя. Можливо, я була надто нерозсудливою у своїх внутрішніх переживаннях, що вийшли з усіх берегів? Коли я слухаю Твоє попередження, то знаю, що була не надто нерозсудливою.

Третя година дня.

Ось росте дерево; дерево, яке могло би написати мою біографію. І все ж це вже не те саме дерево, чи я так думаю, тому що я сама — не та сама? І он стоїть його шафа на відстані одного метра від мого ліжка. Варто мені лише простягнути руку, і я дістану Достоєвського, Шекспіра чи К’єркегора. Та я не простягатиму руки. Так паморочиться в голові. Ти висуваєш мені свої останні загадки, мій Боже, я Тобі вдячна, що Ти висуваєш їх переді мною, я також маю силу, щоб бути

перед ними і знати, що відповіді немає. Людина повинна вміти витримати Твої загадки.

Гадаю, що мені треба лягти спати й спати довгі дні, і духом відпустити все. Лікар сказав учора, що я живу надто сильним внутрішнім життям, що я живу замало на цій землі й перебуваю майже на кордоні неба, і що моє тіло не може цього всього перенести. Можливо, він має рацію. Ці останні півтора року, мій Боже! І ці останні два місяці, які самі по собі були цілим життям.

І хіба в мене не було годин, коли я казала: ця одна година була цілим життям, і якщо я незабаром загину, ця одна година вартувала всього життя? І в мене були часто такі години. Чому мені також не можна жити на небі? Небо ж все одно є; чому людині тоді не можна на ньому жити? Але насправді точніше буде так: небо живе в мені. Усе живе в мені. Мені пригадалося слово з вірша Рільке: *Weltinnenraum*[264]. А тепер я маю все відпустити й заснути. Так паморочиться в голові. І в моєму тілі щось не в порядку. Я би хотіла скоро знову одужати. Але я прийму все з Твоєї руки, мій Боже, таким, яким воно буде. Я знаю, що воно завжди добре. Я пізнала на досвіді, що людина, переживаючи щось важке, може перетворити його на добре.

Бачиш, я й досі страждаю на те саме, я не можу прийняти рішення припинити писати: в останній момент я б іще хотіла знайти єдину спасенну формулу для всього. Для всього, що є в мені, для того переповненого й надто багатого відчуття життя я би хотіла знайти те одне слово, яким усе б могла сказати. Чому ти не зробив мене поетом, мій Боже? Ти таки зробив мене поетом, і я терпляче чекатиму, поки в мені зростуть слова, які можуть свідчити про все, про що я, як мені здається,

[264] *Внутрішній простір світу (нім.).*

маю свідчити, мій Боже: що жити у Твоєму світі — добре й гарно, попри все те, що ми, люди, чинимо одне одному.

Мисляче серце бараку.

У вівторок вночі, перша година.

Я колись написала, що хотіла би прочитати твоє життя до останньої сторінки. Тепер я дочитала твоє життя. В мені панує така дивовижна радість стосовно всього, як воно настало і як усе воно напевно є добрим, інакше в мені не могли би бути ця сила, радість і впевненість.

Отже, тепер ти лежиш там у твоїх двох маленьких кімнатах, ти — коханий, великий, добрий. Я тобі колись написала: моє серце щоразу летітиме до тебе, як вільний птах, з будь-якого місця на землі й завжди віднаходитиме тебе. І це також тут є, я колись написала у щоденнику Тіде: протягом мого життя ти настільки перетворився на частину неба, шатро якого здіймається наді мною, що мені варто лише підвести очі до цього неба, щоб бути з тобою. І навіть якщо я сидітиму в підземній камері, ця частина неба розгорнута в мені, й моє серце, наче вільний птах, могло би полетіти в те небо, і тому все так просто, знаєш, все так страшенно просто, й гарно, й сповнене сенсу.

Я мала ще розпитати тебе про тисячу речей і навчитися в тебе тисячі речей; тепер я муситиму робити все сама. Я почуваюся такою сильною, знаєш, я знаю, що впораюся з усім у своєму житті. Ті сили, які я зараз маю, вивільнив ти. Це ти навчив мене невимушено вимовляти ім’я Бога. Ти був посередником між Богом і мною, і тепер ти, посередник, пішов, і тепер мій шлях лежить просто до Бога; так добре, я це відчуваю. І я сама буду посередницею для всіх інших, кого зможу дістатися.

Я сиджу зараз за своїм письмовим столом при маленькій лампі. Я так часто писала тобі з цього місця і писала про тебе. Я повинна розповісти тобі ще дещо дивовижне. Я ще ніколи не бачила мерця. У цьому світі, де щодня помирають тисячі людей, я ще жодного разу не бачила мерця. Тіде каже: це просто «пальто». Я це знаю. Але те, що саме ти — перший небіжчик, якого я побачу — це видається мені таким величним і сповненим сенсу.

Тепер стільки махлюють і жонглюють великими та останніми речами в цьому житті. Безліч людей спричинюють собі хвороби або підтримують через страх, що їх заберуть. Багато хто вбиває себе, також від страху. Я вдячна за те, що твоє життя мало природний кінець. Що тобі теж перепало трохи страждань. Тіде каже: це страждання було наслане йому Богом, і так він врятувався від страждання, насланого людьми. Ти, розпещений коханий чоловік, ти би напевне все одно не зміг би його перетерпіти? Я його зможу перетерпіти, й перетерплюючи, житиму тобою далі й передаватиму тебе іншим.

Коли людина вже дійшла до того, що переживає життя як щось прекрасне і сповнене сенсу, навіть і за нашого часу, особливо за нашого часу, тоді здається, ніби все, що приходить, мало прийти саме таким і жодним іншим. Це ж треба, я сиджу знову за своїм письмовим столом! І завтра я не можу повернутися у Вестерборк, і побачу ще раз усіх друзів, коли ми ховатимемо твої останки.

Авжеж, так узвичаїлося, що так має бути, це гігієнічна звичка людей. Але ми будемо всі разом, і твій дух буде серед нас, і Тіде заспіває для тебе; якби ти тільки знав, наскільки я щаслива, що я зможу бути присутньою там. Я повернулася саме вчасно, я ще поцілувала твої сухі вмирущі вуста, ти ще один раз узяв мою долоню й підніс до вуст. Коли я зайшла

до кімнати, ти якось сказав: «Das reisende Mädchen»[265]. І ще ти сказав якось: «Ich habe so merkwürdige Träume, ich habe geträumt, daß Christus mich getauft hat»[266]. Ми з Тіде разом стояли біля твого ліжка, на одну мить нам здалося, що ти помер і що твої очі вкрила поволока. Тіде обійняла мене і я поцілувала її милі та чисті вуста, й вона сказала дуже тихо: ми знайшли одна одну. Ми стояли біля твого ліжка; який би ти був щасливий, якби побачив нас — саме нас — разом. Можливо, ти і справді бачив нас, хоч це й був той момент, коли ми подумали, що ти помер?

І за те, що твої останні слова були «Герто, я сподіваюся» — за це я також дуже вдячна. Як же тобі довелося боротися за свою вірність, але твоя вірність перемогла все інше. Й іноді саме я робила цю боротьбу для тебе найважчою, я знаю це, але від тебе я також навчилася, що таке вірність, і що таке боротьба, і що таке слабкість.

Усе погане й усе добре, що може бути в людині, було в тобі. Усі демони, всі пристрасті, вся доброта, вся любов до людей були в тобі, який багато розумів, шукав і віднаходив Бога. Ти всюди шукав Бога, в кожному людському серці, що відкривалося для тебе — і як же багато їх було — і ти всюди знаходив шматочок Бога. Ти ніколи не здавався; ти у дрібницях міг бути дуже нетерплячим, а в речах великих був терплячим, безмежно терплячим.

І це ж треба, щоб тим, хто прийшов розповісти мені новину сьогодні ввечері, знову була Тіде — Тіде з її милим осяйним обличчям. Якийсь час ми разом посиділи в кухні. А у вітальні сидів мій товариш по зброї. І пізніше батечко Ган стояв під стінкою в кімнаті. І Тіде торкнулася клавіш

---

[265] *Дівчина-мандрівниця (нім.).*

[266] *Я мав такий дивовижний сон; мені наснилося, що мене похрестив Христос (нім.).*

твого роялю й заспівала коротку пісню: «Auf, auf mein Herz in Freuden»[267].

Зараз друга година ночі. У будинку так тихо. Я маю сказати тобі щось дивне, але я думаю, що ти зрозумієш. Отак на стіні висить твій портрет. Мені хочеться його порвати й викинути геть; і від того у мене буде відчуття того, що я ближче до тебе. Ми ніколи не називали одне одного на ім’я. Ми дуже довго казали «Ви» одне до одного і по довгому часі — «ти». І це «ти» з твоїх вуст було одним із найніжніших слів, яке мені будь-коли казав чоловік. А я й справді звикла багато до чого, ти ж знаєш. Ти завжди підписував свої листи знаком запитання, і я свої теж. Ти починав свої листи з «Hören Sie mal..!»[268], твоїм характерним «Hören Sie mal», а на початку останнього листа було написано: Liebstes[269]. Але для мене ти без імені, так само безіменний, як і небо. І я хотіла би повикидати всі твої портрети й уже ніколи не дивитися на них, у них занадто багато матерії. Я хочу нести тебе в собі безіменним, і я передам тебе іншим в єдиному русі, невідомому мені раніше.

У середу зранку [16 вересня 1942 р.], дев’ята година,
(у приймальні лікаря).

Часто, йдучи Вестерборком поміж галасливих, незгодних одне з одним, активних, надто активних членів юденрату, я думала: ах, нехай я буду шматочком вашої душі. Нехай я буду прийомним бараком кращого у вас, що у вас теж достеменно є. Мені не треба робити дуже багато, мені

---

[267] *Угору, вгору лети, моє серце, у радості (нім.).*

[268] *Послухайте (нім.).*

[269] *Кохана (нім.).*

треба там просто бути. Нехай я буду в цьому тілі душею. І в кожній людині я іноді віднаходила жест чи погляд, який набагато перевищував їхній рівень і який вони, очевидно, майже не усвідомлювали. І я почувалася хранителькою цього.

16 вересня. Третя година дня, середа.

Я зараз знову піду на ту вулицю. Мене від нього завжди відділяли три вулиці, канал і місток. Він помер учора, п'ятнадцять хвилин по сьомій, саме того дня, коли закінчився мій подорожній дозвіл. Я зараз ще один раз піду до нього. Я щойно була у ванній. І подумала: зараз я піду до першого мерця. Насправді це не справило на мене жодного враження. Я подумала: я маю зробити щось урочисте, щось надзвичайне. І я стала навколішки на старенькому кокосовому маті в маленькій ванній кімнаті. І потім подумала: це так традиційно. Наскільки ж людина повна традицій, уявлень про вчинки, щодо яких думає, що саме так треба робити в певних ситуаціях.

Іноді, в несподівану мить, хтось раптом стає навколішки в куточку мого єства. Іноді, коли я йду вулицею або саме розмовляю з кимось. І цей хтось, хто стає там навколішки, це я сама.

А тепер там ще лежить тілесна оболонка на тому до дрібниць знайомому ліжку. О, ті бавовняні ковдри! Насправді, я абсолютно не відчуваю потреби ще раз іти туди. Усе відбувається десь усередині мене — все: в мені є розлогі плато без часу та меж, і там усе відбувається. І зараз я знову йтиму тими вулицями. Як часто я ходила ними, і з ним разом також, завжди ведучи цікавий і плідний діалог. І хай би де у світі я була, як же часто я ще ходитиму тими кількома вулицями на тих своїх плато, де протікає моє справжнє життя. Чи

очікують від мене, що моє обличчя буде зараз урочистим чи сумним? Але ж я не є сумною? Я хотіла би скласти руки і сказати: «Діти, я така щаслива й така вдячна, і я вважаю життя таким гарним і таким сповненим сенсу». Так — вважаю гарним і сповненим сенсу, стоячи тут біля ліжка свого мертвого друга, який помер зарано, й щомиті очікуючи бути депортованою на невідому територію. Мій Боже, я так вдячна Тобі за все.

Я житиму далі з тією часточкою мертвих, що живе вічно, й те, що у живих відмерло, я повертатиму до життя, і так не буде нічого іншого, окрім життя, одного великого життя, мій Боже.

Тіде ще раз заспіває йому, і я з радістю чекаю на той момент, щоб почути її світлий і переконливий голос.

Йоп[270*], товариш по зброї, я зараз їду з тобою. Ох ні, насправді я зовсім не їду з тобою, я іноді тільки розмовляю з тобою і часто думаю про тебе, і я така вдячна за те, що можу передати тобі те, з чим я не можу вчинити по-іншому, окрім як передати його далі.

Те, що ти з'явився у моєму житті, настільки сповнене сенсу, все й не могло скластися по-іншому.

Бувай…

17 вересня [1942 р.]. У четвер зранку, восьма година.

Відчуття життя настільки велике, сильне, спокійне і сповнене вдячності в мені, що я напевне вже далі й не намагатимуся висловити його в одному слові. У мені воно таке досконале і сповнене щастя, мій Боже. Це таки найкраще висловити його словами: «ruhen in sich»[271]. І в цьому,

---

[270] Йоп — це Йопі Влесгауер, добрий друг Етті з Вестерборка.

[271] *Спочивати у собі (нім.).*

можливо, найповніше висловлено моє відчуття життя: я спочиваю в собі. І це «собі», це найглибше й найбагатше в мені, у чому я спочиваю, — це я називаю «Богом». У щоденнику Тіде я часто читала: «Візьми його легенько у Свої руки, Отче». І так почуваюся я, завжди й безперервно: неначе я у Твоїх руках, Боже, така захищена і схована, й просякнута таким відчуттям вічності. І здається, ніби мій кожен найменший подих просякнутий відчуттям вічності, і найменший учинок чи найнезначніший вислів має більше тло і глибший сенс.

В одному зі своїх листів до мене він написав: «Und wenn ich von all dieser überströmenden Kraft abgeben kann bin ich sehr froh»[272].

Це достеменно добре, що Ти змусив моє тіло вигукнути «стоп», мій Боже. Я повинна абсолютно одужати для того, щоб робити те, що я ще муситиму зробити. Чи, може, це теж традиційне уявлення? Навіть якщо тіло і страждає на якусь недугу, дух усе ж може працювати далі й приносити плоди? І любити, й «hineinhorchen» до себе і до інших[273], до взаємозв'язків у цьому житті й до Тебе. «Hineinhorchen»: я хотіла би підібрати гарний голландський відповідник для цього слова. Власне, моє життя — це суцільне «hineinhorchen» до мене самої, до інших, до Бога. І коли я кажу: я «horch hinein»[274], це насправді Бог є тим, хто в мені «hineinhorcht»[275]. Найсуттєвіше й найглибше в мені, що слухає найсуттєвіше і найглибше в іншому. Бог до Бога.

---

[272] *І мене дуже тішить, коли я можу віддати дещицю із цієї сили, що ллється через край (нім.).*

[273] *Дослухатися, доходити суті (нім.).*

[274] *Дослухаюся, доходжу суті (нім.).*

[275] *Дослухається, доходить суті (нім.).*

Які ж великі внутрішні потреби твоїх творінь на землі, мій Боже. Я дякую Тобі за те, що Ти присилаєш до мене стількох людей із їхніми внутрішніми потребами. Вони розмовляють зі мною спокійно й нехитро, й ураз щось виривається з них неприкрите назовні — їхня потреба. І раптом переді мною сидить маленька людина, повна відчаю, яка не знає, як вона має жити далі.

І лише тут для мене починаються труднощі. Недостатньо Тебе лише проповідувати, мій Боже, розповідати про Тебе іншим, відкопувати Тебе в серцях інших. Потрібно в інших розчистити дорогу до Тебе, мій Боже, але для цього треба бути великим знавцем людської душі. Потрібно бути кваліфікованим психологом. Відносини з батьком і матір'ю, спогади про дитинство, сни, почуття провини, почуття меншовартості — ну так, і все інше до купи. У кожному, хто до мене приходить, я починаю обережні пошуки. Інструменти для того, щоб вторувати в інших шлях до Тебе, наразі є нечисленними. Але все ж є якісь інструменти, і я їх повільно й терпляче покращуватиму. І я дякую Тобі, що Ти дав мені дар читати інших і віднаходити шлях в інших. Мені іноді здається, що люди переді мною — немов будинки з прочиненими дверима. Я заходжу всередину й блукаю коридорами та кімнатами, і кожен будинок трохи відрізняється від попереднього, й усі вони — однакові, і кожен будинок треба було би перетворити на освячене помешкання для Тебе, мій Боже. І я обіцяю, обіцяю Тобі, що шукатиму в якомога більшій кількості будинків помешкання і пристановище для Тебе, мій Боже. Це насправді кумедний образ. Я вирушу в дорогу й шукатиму пристановище для Тебе. Є стільки порожніх будинків, я приведу Тебе туди як найважливішого мешканця. Пробач мені цей не надто рафінований образ.

Увечері близько одинадцятої години.

Боже, заспокой мене і дай мені з усім «bewältigen»[276]. Стільки всього. Мені нарешті треба по-справжньому почати писати. Але мені треба почати з того, щоб жити дисципліновано. Тепер у чоловічому бараку вимикають світло. Але ж у них відібрано не лише світло? Де ти був сьогодні ввечері, мій маленький товариш по зброї? Іноді мене несподівано захоплює момент шаленого суму: що я раптом не зможу вийти за двері свого бараку та опинитися перед широким вересовим полем. Тоді я проходжу трохи територією, і незабаром з того чи того боку до мене простує мій товариш по зброї із засмаглим обличчям і з тою прямою допитливою зморшкою у міжоччі. Ще не можу відшукати прикметника, який би тут пасував. Коли починають западати сутінки, до мене долинають перші звуки п'ятої симфонії Бетховена.

Я хотіла би *bewältigen* з усім цим у словах — ті два місяці за колючим дротом, які були найнапруженішими й найбагатшими місяцями в моєму житті і які були підтвердженням найостанніших і найвищих цінностей мого життя. Я його так полюбила, цей Вестерборк, і я відчуваю *Heimweh*[277] за ним. А коли я засинала там на вузькому лежаку, то відчувала *Heimweh* за столом, за яким зараз пишу. Я так вдячна Тобі, мій Боже, що Ти у будь-якому місці, хай би де я була, робиш моє життя настільки прекрасним, що я відчуваю за ним *Heimweh*, коли мене там немає. Але від цього життя стає іноді важким і складним. Бачиш, тепер вже по пів до одинадцятої, у бараку вимкнули світло, я думаю, що мені варто лягти спати. «Пацієнтка повинна провадити спокійне життя» — значиться у тій імпозантній довідці. І ще мені треба їсти рис і мед, і ще більше тих казкових речей. Раптом

[276] *Впоратися (нім.).*

[277] *Ностальгія (нім.).*

мені пригадалася жінка з білим як сніг волоссям навколо шляхетного овалу її обличчя, що мала бутерброд із підсушеного хліба у своєму ранці. Це було все, що в неї було для подорожі до Польщі, вона була на суворій дієті. Вона була надзвичайно милою та спокійною, й високою, мала дівочу статуру. Одного дня я кілька годин сиділа з нею на осонні, на моріжку біля транзитних бараків. Я ще дала їй книжечку з бібліотеки Шпіра, що мала при собі: «Любов» Йоганнеса Мюллера, з чого вона дуже тішилася. Вона сказала двом молодим дівчатам, які пізніше підсіли до нас: «Подумайте про те, що коли ми завтра зранку від'їжджатимемо, ви зможете лише тричі поплакати». Й одна дівчина відповіла: «Я ще не отримала талони на сльози».

Уже майже одинадцята. Як швидко минув цей день, я таки піду лягати спати. Завтра Тіде одягне свій світло-сірий костюм і проспіває «Auf auf mein Herz mit Freude» у великій залі на цвинтарі. Я їхатиму в машині з чорними шторками — вперше в житті. Мені ще треба про стільки всього написати — ночами та днями. Дай мені терпіння, мій Боже, зовсім інакше, нове терпіння. Я знову звикла до цього столу, і дерево за вікном вже не хитається. Тим, що я знову можу сидіти за цим столом, Ти, певно, щось мав повідомити; я зроблю все можливе. А тепер і справді добраніч.

Я так боюся, що тобі там важко, Йопі, я би так хотіла допомогти тобі. І я допоможу тобі. Бувай!

У неділю ввечері.

Висловлювати словами, виливати у звуках, виражати в образах.

Багато людей для мене — ще ієрогліфи, але повільно я навчаюся розшифровувати їх. Це найпрекрасніше з того, що я знаю: збирати докупи і прочитувати життя людей.

У Вестерборку було іноді таке враження, що я стою перед голими штахетами життя. Внутрішнім скелетом життя, звільненим від будь-чого зовнішнього. Я дякую Тобі, мій Боже, що Ти навчаєш мене читати дедалі краще.

Я знаю, що мені доведеться ще раз робити вибір. Це буде дуже важко. Якщо я хочу писати, якщо я захочу спробувати записати все, що чимраз дужче прагну висловити, мені доведеться набагато далі відійти від людей, ніж я роблю це зараз. Тоді мені у певний момент і справді доведеться зачинити двері й розпочати криваву й водночас блаженну боротьбу з матерією, яка мені видається майже неподоланною. Тоді мені доведеться піти з меншої громади для того, щоб долучитися до більшої громади. Можливо, йдеться навіть не про те, щоб долучитися до громади. Я відчуваю суто поетичне прагнення матеріалізувати щось зі свого внутрішнього багатства образів, це настільки елементарно, що навіть не треба пояснювати, що це таке.

Іноді я запитую себе, чи не проживаю життя до самого його дна; я живу, насолоджуюсь, осмислюю життя настільки до самого дня, що вже нічого не залишається. І, можливо, для того, щоб могти творити, треба, щоб залишалася якась решта непрожитого, через що може виникнути напруга, що буде стимулом для творчості?

Останнім часом я багато розмовляю з людьми, дуже багато. Наразі я говорю образніше й точніше, аніж могла б написати. Іноді мені здається, що я не можу так витрачати себе у виговорених словах, що я повинна віддалитися від людей і піти в постійному пошуку власним шляхом на папері. Одна моя частина теж прагне цього. А друга частина ще не наважується на це і втрачає себе у словах між людьми.

Ти бачив це, Максе[278*], — ту глухоніму жінку на восьмому місяці зі своїм чоловіком-епілептиком? Максе, скільки жінок на дев'ятому місяці у цю мить виганяють із хат, і вони беруть у руки рушницю?

Моє серце — це шлюз, через який пропускають щоразу новий потік скорботи.

Йопі, сидячи на вересовій пустці під великим зоряним небом, сказав мені в розмові про *Heimweh*: «Я не відчуваю *Heimweh*, адже я вдома». Це так багато значило для мене. Людина «вдома». Під небом людина «вдома». У будь-якому місці цього світу людина «вдома», якщо вона носить усе в собі.

Я часто почувалася й почуваюся і дотепер, як корабель, куди завантажено на борт цінний вантаж; кінці відрубано, й тепер корабель пливе так вільно й по всіх усюдах і везе всюди свій коштовний вантаж.

Людина повинна бути своєю батьківщиною.

Тоді я довгі вечори налаштовувалася на те, щоб розповісти йому про це — найінтимніше з найінтимнішого. І я все ж так сильно хотіла розповісти йому про це, неначе подарувати йому подарунок. Так, знаєш, тоді я вночі вийшла зі свого бараку. Було так гарно, знаєш. А потім я, а потім я — о, було так гарно. І тільки наступного вечора я змогла висловити це: тоді я стала навколішки там, на тому великому вересовому пустирищі. Від того в нього забило дихання й він зовсім змовк, поглянув на мене і сказав: «Яка ж ти гарна».

Той лікар, звичайно, помилявся. Раніше щось подібне, можливо, викликало б у мене невпевненість у собі; нині люди

---

[278] Макс Осіас Корманн, польський єврей, що товаришував з Етті у Вестерборку.

настільки навчені дивитися крізь людей і перевіряти слова власним розумом: «Ви надто живете духовним, ви недостатньо розслабляєтесь, ви не переживаєте елементарних речей у житті». Я ледь не запитала в нього: «Чи мені треба зараз з вами прилягти на диван?». Це пролунало б не надто витончено, але насправді свій монолог він вів саме у цей бік. І далі: «Ви недостатньо живете в реальності». І пізніше я подумала: все, що той чоловік наговорив, — неправда. Еге ж, у реальності. Реальність полягає в тому, що в багатьох місцях на цій землі жінки та чоловіки не можуть бути разом. Чоловіки на фронтах. Польове життя. В'язниці. Люди розлучені. Ось у чому реальність. І з цим людина повинна навчитися жити. І не варто ж безплідно бажати й удаватися до гріха Онана? І чи не могла б людина ту любов, яку не може віддати тому єдиному протилежної статі, перетворити на силу для добра громади, і яку, можливо, теж можна було б назвати любов'ю? І коли людина прагне цього, хіба не стоїть вона саме на самому дні реальності? Не такої відчутної реальності, як ліжко з чоловіком і жінкою. Але існують ще й інші реальності? Є щось таке інфантильне й голодне в тому, що старий чоловічок у наш час, мій Боже, у наш час, говорить про «розслабитися». Я б іще так хотіла образно переказати те, що саме він там мав на думці.

«Після цієї війни у світ проллється не лише потік гуманізму, а й потік ненависті». І тоді я знову знала: я вийду на бій проти цієї ненависті.

[Вівторок] 22 вересня [1942 р.].

Людина повинна жити із собою, як жила б із цілим народом. І тоді в собі людина пізнає всі добрі й лихі риси людства. І людині спершу слід навчитися пробачати собі погані риси, якщо вона хоче вміти пробачати іншим.

Можливо, це те, чого людина вчиться найважче; я зустрічаю це так часто в інших (раніше й у собі, тепер уже ні): пробачати собі помилки та хиби. До цього належить найперше прийняття, великодушне прийняття того, що людина помиляється й хибує.

Я би хотіла жити, як польові лілеї. Якби люди добре розуміли цей час, вони б навчилися в нього жити, як польова лілея.

Колись раніше я записала в одному зі своїх щоденників: я хотіла б відчути пучками обриси цього часу. Тоді я сиділа за своїм письмовим столом і не знала, як підійти до життя. Так було, бо я тоді ще не дійшла до життя всередині себе. Мені вдалося досягти життя в собі, коли я ще сиділа за письмовим столом. А потім мене раптом вкинули в епіцентр людських страждань, на один із багатьох маленьких фронтів, розкиданих по всій Європі. І там я раптом пережила це: з облич людей, із тисячі жестів, уривків фраз, життєвих історій я почала відчитувати цей час, і не тільки цей час. Через те, що я навчилася читати в собі себе, я помітила, що можу читати і в інших. Так, у мене справді було таке враження, ніби я доторкнулася чутливими пучками до обрисів цього часу та життя. Як таке може бути, що той обнесений колючим дротом клапоть вересового пустирища, на який прибилося й через який перетекло стільки людських доль і страждань, у моїх спогадах майже милий серцю? Як сталося так, що мій дух там не потьмянів, а радше просвітлів і прояснів? Я прочитала там дещо про цей час, що не видається мені позбавленим сенсу. Мені так подобалося життя поміж моїми письменниками, поетами та квітами на цьому письмовому столі. І там між бараками, повними людей, яких женуть і

переслідують, я віднайшла підтвердження своїй любові до життя. Життя у тих бараках із протягами абсолютно не суперечило життю в цій захищеній, спокійній кімнаті. Жодної миті я не була відрізана від так званого минулого життя — була одна велика, повна сенсу безперервність. Як мені треба буде це ще раз описати? Так, щоб інші теж могли відчути, наскільки гарним, вартим того, щоб жити, і справедливим, так, справедливим, це життя насправді є? Можливо, Бог дасть ще мені кілька простих слів? І кілька різнобарвних, пристрасних, але й серйозних слів. А найповніше: простих слів. Як у кількох тонких, ніжних і все ж сильних мазках пензлем змалювати те маленьке поселення з бараків між вересовим полем та небом? І як мені навчити інших читати тих багатьох людей, яких треба розшифрувати, мов ієрогліфи, рисочка за рисочкою, аж поки зрештою перед очима не постане затиснена між вересом і небом одна велика і зрозуміла єдність, яку можливо прочитати?

Одну річ я тепер знаю достеменно: я ніколи не зможу записати це життя так, як воно саме записало себе для мене своїми живими літерами. Я все це прочитала власними очима й багатьма відчуттями. Я цього не зможу так переказати. Це могло би сповнити мене відчаєм, якби я не навчилася приймати те, що людина мусить працювати з тими недосконалими силами, які має, але й те, що вона навіть так повинна працювати.

Я проминаю людей, мов насадження, й бачу, наскільки високо піднялися паростки людяності.

Я відчуваю, як цей будинок починає поступово спадати з моїх плечей. Добре, що це так; тепер уповні завершиться

від'єднання від нього. Дуже обережно, з великою меланхолією, але й з упевненістю, що це — добре і не може бути по-іншому, я відпускаю його, щодня.

І маючи одну сорочку на тілі, а другу в рюкзаку — як це було в тій казочці Корманна про чоловіка без сорочки? Король, який обійшов усе своє королівство у пошуках сорочки свого найщасливішого підданого, і коли він нарешті знайшов ту людину, виявилося, що в чоловіка немає сорочки. І, можливо, разом із тією маленькою Біблією зі мною ще зможуть поїхати мої російські словники, й оповідання Толстого, й, можливо, можливо, таки залишиться місцинка для однієї зі збірок листів Рільке. І тоді ще той светр із чистої вовни, власноручно сплетений подругою. Скільки ж у мене пожитків, мій Боже, і така людина ще хоче бути польовою лілеєю? Отже, з тією однією сорочкою в рюкзаку я поїду до «невідомого майбутнього». Так це називається. Але ж усюди під моїми мандрівними ногами буде та сама земля й над головою у захваті — те саме небо, на якому виринатиме спершу місяць, потім сонце, і ще треба не забути про всі зорі? І чому тоді маю казати про невідоме майбутнє?

[Середа] 23 вересня [1942 р.].

І нічого в нас не вийде з тією ненавистю, Класе[279*], в реальності все-таки зовсім по-іншому, ніж нам би хотілося бачити у своїх придуманих схемах. Наприклад, у нас є співробітник. Він часто частково зринає перед моїм внутрішнім поглядом. Найбільше впадає у вічі в ньому незламна, випростана шия. Він ненавидить наших переслідувачів такою ненавистю, для якої має вагомі причини, я думаю. Але він сам — кат. Він

[279] Клас Смелік старший.

міг би бути зразковим керівником концентраційного табору. Я часто спостерігала за ним, коли він стояв біля брами табору, зустрічаючи своїх гнаних одноплемінників; у цьому було завжди мало приємного. І ще я пам'ятаю, як він колись пожбурив через дерев'яний стіл три брудні чорні лакричні цукерки трирічній дитині, яка схлипувала, й додав дуже по-батьківськи: «Зважай, не забрудни собі рота». Пізніше я подумала, що це були радше невміння та сором'язливість, аніж небажання, він не міг знайти правильний тон. Він, до речі, був одним із найкращих юристів у Голландії, і мова його глибоких статей була щоразу прекрасно сформульована. (Той чоловік, що повісився у лікарні: «Не забудь викинути його з нашої картотеки на виліт»). Коли я бачила, як він ходить там між людьми зі своєю випростаною шиєю, поглядом володаря та своєю вічною короткою люлькою, то завжди думала: йому бракує тільки нагайки в руках, вона б йому чудово пасувала.

Але я все ж не відчувала ненависті до нього, для цього він надто мене цікавив. Насправді в мене навіть час від часу виникало співчуття до нього. Якщо добре придивитися, у нього були такі невдоволені вуста, страшенно невдоволені. Наче вуста трирічної дитини, яка не змогла домогтися свого від мами. Самому йому між тим вже було за тридцять, на нього було приємно дивитися, він був відомим юристом і батьком двох дітей. Але ті вуста невдоволеної й докучливої трирічної дитини так і залишилися в нього на обличчі, звичайно, збільшившись у розмірах із плином часу. Коли придивитися до нього пильніше, на нього було зовсім неприємно дивитися.

Бачиш, Класе, ось як воно було, виявляється: він був настільки по вінця повний ненависті до тих, кого ми називаємо нашими катами, але яким би він сам був прекрасним катом беззахисних. І все ж мені було його так шкода. Чи можеш ти

хоч щось у цьому зрозуміти? Між ним та іншими людьми ніколи не було жодного приязного контакту, і він крадькома дивився такими голодними очима, коли біля нього інші приязно гомоніли. (Адже я могла його завжди бачити й за ним спостерігати, там ми жили без стін). Пізніше я почула кілька дрібниць про нього від колеги, який знав його багато років. У роки війни він вистрибнув на тротуар з четвертого поверху, але йому не вдалося померти, на що він, певно, розраховував. Пізніше він ще раз спробував скоїти це, кинувшись під машину, і ця спроба була теж невдалою. Тоді він провів кілька місяців у закладі для душевнохворих. Це був страх, чистий страх. Він був таким блискучим і проникливим юристом, і в дебатах із професорами та іншими вченими він завжди мав останнє й вирішальне слово. Але у вирішальний момент він стрибав з вікна зі страху. І ще мені розповідали, що його дружина повинна була ходити будинком навшпиньки, коли він був удома, бо він не міг витерпіти звуків, і ще як він завжди кричав на своїх дітей і наскільки вони боялися свого батька. Мені було його дуже, дуже шкода, бо хіба ж можна назвати таке життя життям?

Класе, я просто хотіла сказати це: у нас ще стільки роботи із самими собою, що нам не мало б вистачати часу на ненависть до наших так званих ворогів. Ми одне одному ще достатньо вороги. І я теж не все повім, коли скажу, що між нашими власними людьми також є кати й погані елементи. Насправді я зовсім не вірю в те, що називають «поганими людьми».

Я хотіла б дістатися страхів того чоловіка, хотіла б відшукати джерело тих його страхів, я хотіла б улаштувати йому облаву й загнати його на власну внутрішню територію, це єдине, що ми можемо робити, Класе, за цих часів.

І Клас стомлено та безнадійно повів рукою і сказав: «Але те, що ти хочеш, триває так довго; ми ж не маємо стільки

часу?». І я відповіла: «Але тим, що ти хочеш, ми вже займаємося дві тисячі років нашої ери і ще ту безліч тисяч років, коли існувало людство. І що ти думаєш з приводу результату, якщо можна запитати?».

І я повторила зі своєю звичайною пристрасністю, хоча я сама собі починала здаватися марудною, бо завжди закінчувала одним і тим самим: «Це єдине і єдине, Класе, іншого шляху немає, окрім того, коли кожен з-поміж нас повернеться до себе й викорінить і знищить у собі те, за що він думає треба знищувати інших. Нумо добре усвідомимо, що кожен маленький атом ненависті, який ми додаємо до цього світу, робить його ще менш гостинним, ніж він уже є».

І Клас, старий і бувалий класовий борець, промовив водночас приголомшено і зачудовано: «Так, але — але це було би знову християнство!».

І я, тішачись від такого раптового замішання, відповіла дуже холоднокровно: «Так, а чому б, власне, й ні — чому б не християнство?».

Дай мені залишитися здоровою і сильною!

Той барак стояв там іноді вночі у місячному сяйві, зроблений зі срібла й вічності: немов іграшка, що викотилася з руки замисленого Бога.

[Четвер] 24 вересня [1942 р.].

«Принаймні з одного можна тішитися, — сказав Макс, вишкірившись широко й нестримно, — снігу там узимку намітає так високо, що він затуляє віконця бараків, тоді там і вдень теж темно». Він вважав, що він дуже кумедний. «Але тоді нам принаймні буде тепло, температура там ніколи не знижуватиметься нижче нуля». «Й у робочі бараки нам

поставили дві маленькі грубки, — вів він у захваті далі. — Ті, хто їх приніс, розповіли, що вони горіли так добре, що після першого ж разу тріскалися».

Ми разом узимку зможемо ще багато розділити й пережити, — якщо тільки ми ще переживатимемо це тоді й допомагатимемо це робити одне одному, — холод, темряву та голод. І якщо ми тільки одночасно знатимемо, що ми цю зиму зносимо разом із усім людством, із нашими так званими ворогами; якщо ми тільки почуватимемося ланкою великого цілого і знатимемо, що ми — це один із багатьох фронтів, розкиданих по всьому світу.

Там буде дерев'яний барак просто неба з лежаками у три поверхи з лінії Мажино й не буде освітлення, бо ніяк не пришлють той кабель із Парижа. І навіть якби й було освітлення, все одно немає паперу для затемнення.

Я все перериваю на половині, і тепер знову вечір. Сьогодні моє тіло поводиться так до біса неприємно. Під моєю сталевою лампою стоїть рожево-червоний цикламен. Я сьогодні багато була з Ш., я раптом відчула початок смутку, він теж — частина життя. І все ж я Тобі вдячна, мій Боже, я навіть майже пишаюся тим, що Ти не приховуєш від мене своїх останніх і найбільших загадок. Я можу думати про них ще ціле життя. Але сьогодні ввечері в мене раптом виникло стільки запитань до нього, запитань і про нього самого, враз з'явилося стільки незрозумілого. Тепер мені самій доведеться шукати відповіді. Яке відповідальне завдання. Але я маю визнати: я відчуваю, що впораюся з ним. Дивно, що коли дзвонитиме телефон, у ньому вже ніколи не буде чутно його голос, який на іншому кінці напівнаказово, напівніжно скаже: «Hören Sie mal?». Це буде час від часу дуже важко. Як же я давно вже не бачила Тіде.

Моє надбання останніх днів: птахи небесні й польові лілеї і Матвія 6:33: «Шукайте ж найперше Царства Божого й правди Його, а все це вам додасться».

І завтра зустріч з Рю Когеном у «Кафе де Парі», й на площі Адама ван Схелтемаплейн[280] було п'ятеро людей у нічних сорочках і капцях, уже починає ставати так холодно, а тепер ще й когось забрали на останній стадії раку, й учора ввечері на вулиці Ван Барлестрат, отже, тут за рогом, застрелили ще одного єврея, бо він хотів утекти. Зараз застрелюють багато людей по всьому світі — у той час як я пишу це поряд із рожево-червоним цикламеном під сталевою лампою на письмовому столі. Поки я пишу, моя ліва рука лежить на маленькій відкритій Біблії, в мене болять голова і живіт, а на дні мого серця спочивають ті сонячні літні дні на вересовому пустирищі й жовте люпинове поле, що простяглося аж до дезінфекційного бараку.

Не минуло ще й місяць відтоді, як 27 серпня о дванадцятій годині ночі Йоп написав мені: «От і сиджу я тепер, вивісивши ноги надвір, і слухаю дивовижну тишу. Люпинове поле, нині без своїх радісних кольорів, що купається в яскравому втішно-сяйливому сонячному промінні. Тепер усе сповнене урочистості та спокою, які сповнюють мене тишею і серйозністю. Я вистрибую з вікна й роблю кілька кроків у сипкому піску, й дивлюся на місяць». А потім він закінчує цього нічного листа на звичайному папері своїм закритим, зібраним почерком: «Я розумію, як дехто може сказати: тут можна зробити тільки один рух — стати навколішки. Ні, я так не вчинив, для мене це не потрібно, я ставав навколішки, сидячи у вікні, а потім я пішов спати».

[280] На площі Адама ван Схелтемаплейн був розташований будинок, куди доправляли, зокрема, євреїв, підозрюваних у підтримці підпільного руху опору, а також євреїв, яких мали доправити у Вестерборк.

Так дивовижно, як цей чоловік несподівано, майже безгучно, живий і натхненний, опинився у центрі мого життя, тоді як великий друг, який допоміг моїй душі народитися, лежав із болями в ліжку і втрачав розум.

У важкі моменти, як сьогодні ввечері, я запитую іноді себе, які Твої плани щодо мене, Боже. І, можливо, це залежатиме від того, які в мене плани щодо Тебе?

Усі нічні потреби і самотність страждённого людства зараз проходять із нудотними болями крізь це одне моє маленьке серце. Що я таки зібралася взяти на себе цієї зими?

Пізніше я хочу вирушити в мандри різними країнами Твого світу, мій Боже, я відчуваю в собі це поривання, яке зводиться над усіма кордонами й віднаходить щось спільне в усіх Твоїх різних створіннях, які ворогують одне з одним по всій землі. І я хотіла би говорити про це спільне дуже незначним і тихим голосом, але безперервно й переконливо. Дай мені слова та сили. Я хочу спершу бути в центрі фронту і між людьми, що страждають. Але ж у мене тоді буде право говорити? У мені здіймається щоразу, мов маленька, зігріваюча хвиля, щоразу, навіть після важких митей: яке ж життя прекрасне. Це непояснене відчуття. Воно також і не спирається на реальність, в якій ми живемо. Але є й інші реальності, ніж та, яку можна знайти в газеті й у бездумних і розжарених розмовах приголомшених людей? Є також ще й реальність маленького рожево-червоного цикламена й широкого горизонту, який все одно ще можна відкривати за галасом і сум'яттям нашого часу.

Дай мені один поетичний рядок на день, мій Боже, і якщо я не завжди зможу записувати його, бо не буде паперу чи світла, тоді я його тихенько прокажу до Твого великого неба, надвечір. Але давай мені час від часу по одному поетичному рядку.

[П’ятниця] 25 вересня [1942 р.], одинадцята година вечора.

Тіде розповідала, як їй колись сказала подруга після смерті свого чоловіка: «Бог перевів мене до вищого класу, лавки ще трохи зависокі».

І коли ми говорили про те, що його вже немає і що дивовижно, що ми обидві не відчуваємо порожнечі, а натомість відчуваємо повноту, на якусь мить Тіде заховала голову у плечі й промовила, сміливо посміхнувшись: «Так, лавки ще трохи зависокі, і час від часу це важко».

Матвія 5:23: «Тому, коли принесеш ти до жертівника свого дара, *та тут ізгадаєш, що брат твій щось має на тебе*, 24: залиши отут дара свого перед жертівником, і піди, *примирись перше з братом своїм,* і тоді повертайся, і принось свого дара».

В Океані вже тонули флотилії, що перевозили коштовності. Людство часто намагалося підняти втрачені скарби з морського дна. У моєму серці затонуло вже стільки флотилій, і я все життя намагатимуся підняти на поверхню дещо з тих загублених скарбів. Мені наразі бракує відповідних інструментів для цього й доведеться кувати їх, не маючи на початку нічого.

Я дріботіла поряд із Рю, і після довгої-довгої розмови, в якій були й «останні запитання», я раптом зупинилася поруч із ним посеред тієї тісної й нудної вулиці Говерт Флінкстрат і сказала: «Так, а ти знаєш, Рю, в мене є ще така дитяча риса, через що мені життя завжди здається таким прекрасним і, можливо, через це я так добре можу все зносити». Рю вичікувально поглянув на мене, і я сказала так, немов це найзвичайнісінька річ у світі — і насправді річ

також не в цім: «Так, бачиш, я вірю в Бога». І на якийсь час він, здається, прийшов у замішання, і поглянув на мене так, наче на моєму обличчі було написане щось таємниче, а потім зрештою сказав, що це для мене дуже добре. Можливо, саме тому я до кінця дня почувалася такою радісною й сильною? Тому що це вилилося з мене посеред того сірого робочого кварталу так суцільно й просто: «Так, бачиш, я вірю в Бога».

Добре, що я була тут два тижні. Я повертатимусь назад оновленою та зміцнілою. Я була недостатньо товариською, надто лінивою. Звичайно, я могла зайти до тих двох літніх людей, Боденгаймерів, я не повинна була відкараскуватися під приводом того, що все одно нічого не можу зробити для них. І так є багато чого, в чому я недопрацювала. Я все-таки занадто піклувалася про власне задоволення. Я так залюбки вдивлялася в пару очей ввечері на вересовому пустирищі. Було дуже гарно, й усе ж я з усіх боків недопрацювала. І стосовно дівчат з мого бараку теж. Час від часу я кидала їм часточку себе і знову тікала. Це було недобре. І все ж я вдячна, що було саме так, було так гарно, так чарівно гарно, і я також вдячна за те, що зможу все виправити. Гадаю, що повернуся серйознішою й зібранішою й ганятимуся менше за власним задоволенням. Якщо хочеш морально вплинути на інших, треба почати з того, щоб серйозно ставитися до власної моралі. Я цілий день скачу й говорю про Бога, ніби це щось несерйозне, але тоді треба й жити за тими принципами. Я ще далеко не все знаю, о ні, ще далеко не все, а іноді саме так поводжуся. Я граюся й лінуюся, й часто ставлюся до речей як митець, а не як серйозна людина; в мені є щось дивне, пригодницьке й примхливе. Але тепер, коли я сиджу тут за письмовим столом пізно ввечері, я знову відчуваю в собі ту велику серйозність, яка росте в мені, немов сила, що спрямовує й підштовхує, яка іноді наче беззвучний

голос, який мені каже, що я маю говорити, що маю робити і який мене зрештою змушує записати дуже чесно: я недопрацювала з усіх боків, моя справжня робота ще тільки має розпочатися. До цього моменту це було переважно *Spielerei*.

[Субота] 26 вересня [1942 р.], о пів на десяту.

Я дякую Тобі, мій Боже, що так близько і повно пізнала одне з Твоїх творінь і його душу.

Мені ще треба передати Тобі набагато більше, мій Боже. І не висувати Тобі умов: якщо тільки я залишуся здоровою, то —. Навіть і тоді, коли я не буду здоровою, життя ж усе одно, напевно, продовжуватиметься і теж якнайкраще? Я ж все одно не можу висувати умов? І я цього не робитиму. Тієї миті, коли я це «відпустила», біль у животі став раптом набагато меншим.

Я погортала рано-вранці свої щоденники — на мене висипалися тисячі спогадів. Який же це був приголомшливо багатий рік. І ще: як же багато щедрот приносить кожен день. І ще: я вдячна Тобі, що Ти дав мені стільки місця, щоб я могла розмістити всі ці щедроти.

Я більше й більше помічаю, як у цей рік Рільке був одним із моїх найбільших наставників.

[Неділя] 27 вересня [1942].

Це ж треба, що людина може бути таким іскристим полум’ям! Усі слова й вирази, вжиті колись для опису цього, здаються мені нині сірими, збляклими та безбарвними порівняно з цією насиченою радістю життя та любов’ю до життя, і силою, що з мене вириваються.

Мій двадцятиоднорічний брат-піаніст пише це із закладу для душевнохворих у який вже? рік війни:

«Генні, я також вірю в це, ні, я знаю, що після цього життя є й інше. Я навіть вірю в те, що деякі люди можуть бачити й проживати його одночасно із цим життям. Це світ, у якому вічний шепіт містики перетворюється на живу реальність і в якому звичайні, щоденні предмети та висловлювання отримують вище значення. Дуже ймовірно, що люди після війни будуть до нього відкритішими, ніж дотепер, що вони разом вберуть у себе вищий світовий лад».

І якби сталося так, що я роздала все своє майно на потреби бідних… і не мала любові, мені б не було з того жодної користі. Тобі більше треба страждати, пестунчику, в мене стане на це сил — на той мороз і той колючий дріт, і я житиму тобою далі. Тим безсмертним у тобі я житиму далі.

Дивовижно, як людина опиняється знову біля чогось матеріального: того маленького рожевого поламаного гребінця, якого мені віддала Тіде. Насправді мені навіть не хочеться мати його фотографію, можливо, я вже ніколи не вимовлю його ім’я, але цей маленький брудний рожевий гребінець, який я бачила протягом півтора року, коли він зачісував своє рідке волосся, тепер лежить у моїй течці між найважливішими паперами, і яка ж я буду страшенно сумна, якщо колись загублю його. Людина — це все-таки дивна істота.

[Понеділок] 28 вересня [1942 р.].

Audi et alteram partem[281].

Злочинець із отруйними газами та різними іменами, конвалії та спокушена медсестра.

[281] *Вислухай й іншу сторону (лат.).*

На мене тоді справило враження, коли терапевт, заграючи і дивлячись на мене меланхолійними очима, сказав: «Ви живете духовно надто інтенсивно, це є недобре для вашого здоров'я, ваше тіло не може з цим впоратися». Коли я розповіла про це Йопі, він сказав задумливо і погоджуючись: «Він, очевидно, має рацію».

Я довго носила цю думку в голові і тепер знаю напевне: він не має рації. Так, це правда, я живу насичено, іноді мені здається, що ця насиченість є демонічною чи екстатичною, але я щодня відновлюю свої сили з первісного джерела — самого життя — і я час-по-час відпочиваю у молитві. І ті, хто кажуть: «Ти живеш надто інтенсивно», не знають того, що в молитві можна всамітнитися, мов у чернечій келії, і що людина тоді рухається далі з відновленими силами й у віднайденому спокої.

Мені здається, що саме людський страх того, що вони надто розтратять себе, відбирає у них найкращі сили. Коли людина, пройшовши довгий і складний процес, який триває щодня, дістається того внутрішнього джерела в собі, яке я зараз просто вирішила назвати Богом, і коли вона дбає про те, аби шлях до Бога залишався відкритим і не захаращеним — а це стається внаслідок «роботи над собою» — тоді вона щоразу відновлюється із цього джерела й, отже, може не боятися того, що віддаватиме забагато сили.

Я не вірю в об'єктивні констатації. Незліченними є поєднання людських взаємодій.

Кажуть: ти помер зарано. Гаразд, тоді було, напевно, написано на одну книжку з психології менше, але у світі додалося ще трішечки любові.

[Вівторок] 29 вересня [1942 р.].

Ти часто казав: «Das ist Sünde an dem Geist, das rächt sich. Jede Sünde an dem Geist rächt sich»[282]. Я теж вірю в те, що кожен гріх, вчинений проти любові до людей, мститься за себе — в самій людині або у зовнішньому світі.

Хочу ще раз переписати це для себе, Матвія 6:34:

«Отож, не журіться про завтрашній день, бо завтра за себе само поклопочеться. Кожний день має досить своєї турботи!».

Із ними треба боротися щодня — з численними маленькими турботами про день прийдешній, які підточують найкращі творчі сили людини. Люди намагаються в думках щось організувати на майбутні дні — й усе стається інакше, геть інакше. Кожний день має досить своєї турботи. Людина має робити те, що повинно бути зробленим, а щодо решти — не дозволяти себе заразити багатьма маленькими страхами та клопотами, висловлювати Богу N-ні вотуми недовіри. Усе владнається з тим дозволом на перебування й тими талонами, на дану мить немає жодного сенсу в тому, щоб я цим сушила собі голову, мені краще зайнятися якоюсь російською темою. У цьому, власне, й полягає наше єдине моральне завдання — в собі розробляти великі поля спокою, дедалі більшого спокою, щоб можна було випромінювати цей спокій назовні. І що більше спокою в людях, то спокійніше буде в цьому напруженому світі.

Щойно дзвонила Тос[283*]. Йопі пише: «Тепер уже не присилай бандеролей». Там стільки всього відбувається. Ганен написав листа своїй дружині: замало, щоб щось із того зро-

---

[282] *Те, що мститься за себе, — це гріх проти духу. Кожен гріх проти духу мститься за себе (нім.).*

[283] Тос — це Като Влесгауер-Каген.

зуміти, й забагато, щоб не збентежитися. І так далі. І тоді в мені теж починає щось не зовсім до ладу відбуватися. Із цим треба боротися. Треба відійти від усього того безплідного галасу, який розповсюджується, мов заразна хвороба. Приблизно я можу відчути, як усе це, напевно, виглядає в усіх тих людях. Бідне й голе життя. Так, і тоді доходить до того, що кажуть, як я чула від багатьох: «Я вже не можу читати жодної книжки, вже не можу на ній сконцентруватися». «Раніше в моєму будинку було завжди багато квітів, але тепер — ні, в мене вже не лежить душа до того». Збіднене, бідне життя. Я знову знаю, проти чого буду повинна зайняти позицію. Чи можливо буде навчити людей, що над цим можна «працювати» — над відвоюванням спокою в собі? Продовжувати жити внутрішньо плідним життям і вірити, дивлячись поверх страхів і чуток? Що можна примусити себе встати навколішки в найдальшому й найтихішому куточку власного внутрішнього простору й залишатися там навколішки доти, доки над тобою не розкинеться чисте небо й нічого крім нього? З учорашнього вечора я знову відчула на собі, від чого люди нині, напевне, страждають, добре щоразу згадувати про це і щоразу пізнавати від себе, як із цим боротися. А потім знову неухильно рухатися широкими й вільними ландшафтами власного серця. Але цього я ще наразі не вмію. Піду спершу до стоматолога, а в другій половині дня — на канал Кейзерграхт.

[Середа] 30 вересня [1942 р.].

Бути вірною — всьому, що було почато у спонтанну, можливо, надто спонтанну, мить.

Бути вірною кожному почуттю, кожній думці, яка почала зароджуватися.

Вірною в найширшому розумінні цього слова.

Вірною собі, Богу, вірною своїм найкращим митям.

І бути там, де ти є, бути там на сто відсотків. Моє «робити» полягатиме в «бути». І в тому, моя вірність чому повинна ще зрости й у чому я найбільше відчуваю свої недопрацювання: в тому, що я хотіла б назвати своїм «творчим талантом», хай там який маленький він є. Хай там як, є багато речей, про які я хотіла б розповісти й написати. Поступово мені потрібно братися за це. Я всілякими способами відгороджуюся від цього, недопрацьовую. Я знаю це; з іншого боку, мені треба мати терпіння, щоб те, що в мені повинно бути сказаним, зростало. Але я також маю допомагати йому й рухатися йому назустріч. Завжди одне й те саме: хочеться написати одразу щось особливе й «геніальне», соромно за свої дрібниці. Але якщо я маю один справжній обов'язок у цьому житті й у цей час, на цій стадії мого життя, то це — писати, занотовувати, зберігати. Між тим я вже осмислюю життя. Я зчитую окремі фрагменти життя і я знаю, що можу його читати, й із завзяттям і недбальством, притаманними юній людині, я думаю, що запам'ятовую все, що в такий спосіб прочитала, і що я пізніше зможу це переказати. Але мені все ж доведеться створити для себе невеличкі місточки. Я проживаю життя до самого дна, але щодалі сильніше мене охоплює почуття того, що я поступово починаю мати обов'язки стосовно того, що я хотіла б називати своїми талантами. Але з чого почати? Мій Боже, стільки всього. Ти також не можеш припуститися тієї помилки, коли на папір хочеться вилити все, що ти так інтенсивно переживаєш. І не в цьому річ. Не знаю ще, як з усім цим маю «bewältigen», цього дуже багато. Те, що я знаю напевно, це те, що матиму зробити все це сама. І ще я знаю, що у мене достатньо сили й терпіння, щоб самою впоратися із цим. Я повинна також бути вірною цьому, мені вже не можна далі розсіюватися, мов пісок на вітрі. Я розділяю

себе і роздаю себе багатьом виразам співчуття, враженням, людям і митям зворушення, які зустрічаються на моєму шляху. Я маю бути вірною їм усім. Але треба, щоб з'явилася ще одна вірність — вірність моєму талантові. Уже недостатньо все це просто проживати, повинно з'явитися ще щось.

Таке відчуття, ніби я починаю бачити дедалі чіткіше, в яких величезних безоднях зникають творчі сили людини та її втіхи життя. Це провалля, які ковтають усе, й розташовані вони у власному дусі. Кожний день має досить своєї турботи. І: найбільше людина страждає від страждання, якого боїться. І матерії, знову ж таки матерії, яка перетягує на себе весь дух, а не навпаки. «Ти живеш надто духом». Чому, Осіасе? Тому що я одразу не віддала своє тіло у твої пожадливі руки? Людина все-таки дивовижна. Як же багато мені хотілося б написати. Десь усередині мене є майстерня, де титани наново виковують цей світ. Колись я написала у розпачі: таке відчуття, наче *ausgerechnet* у моїй маленькій голові, в цьому тісному черепі цей світ має бути продумано й прояснено. Тепер я ще раз так думаю в майже сатанинській безрозсудності. Я знаю, чому так відбувається: всі мої творчі сили — я дякую Тобі, мій Боже, що Ти дав мені їх стільки — незаймані й непорушені в мені. Мені щоразу вдається вирвати їх із пазурів щоденних клопотів і страхів, мені вдається менше й менше робити їх в'язнями матеріальних потреб і уявлень про голод, холод і небезпеку. Адже це все одно лише уявлення, а не реальність. Реальність — це щось, що людина повинна взяти на себе; всі страждання, що при цьому додадуться, всі труднощі людина повинна взяти на себе й нести, й несучи, вона навчиться переносити більше. Але треба позбутися уявлення про страждання (що не є самим «стражданням», адже саме по собі страждання теж є плідним і може перетворити життя на щось цінне). І якщо людина

подолає уявлення про те, що життя немов сидить за ґратами, вона вивільнить у собі справжнє життя та сили й тоді матиме сили витримати реальні страждання — у власному житті й у житті людства.

У п'ятницю зранку [2 жовтня 1942 р], в ліжку.

Я сама піду на ризик, я зараз не цілком чесна із собою. Мені ще треба буде вивчити цей урок, і він буде найтяжчим, мій Боже: взяти на себе ті страждання, які Ти покладаєш на мене, а не ті, які я сама для себе підшукала.

Останніми днями я вдаюся до стількох слів, щоб переконати себе та інших, що мені знову треба поїхати і що мій шлунок не вартий цього — можливо, він і справді цього не вартий. Але якщо людина потребує стількох сильних аргументованих промов, щось тут не так. Тут і справді щось не так. І тепер я знову можу вголос сказати собі: так, але ж із кожним нині таке буває, коли в нього кілька днів паморочиться в голові і він млявий, а коли це минає, його немає, і ти знову продовжуєш робити, що робив, наче нічого не сталося.

У мене таке враження, що варто мені тільки випростати пальці, і я зберу в долоню всю Європу з Росією. Таке для мене стало все маленьке, знайоме, таке, що можна охопити одним поглядом і зібрати в одній долоні. Мені все здається близьким. І в цьому ліжку також. Не забувай про це: й у цьому ліжку також. Навіть якщо мені доведеться довгі тижні лежати в ньому тихо й не рухатися. Наразі це надто складно. Я ще не можу примиритися з думкою, що буду прикутою до ліжка.

Я обіцяю тоді, що житиму згідно зі своїми найкращими творчими силами в будь-якому місці, де Ти забажаєш мене затримати, але в середу я би так хотіла поїхати, хай це навіть

буде лише на два тижні. Так, я знаю, є ризики: у таборі з'являється чимраз більше есесівців, а навколо нього — чимраз більше колючого дроту, всі заходи посилюються, можливо, за два тижні не можна буде повернутися, таке може статися завжди; чи можеш ти так ризикувати?

Адже мій лікар не сказав, що я маю залишатися в ліжку, він був здивований, що я ще не поїхала до Вестерборка. Але ж до чого мені той лікар? Якби сто лікарів звідусіль зробили висновок, що я — здоровісінька, але мій внутрішній голос казав би мені, що я не повинна їхати, гаразд, тоді я нікуди не повинна їхати. Я зачекаю на те, чи не подаси Ти мені якийсь знак, мій Боже, наразі я налаштовуюся їхати. Я домовлятимуся з Тобою: чи Ти зробиш із мене щось гарне? Чи можна мені наступної середи податися на вересове пустирище на два тижні, а якщо мої справи будуть кепські, залишитися тут і одужати? Ти береш участь у таких трансакціях? Насправді я думаю, що ні. Але я все одно хотіла би поїхати в середу. І всі мотиви, з яких я хочу поїхати, мають-таки причини бути. Посплю тепер спершу, мені ще далеко до закінчення розмови з Тобою. Але так, я вже знаю про це: моє найсправжніше, найглибше терпіння залишило мене. Але я знаю, що воно повернеться, коли буде треба. І моя чесність завжди буде зі мною. Але тепер і справді дуже важко.

Я даю собі час до неділі включно; якщо тоді виявиться, що це було не просто запаморочення, що мине, то мені доведеться бути розсудливою й нікуди не їхати. Я даю собі три дні. Але тоді й Ти маєш триматися спокійно.

Дівчино, не роби дурниць. Не проживи за два тижні всього життя. Люди, які повинні будуть мати контакт із тобою, матимуть його, не переймайся. Усе ж не закінчиться за ті два тижні, не грайся тепер зі своїм дорогоцінним життям. Не кидай виклику богам безцільно, вони потужними зусиллями

так добре влаштували все для тебе, не руйнуй тепер їхньої праці. Даю собі ще три дні.

Пізніше.

У мене таке відчуття, що моє життя там ще не закінчене, ще не є завершеною цілісністю. Книга, і яка! — посередині якої я застрягла. Я так хочу читати далі. Іноді в мене виникало таке відчуття, ніби все моє життя було суцільною великою підготовкою до життя в тій громаді — в той час як моє життя таки завжди було в усамітненні?

Пізніше.

Плоди і квіти будь-де мають ґрунт, у який вони були посаджені, хіба не в цьому сенс? І чи не треба нам докластися до того, щоби цей сенс зматеріалізувати?

Я думаю, що я цього навчуся.

Треба віддалитися від усіх тих назв, вони годяться для спеціалістів. Як це назвати — кровотеча шлунку, чи виразка, чи недокрів'я — знати не обов'язково, щоб знати, в чому річ. Мені доведеться якийсь час, очевидно, лежати в ліжку, я ще не хочу починати, придумую всілякі облудні висновки, щоб розказати собі, що це не страшно і що я в середу спокійно можу їхати. Стоятиму на своєму: даю собі три дні. І якщо я й тоді ще буду така скута бронею слабкості, яку я зараз відчуваю навколо себе, тоді я на якийсь час відступлюся, тобто — я відступлюся від своєї власної впертої програми. А якщо я знову почуватимуся здоровою у понеділок? Тоді я піду до Нойберґа[284*] і скажу чарівно, як я вмію — так, я вже бачу, як це буде, як я посміхаюся, показуючи новий порце-

[284] Др. Юліус Нойберґ, лікар-терапевт в Амстердамі.

ляновий зуб із золотою облямівкою: «Лікарю, я прийшла до вас поговорити як друг до друга, послухайте, справи отакі, і я все одно дуже хотіла би поїхати, чи ви вважаєте це припустимим?». І я вже тепер знаю, що він скаже «так», бо я дам йому сказати «так» — з таким навіюванням я йому це піднесу. Я дозволю йому сказати те, що я хочу почути. Отже, отак живуть люди. Вони використовують інших для того, щоб самих себе впевнити у чомусь, у що вони у глибині серця не вірять. Тоді шукають в інших інструмент, щоб перекричати власний внутрішній голос. Якби люди дослухалися трохи більше до власного внутрішнього голосу, якби спробували, щоб усередині них він залунав, було б набагато менше хаосу.

Я думаю, що я ще навчуся брати на себе мою частку, хай би якою вона була. Я ж багато пізнала за цей один ранок, поки лежу хвора в ліжку.

Я завжди відчуваю таке задоволення, коли бачу, як хитромудро придуманий людиною план раптом виявляється марнотою, не чим іншим, як марнотою. Ми повинні були одружитися, повинні були нести разом труднощі часу. Тепер одне виснажене тіло лежить під могильним каменем — як цей камінь, до речі, виглядає? — у найвіддаленішому куточку того великого заквітчаного цвинтаря Зоргвлід, а я лежу, скута бронею слабкості, у цій маленькій кімнатці, в якій живу вже майже шість років. Марнота марнот; що не було суєтним, так це те, що я відкрила в собі, що можу цілковито прикипіти до людини, пов'язати себе з нею й поділити з нею складнощі. Це не було суєтним. А решта? Він розчистив мені дорогу просто до Бога, спершу прорубавши ту дорогу своїми недосконалими людськими руками.

Ні, сестричко, так, як твоє тіло нині почувається під цією ковдрою, мені геть не подобається.

Не мати змоги бути мобільною — це жахливо. А якою ж я була мобільною, мій Боже, якою ж я була мобільною. Я ще дивувалася з того й захоплювалася тим, як я крокувала в авангарді Твоїми незвіданими шляхами з рюкзаком за моєю нетренованою спиною. Для мене це було таке велике диво. Для мене враз прочинилися запасні двері у «світ», щодо якого я думала, що він для мне закритий. І наскільки ж він був для мене відкритий.

Але тепер я страшенно захворіла, я чесно це відчуваю. Даю тобі ще два з половиною дні.

Пізніше я хочу відшукати їх усіх — кожну людину з тих тисяч, що пройшли крізь наші руки на тому клаптику вересового пустирища. І якщо я не знайду їх, то відшукаю їхні могили. Я вже не зможу спокійно сидіти за своїм письмовим столом. Я хочу податися у світ і побачити на власні очі, й почути власними вухами, що ж сталося з тими, кого ми віддали.

Надвечір.

Трохи поблукала будинком. Ах, хтозна, можливо, все не таке страшне, можливо, це просто якесь загальне недокрів'я, яке я там сиропами теж вилікую. Але втім: людина не повинна бути короткозорою й жити тільки ближчою перспективою.

А тепер я, здається, врятована. «Мені тепер, звичайно, треба стрибати від щастя?», — запитала я у того нотаріуса з однією короткою ногою. Я ж геть не хочу всіх тих папірців, за які євреї б'ються між собою до смерті, чому вони тоді на мене самі сипляться? Я хотіла б сидіти в усіх таборах по всій Європі, хотіла би бути на всіх фронтах, я ж не хочу бути, як то кажуть, «у безпеці», я хочу бути там, де все від-

бувається, я хочу трошки братерства в будь-якому місці, де я перебуватиму серед так званих ворогів, я хочу розуміти, що відбувається, і я би хотіла, щоб якомога більше людей, яких я можу досягти — а я знаю, що можу досягти багатьох, дай мені здоров'я, о Боже — розуміли би події у світі так, як я.

Зранку в суботу [3 жовтня 1942 р.],
о пів на сьому, у ванній кімнаті.

Я починаю нездужати на безсоння, так не можна. Я дуже рано вистрибнула з ліжка і стала навколішки біля вікна. Дерево за вікном стояло без звуку й без руху. І молилася: «Мій Боже, дай мені такий самий великий і потужний спокій, який притаманний і Тобі, і якщо Ти хочеш, щоб я страждала, дай мені велике страждання, що заповнює все, але не давай мені ті тисячі гризучих клопотів, що нічого не залишають від людини. Дай мені спокій і віру. Дай мені бути чимось більшим, дай мені бути кожного дня чимось більшим, ніж тисячею клопотів про щоденне існування. І всі ті клопоти, якими ми переймаємося — про їжу, про одяг, про холод, про здоров'я, — хіба це не є численні вияви недовіри до Тебе, мій Боже? І Ти ж караєш нас негайно за них? Безсонням і життям, яке насправді й не є життям?

Я хочу пролежати спокійно ще пару днів, але потім я хочу стати однією великою молитвою. Одним суцільним спокоєм. Я знову буду повинна нести свій спокій із собою. «Пацієнтка повинна провадити спокійний спосіб життя». Подбай про мій спокій, мій Боже, будь-де. Може бути, що я не матиму спокою, бо робитиму, можливо, не ті речі. Можливо — я не знаю. Я настільки соціальна людина, мій Боже, ніколи й подумати не могла наскільки. Я хочу перебувати серед людей, серед страхів, я сама хочу все побачити і зрозуміти, а пізніше — переказати. Але я так хочу бути здоровою. Я надто

багато думаю тепер про своє здоров’я, і це, звичайно, недобре. Сповни мене такою самою великою непорушністю, яка була сьогодні у Твоєму сірому ранку. Нехай мій день буде трохи більшим, ніж тільки турбота про моє тіло.

Для мене завжди було останнім дієвим засобом вистрибнути з ліжка і стати навколішки у потаємному куточку кімнати.

Я теж не хочу Тебе примушувати, мій Боже: вилікуй мене за два дні. Я знаю, що все мусить рости, що все — повільний процес. Тепер майже сьома. Я зараз уся помиюся холодною водою від маківки до п’ят, а потім тихенько полежу в ліжку, тихенько, як мишка; я вже не писатиму у цьому зошиті, я просто спробую тихо полежати й перетворитися на молитву. Зі мною вже так часто бувало, що я кілька днів почувалася настільки погано, що вже думала, що зляжу на кілька тижнів, і за пару днів все закінчувалося. Але тепер я недобре живу, я хочу щось прискорити. Якщо це хоч якось буде можливо, я хотіла би в середу поїхати. Я знаю: в такому стані, як я є тепер, громаді я не дуже прислужуся, я так хочу, щоб я знову трохи одужала до середи. Справді, мені небагато треба, цього мені буде вже достатньо. Але якщо я *бажаю* чогось з усіх сил, то правильний ритм порушено. Я повинна не бажати чогось, я повинна дати чомусь звершитися в мені. І зараз займаюся не цим.

Хай це не я бажаю, хай справдиться воля Твоя.

Трохи пізніше.

Звичайно, це повне винищення, але переживаймо його насамперед граціозно.

У мені живе не поет, в мені живе часточка Бога, яка може перерости в поета. У таборі ж повинен бути поет, який і там переживатиме життя, як поет, і його оспівуватиме.

Вночі, лежачи на лежаку посеред жінок і дівчат, що тихенько сопли, говорили вголос уві сні, нишком плакали й перевerталися з боку на бік — жінок і дівчат, які вдень так часто говорили: «Ми не хочемо думати», «Ми не хочемо відчувати, інакше збожеволіємо», — мене іноді сповнювала безмежна ніжність, і я лежала без сну і пропускала крізь себе події, ті враження, яких сталося забагато за той задовгий день, і думала: «Дай мені, прошу, бути мислячим серцем цього бараку». Я знову хочу ним бути. Я хотіла би бути мислячим серцем цілого концентраційного табору. Я лежу тут тепер із таким віднайденим терпінням і спокоєм, я також уже почуваюся набагато краще — не силувано, а справді краще. Читаю листи Рільке «Über Gott», кожне їхнє слово сповнене значенням для мене, я могла би сама їх написати; якби я їх написала, я б написала їх саме так і не інакше.

Тепер я знову відчуваю сили для подорожі, я також уже не думаю про плани чи ризики, все буде, як буде, і так, як буде, буде добре.

У суботу вдень, о четвертій годині.

Тепер я таки по-справжньому здаюся. Уже бачу, як у середу від'їжджаю, не тримаючись на ногах. Це дуже сумно. І я така вдячна за те, що можу тут спокійно лежати і хворіти, і що про мене дбають. Спершу я повинна цілковито одужати, інакше лише обтяжуватиму громаду. Я гадаю, що таки трохи хвора — з голови до п'ят, затиснена бронею слабкості та запаморочення.

3 жовтня, у суботу ввечері, дев'ята година.

Якщо ти по-справжньому хочеш видужати, ти повинна жити інакше, ніж ти робиш це зараз. Ти не повинна гомоні-

ти з людьми цілими днями, тобі треба зачинитися в кімнаті й нікого не впускати, це — єдиний спосіб. Так, як ти тепер чиниш, — недобре. Можливо, ти ще порозумнішаєш.

Треба молитися вдень і вночі за ті тисячі людей. Не можна і хвилини провести без молитви.

Я знаю, що колись матиму силу висловлювання.

4 жовтня [1942 р.], у неділю ввечері.

Зранку спершу Тіде. Вдень — професор Беккер. Пізніше — Йопі Смелік. Вечеря з Ганом. У голові паморочиться і я почуваюся слабкою.

Боже, Ти даєш мені стільки цінного на зберігання. Дай мені добре берегти це і добре з цим чинити.

Усі ці розмови з друзями нині недобрі для мене. Я зношую себе донезмоги. Я ще недостатньо сильна, щоб усамітнитися для того, щоб віднайти правильну рівновагу між моїми інтровертними й екстравертними сторонами, для мене це — велике завдання. Вони обидві однаково сильно розвинені в мені. Я залюбки спілкуюся з людьми. Мені здається, що завдяки своїй насиченій увазі я дістаю з них найкраще й найглибше, вони відкриваються мені, кожна людина для мене — це історія, яку розповідає мені життя. І мої очі тільки захоплено читають. Життя звіряє мені стільки розповідей, мені потрібно переказати їх далі і прояснити для людей, які самі не можуть читати просто із життя. Боже, Ти дав мені дар вміння читати; дай мені ще, будь ласка, дар вміти записати.

Якось посеред ночі.

Залишилися тільки ми з Богом. Більше немає нікого, хто міг би мені допомогти. Я маю відповідальність, але ще

не зовсім готова її нести. Я ще надто багато граюся й мені бракує дисципліни.

Я через це не почуваюся якось збіднено, навпаки — багатою і спокійною: Бог і я залишилися зовсім самі. Добраніч.

8 жовтня [1942 р.], у четвер після обіду.

Я нині хвора, й нічого не можу з цим вдіяти. Пізніше я позбираю там усі сльози і жахи. Я власне і тепер це роблю — тут, у ліжку. Може, мені тому так паморочиться в голові і мучить гарячка? Я не хочу ставати літописцем жахіть. Буде достатньо інших. І не хочу писати про сенсації. Сьогодні зранку я ще сказала Йопі: «І все ж я щоразу повертаюся до того самого — життя таке прекрасне. І: я вірю в Бога. І я хочу перебувати всередині того, що люди називають "жахіттями", і мати змогу сказати: життя прекрасне». А тепер я лежу в куточку із запамороченням і гарячкою і нічого не можу вдіяти. Я щойно прокинулася з такою сухістю і простягла руку за склянкою води, і була така вдячна за той єдиний ковток свіжої води, і подумала: «Якби я тільки могла бути там, щоб піднести ковток води тим із тих багатьох зібраних докупи тисяч, хто цього потребує найбільше».

Я маю завжди це відчуття: о, все не так погано, вгамуйся, все не так погано. Коли якась жінка вкотре сиділа у нас за столом реєстрації й плакала або там була голодна дитина, то я йшла до неї і ставала за нею, захищаючи, схрестивши руки на грудях, і легенько посміхалася, і промовляла про себе до такої зіщуленої і засмученої маленької постаті: «Усе це таки не так погано, точно не так погано». І я так і продовжувала там стояти і просто була там, адже що тут людина могла б удіяти? Іноді я сідала біля людини й клала руку на плече, й майже нічого не казала, й просто дивилася в обличчя. Для мене ніколи нічого не здавалося дивним — жодний вираз

людського суму. Усе здавалося мені таким знайомим, ніби усе я вже знала наперед і вже колись переживала. Дехто казав мені: «Отже, в тебе сталеві нерви, якщо ти можеш витримувати таке». Не думаю, що маю сталеві нерви, вони, навпаки, дуже чутливі, але «я можу це витримати». Я маю мужність дивитися будь-якому стражданню просто в очі, я його не боюся.

І щоразу наприкінці дня в мені було це відчуття: мені так подобаються люди. Я ніколи не відчувала озлоблення через те, що їм вчинили, а натомість — завжди любов до того, як вони вміли витримувати все, все ж уміли витримати це, хай там як мало внутрішньо підготовлені вони були щось витримувати. Русявий Макс зі своєю наголо поголеною головою, на якій волосся знову почало відростати, й зі своїми м'якими блакитними очима мрійника. Із ним так жорстоко повелися в Амерсфорті, що його не могли «етапувати» далі, й він залишився в нашому шпиталі. Одного вечора він детально розповів про те, що з ним зробили.

Інші пізніше занотують усі ці нюанси. Це, очевидно, також необхідно для того, щоб передати нащадкам повну історію цього часу. Мені не потрібні численні деталі.

Наступного дня [п'ятниця 9 жовтня 1942 р.].

Тоді раптом зайшов батько, й усі забігали. «Солодкава черничка» й «донкіхотство», і «Господи, звільни мене від такого бажання того, щоб мене зрозуміли, але вчини так, щоб я розуміла».

Зараз одинадцята година ранку. Йопі, напевне, приблизно зараз прибула у Вестерборк. У мене таке відчуття, ніби частина мене там. Сьогодні зранку я знову долала багато нетерплячості та пригніченості щодо болю у спині й важкості в ногах, які так хотіли би податися у світ, але ще не можуть

цього зробити. Але все минеться. Не треба бути настільки матеріалістичною. І поки я тут лежу, хіба я не мандрую у світі?

Крізь мене перетікають широкі ріки й у мені здіймаються високі гори. За чагарником мого неспокою та сум'яття простягаються широкі рівнини мого спокою та смирення. У мені — всі ландшафти. І для них усіх є місце. В мені земля й в мені також небо. І те, що люди змогли винайти щось на зразок пекла, мені абсолютно зрозуміло. Своє пекло я вже не переживаю — раніше я пережила його на все життя наперед — але пекло інших я можу відчувати дуже сильно. Так має бути; інакше людина стала би самовдоволеною.

І хай як парадоксально це прозвучало: коли людина надто концентрується на тому, щоб тілесно бути разом з іншою, своєю коханою людиною, коли вона кидає всі свої сили на прагнення до тієї людини, насправді вона щось відбирає у цієї людини. Бо тоді у неї не залишається сил на те, щоб справді бути разом.

Я знову почитаю Святого Августина. Він такий суворий та осяйний. І такий пристрасний і сповнений смирення у своїх любовних листах до Бога. Насправді, єдині любовні листи, які людині варто було би писати — це листи до Бога.

Чи буде це зарозумілим з мого боку, якщо я скажу, що маю в собі забагато любові, щоб віддати тільки одній людині? Мені здається інфантильною ідея того, що людина може кохати все своє життя тільки одну людину й нікого іншого. У цьому є щось дуже збіднене й убоге. Чи навчиться людина з часом розуміти те, що любов до людини приносить настільки більше щастя і плодів, ніж любов до статі, що тягне соки з громади?

Я складаю руки в жесті, який полюбила, й у темряві проказую нісенітні й серйозні речі до тебе й випрошую благословення на твою чесну, гарну голову; усе докупи це можна було би назвати «молінням». Добраніч, мій дорогий!

У суботу ввечері [10 жовтня 1942 р.].

Гадаю, що можу усвідомити й витримати все, що дають ці часи. І коли хвилі починають здійматися надто високо й коли я вже зовсім не можу нічого збагнути, тоді зі мною все одно ще залишаються дві складені руки й похилені коліна. Це жест, який нам, євреям, не передавався з покоління в покоління. Я мала важко навчатися його. Це — мій найдорожчий спадок від чоловіка, чиє ім'я я майже забула, але чиєю найкращою частиною я й далі живу.

Насправді в мене була цікава історія: історія дівчини, що не могла стати навколішки. Або, якщо трохи змінити: історія дівчини, що навчилася молитися. Це — мій найінтимніший рух; інтимніший за ті, які я маю, коли разом із чоловіком. Адже людина не може вилити всю свою любов на одну людину?

У неділю вдень, 11 жовтня [1942 р.],
між двома періодами сну.

Я сильніше й сильніше починаю усвідомлювати те, що в тобі є матерія, чи як це назвати, яка живе своїм життям і з якої можна ліпити. Із цієї матерії я можу створити цілу низку життів, що всі живитимуться мною. Я керую тією матерією ще далеко недостатньо. Можливо, в мені ще замало віри в її власне життя, в її власні життя. Сама я не можу запропонувати нічого іншого, окрім того, що надам місце, де ці життя зможуть розкритися, і я сама не зможу дати нічого іншого,

крім руки, яка триматиме ручку, яка запише ці життя з їхнім розумінням і досвідом.

[Понеділок] 12–10–42.

Численні враження лежать, мов сяючі камінці на темному оксамиті моїх спогадів.

Вік душі — це не той самий вік, який зазначено в метриці. Я думаю, що душа вже під час народження має певний вік, який далі не змінюється. Людина може народитися з дванадцятирічною душею. І коли їй виповниться вісімдесят, душі буде так само дванадцять і не більше. Людина також може народитися з душею, якій тисяча років, й іноді бувають дванадцятирічні діти, за якими помічають, що їхнім душам тисяча років. Я вірю, що душа — найменш усвідомлена частина людини, насамперед серед західноєвропейців, гадаю, що східна людина набагато більше «проживає» свою душу; західна людина насправді й не знає добре, що з нею робити, й соромиться своєї душі, неначе вона — щось аморальне. Душа — це не те саме, що ми називаємо «духом». Є багато людей, у яких багато «духу», але мало «душі».

Учора я запитала у Марії про одну людину: «Вона розумна?».
«Так, — відповіла Марія, — але тільки головою».
Ш. завжди казав про Тіде: «Вона має “seelische Inteligenz”»[285].

Коли Ш. і я, бувало, говорили про нашу велику різницю у віці, він завжди казав: «Wer sagt mir, daß Ihre Seele nicht älter ist als meine?»[286].

---

[285] *Душевний розум (нім.).*

[286] *Хто мені скаже, що Ваша душа не старша за мою? (нім.).*

Іноді те почуття знову починає горіти в мені ясним полум'ям й вириватися на всі боки, коли, як тепер, та дружба і той чоловік, і минулий рік зринають у мені на повний приголомшливий зріст.

А тепер я, як це називається, хвора й маю недокрів'я, й більш-менш прикута до ліжка, й усе ж кожна хвилина приносить якнайбільше плодів; як воно буде, коли я знову одужаю? Щоразу маю славити Тебе за це, мій Боже: я така вдячна Тобі, що Ти дав мені таке життя.

Душа — це щось зроблене з вогню та гірського кришталю. Це щось дуже суворе й по-старозавітному тверде, але й таке м'яке, як рух, яким він іноді пучками обережно пестив мої вії.

Увечері.

А потім знову бувають миті, коли життя таке гнітючо важке. Тоді я водночас розбурхана, неспокійна й утомлена. Сьогодні вдень мала кілька митей дуже сильного творчого переживання. Я тепер почуваюся вижатою, як після випущення сімені.

І тепер не можу робити нічого іншого, окрім як залізти під ковдру й набратися терпіння, поки ці пригніченість і розпорошеність не відпадуть від мене. Раніше в такому стані я чинила щось божевільне: йшла пити з друзями чи думала про самогубство, або читала всю ніч сто книжок упереміш.

Людина має прийняти те, що іноді має свої «unschöpferische»[287] миті; чим чесніше людина це прийме, тим швидше ця мить мине. Людина повинна мати мужність зробити перерву. Повинна наважитися побути на якийсь час порожньою та пригніченою. Добраніч, мила обліпихо з дюн.

---

[287] *Нетворчі (нім).*

Рано-вранці наступного дня [у вівторок 13 жовтня 1942 р.].

Я шалено розмахую олівцем, мов косою, але не можу викосити численні нарости мого духу.

Деяких людей я ношу в собі, мов бутони, й даю їм змогу розкритися в собі. Інших ношу в собі, як нариви, поки вони не прорвуть і не витікатимуть гноєм (Франс Біренгак).

«Vorwegnehmen»[288]. Не можу підібрати для цього гарного голландського слова. Тут лежачи від учора, я вже трохи осмислюю ті численні страждання, які ще треба буде осмислити по всьому світу. Вже даю прихисток дрібці страждання майбутньої зими. За один раз це все одно не вдасться. Для мене буде сьогодні важкий день. Поки залишуся просто лежати і «nehme vor» дещо з тих важких днів, які настануть.

Якщо я страждаю через беззахисних, чи це не через те беззахисне, що є в мені?

Я розломила своє тіло й розділила його між чоловіками. Чому б і ні, адже вони були голодні й терпіли так довго?

Я завжди згадую про Рільке. Він такий дивовижний; він був крихким чоловіком і написав багато зі своїх праць у гостинних палацах, і, можливо, він би загинув в умовах, в яких ми нині маємо жити. Та чи не є це свідченням вірного розподілу — що за спокійних часів і за сприятливих умов чутливі митці можуть для своїх найглибших ідей не відволікаючись шукати найпрекраснішу форму, що пасуватиме найкраще, на що зможуть спиратися люди за буремніших часів, що відбирають більше сил, віднаходячи в цих ідеях готовий прихисток для свого сум'яття і своїх запитань, які

[288] *Випереджати, передбачати події (нім.).*

ще не надаються до розв’язання й утілення у форму, тому що щоденну порцію енергії щодня відбирають буденні потреби? За важких часів людина часто з презирливим рухом відкидає духовні надбання митців із так званих легших часів (але ж бути митцем — це саме по собі вже так важко?), додаючи: «Що нам із цим робити?».

Можливо, це можна зрозуміти, але це короткозоро. І безмежно збіднює.

Хочеться бути пластирем для численних ран.

Листи з Вестерборка

3 липня 1943 р.
Вестерборк.

Йопі, Класе, любі друзі.

Тут у себе на верхньому лежаку триповерхового ліжка я зараз влаштую справжню вакханалію письма: на кілька днів нашу безмірну писанину буде обмежено, тоді я перетворюся на «Kampinsassin»[1] і матиму право лише один раз на чотирнадцять днів написати листа, якого матиму подавати в розгорнутому вигляді. А я все ж іще хотіла обговорити з вами кілька дрібниць. Чи й справді я написала листа, з якого виглядало, ніби в мене вже не ставало духу? Я собі цього практично не можу уявити. Час від часу бувають миті, коли думаєш, що так насправді далі не можна. Але щоразу рухаєшся далі, з плином часу, і знаєш, що так буде, але здається, що пейзаж навколо тебе враз змінився: небо висить низько, у твоєму відчутті життя відбуваються великі зсуви, і серце стає таким сірим, здається, йому тисячу років. Але так не завжди. Людина — це щось дивовижне. Лихо, що панує тут, насправді неможливо описати. Люди живуть у великих бараках, мов щури у брудному водогоні. Багато дітей помирають. Але є також і багато здорових людей. Минулої ночі до нас завезли ешелон з ув'язненими. Бліді, мов віск, і прозорі обличчя. Я ще ніколи в житті не бачила стільки виснаження й утоми на людських обличчях, як тієї ночі. Тоді їх у нас

[1] *Мешканка табору (нім.).*

«пересаджували»: реєстрація, ще одна реєстрація, обшук довготелесими НСБ-івцями[2], карантин — усе це само по собі шлях страждань, що тривав довгі години. Рано-вранці цих людей запхали в порожні товарні вагони. Цей поїзд обстріляли ще в Голландії, звідси затримка. А потім — ще три дні дороги на схід. Паперові матраци на підлозі для хворих. А так — голі вагони з бочкою посередині й близько сімдесяти людей у зачиненому вагоні. Із собою можна взяти тільки вузлик із їжею. Я запитую себе, хто з них доїде живим. І мої батьки теж готуються до такого ешелону — якщо тільки з Барневелда несподівано не надійдуть новини. Я нещодавно прогулювалася з батьком трохи запиленою піщаною пустелею, він надзвичайно милий і весь огорнутий ясним смиренням. Він дуже по-доброму промимрив під ніс: «Насправді, я б радше швидше подався до Польщі, тоді швидше скину це з плечей, за три дні все скінчиться, а так тут не має сенсу затягувати далі це нелюдське існування. І чому зі мною не може статися те, що стається з тисячами інших». Пізніше ми трохи посміялися з підходящого пейзажу, він іноді, немов справжня пустеля, попри фіолетовий люпин, ліхніс і граціозні пташки, схожі на чайок. «Євреї в пустелі, нам уже відомий цей пейзаж». Бачите, іноді такий маленький люб'язний батько, який із усім хоче покінчити, — неабиякий тягар. Але це тільки настрої. Іноді все буває інакше, й тоді ми посміхаємося та дивуємося всіляким речам. За тачками, повними піску, в зашмульганих, незручних спецівках ми зустрічаємо багатьох родичів, яких не бачили вже багато років — юристів, бібліотекаря тощо; кидаємо одне на одного

[2] *НСБ-івці — члени Націонал-соціалістичного руху Нідерландів (NSB), партії, яка підтримувала німецько-фашистський нацизм. З літа 1943 року члени НСБ виконували поліцейські функції в системі німецьких окупаційних військ.*

погляд, не кажучи надто багато. Молодий сумний жандарм сказав мені в одну з ночей, коли прибув ешелон: «Я втрачаю тут по два з половиною кілограми на день, а тут же треба тільки слухати, дивитися й мовчати». Але я відійшла убік. Я хотіла сказати тільки це: нещастя тут справді великі, й усе ж я часто, особливо надвечір, коли день зникає у проваллі за тобою, йду пружними кроками вздовж колючого дроту, й тоді з мого серця — я з цим нічого не можу вдіяти, так вже воно є, і воно має сили підґрунтя — піднімається відчуття: життя — це щось прекрасне та величне, пізніше нам треба буде побудувати ще цілий новий світ, і кожному наступному злочинові й кожному наступному жахіттю нам треба протиставити шматочок любові та доброти, які нам треба в собі відвоювати. Так, нам доводиться страждати, але ми не повинні під цим зламатися. І якщо ми переживемо цей час неушкодженими тілом і душею, але насамперед душею — без озлоблення, без ненависті — тоді й у нас буде після війни право додати своє слово. Можливо, я дуже амбіційна жінка: я би хотіла додати своє маленьке слово.

Ти говориш про самогубство та про матерів із дітьми. Так, звичайно, я можу все це собі добре уявити, але я думаю, що це нездорова тема. Страждання має межу, можливо, людині не дається витримувати більше, ніж вона може витримати; а якщо межі досягнуто, вона просто помирає. Тут час від часу помирають люди, молоді люди, через зламаний дух, тому що вони вже не бачать за цим сенсу. Дуже літні люди мають коріння ще в сильнішому ґрунті і приймають свою долю гідно та смиренно. Ох, тут можна побачити різні типи людей і спостерігати за їхнім ставленням до найважчих й останніх питань.

Я зараз спробую вам написати, як я почуваюся; не знаю, чи цей образ правильний. Коли павук плете свою павутину, хіба він не закидає спершу наперед головні нитки, а потім біжить

по них? Головний шлях мого життя простягається вже далеко переді мною й досягає іншого світу. Таке відчуття, що все, що тут відбувається і ще матиме відбутися, вже було мною переосмислено, я все це вже в собі переробила та прожила, й уже будую нове суспільство, що прийде за цим. Життя тут забирає в мене небагато моїх сутнісних сил — фізично я, може, трохи зношуюся і часто буваю нескінченно сумною, але в серці стаю лише сильнішою. Мені хотілося б, щоб і у вас і всіх моїх друзів було таке саме відчуття, це необхідно, нам ще багато треба разом пережити й попрацювати. І тому я вас закликаю: залишайтеся на вашому внутрішньому посту, якщо ви вже знайшли його, і, будь ласка, ніколи не відчувайте розпачу або суму щодо мене — для цього немає причин.

Родині Леві важко, але вони теж належать до типу людей, яким усе вдасться і які мають внутрішні резерви попри слабке тілесне здоров'я. Діти іноді дуже брудні, тут це найбільша проблема — гігієна. В іншому листі я напишу про них більше. Додаю тут записку, яку почала була писати батькові та матері, але її вже не було потреби відправляти; можливо, там і для вас є щось цікаве.

Також маю прохання, якщо вважатимете його не надто нескромним: передайте подушку, наприклад, стару диванну подушку із соломи, яка з часом не втратить пружності. Але з провінції сюди можна пересилати тільки *листи*-бандеролі не важчі за 2 кілограми; можливо, така подушка важить більше? Але якщо випадково будеш в Амстердамі в Батечка Гана (будь ласка, залишся йому завжди вірною й занеси йому теж цього листа), то, можливо, ти змогла би занести її там на пошту? А так я тільки бажаю, щоб ви залишалися здоровими й радісними, і пишіть час від часу невеличкого листа.

Дуже теплі вітання, Етті.

10 липня [1943 р.]

Маріє, вітаю,

Із цього місця вже поїхали десятки тисяч людей — одягнені та роздягнені, старі та молоді, хворі та здорові — а я й далі могла жити, думати, працювати й радіти. Тепер матимуть поїхати звідси й мої батьки — якщо якимось дивом не цього тижня, то вже точно наступного. І це мені треба навчитися приймати. Міша хоче поїхати з ними, й мені здається, що він так і повинен вчинити; якщо він побачить, як мої батьки звідси від'їжджають, він буде дуже збентежений. Я не поїду — не можу. Простіше з відстані молитися за когось, ніж бачити, як він страждає поряд із тобою. Я не хочу їхати з батьками не через страх перед Польщею, а через страх бачити, як вони страждатимуть. Отже, це — знову боягузтво.

Люди не хочуть цього визнати: що у певний момент нічого вже не можна *вдіяти*, а можна просто бути й приймати. Я почала приймати речі такими вже дуже давно, але це можна зробити тільки для себе й ні для кого іншого. І тому для мене нині тут так відчайдушно важко. Мама й Міша все ще хочуть щось зробити, перевернути весь світ догори дриґом, і я тут абсолютно безсила. Я нічого не можу зробити, я нічого ніколи не могла зробити, я можу тільки прийняти речі на себе і страждати. У цьому моя сила, й це — велика сила. Але вона для мене, не для інших.

Батькові й матері вчора відмовили у Барневельді, як нам учора повідомили. Додали, що вони повинні готуватися до ешелону у вівторок. Міша хоче піти до коменданта і сказати, що він — убивця. Нам треба буде наглядати за ним у ці дні. Батько зовні тримається дуже спокійно. Але в цьому великому бараку він би за два дні помер, якби мені не вдалося покласти його до шпиталю, де з плином часу життя стало для нього теж нестерпним. Він абсолютно безпорадний і не може дати собі раду.

Із моїми молитвами теж все шкереберть. Я знаю: людина може молитися за те, щоб люди мали силу пройти через усе. У мені щоразу зринає та сама молитва: «Господи, нехай це буде швидко». І через це я нині паралізована в усьому, що роблю. Я хотіла би скласти їхній багаж якнайкраще, але в той самий час я знаю: його в них все одно відберуть (ми знаємо це тут дуже точно), то до чого тоді все це тягти із собою.

У мене тут є добрий друг[3*]. Минулого тижня його саджали в ешелон. Коли я зайшла до нього, він рівно стояв переді мною зі спокійним обличчям, його запакований рюкзак стояв біля ліжка, про від'їзд ми вже не говорили, він зачитав мені кілька речей, які він написав, і ми ще трохи пофілософували. Ми не ускладнювали нашим сумом життя одне одному ще більше, посміхалися і сказали, що ще побачимося. Кожен з нас міг нести свою долю. І ось у чому відчайдушність ситуації тут: більшість людей тут не можуть нести свою долю й перекладають її на плечі іншого. І під цим тягарем людина може зламатися — не під тягарем своєї долі. Я відчуваю, що впораюся зі своєю долею; з долею своїх батьків — ні.

Це — останній лист, який я натепер маю право написати. Сьогодні вдень у нас заберуть наші особисті посвідчення й ми перетворимося на «Kamoinsassen»[4]. Отже, тепер треба буде почекати на наступну новину від мене. Можливо, мені вдасться передати листа контрабандою.

Твої два листа отримала.

Бувай, Маріє, подруго.

Етті.

---

[3] Філіп Механік.

[4] *Мешканці табору (нім.).*

11/8 [1943].

Пізніше, коли я вже не житиму на сталевих нарах у країні, обнесеній колючим дротом, я хочу повісити над своїм ліжком світильник, щоб уночі мене огортало світло тоді, коли я захочу. У напівсні в мені часто кружляють думки та історії — такі тендітні й прозорі, мов мильні бульбашки; я хотіла би вловити їх на аркуші білого паперу. Зранку, коли я прокидаюся, я немов у коконі тих історій, я прокидаюся багатою, знаєш. Але тоді бере початок трошки й історія страждання, думки та образи рухаються настільки відчутно навколо мене, вони прагнуть бути записаними, але ніде не можна знайти тихого куточка, іноді я годинами шукаю безпечне місце. Якось посеред ночі до нас зайшла приблудна кішка, ми для неї поставили на туалет коробку з-під капелюшка, й там вона привела кошенят. Я іноді почуваюся зовсім як приблудна кішка, але без коробки з-під капелюшка.

Сьогодні вночі у Йопі народився син. Його звати Беньямін і він спить у шухляді.

Біля мого батька поклали божевільного.

Ох, знаєш, якщо в тебе тут немає чогось дуже сильного, що сприйматиме все зовнішнє лише як мальовничі дрібниці, які не перевищують те велике блаженство (не можу цієї миті підібрати інше слово), яке може бути нашою невід'ємною частиною — тоді ситуація тут насправді безвихідна. Такі — такі нещасні всі ці безпорадні люди, що гублять останній носовичок, мучаться з коробочками, тарілочками, скляночками, запліснявілим хлібом, брудна білизна валяється на лежаку, під нею або біля неї, люди, що є нещасними, бо на них кричать або вороже до них ставляться, але які й самі не помічають, як кричать на інших; маленькі покинуті діти, чиїх батьків уже відправили, а матері інших дітей не звер-

тають на них уваги, бо переймаються власним насінням, яке страждає на пронос і всілякі недуги й нездужання, хоча раніше на здоров'я не було скарг. Ти б тільки бачила цих здичавілих матерів, які сидять у відсутньому, безсловесному відчаї біля колисок зі своїм приплодом, який скиглить і ніяк не розквітне.

Оцю одну сторінку я писала в десяти різних місцях — за моїм столиком для телеграм у робочому бараку, на тачці навпроти мийки, де працює Анна-Марі[5] (стоячи довгі години у спецівці посеред юрби галасливих *rücksichtslose*[6] селянських дітей, чого вона наразі вже не може витримувати, я вчора витирала багато сліз із її обличчя, але не кажи їй, що я це писала (ці записки для тебе можеш показати і Свіп), під час лекції в дитячому притулку, яку давав учора ввечері велемовний професор соціології, сьогодні зранку на вітряному клаптику «дюни» під вільним небом, кожного разу я нашкрябувала ще по кілька слів — а тепер я сиджу в картонній їдальні шпиталю, яку щойно відкрила для себе, це знахідка, де я буду час від часу усамітнюватися.

Завтра зранку Йопі від'їжджає до Амстердама. Вперше за ті кілька місяців тут я відчула легенький укол у дисциплінованому серці через те, що шлагбаум для мене ще залишається опущеним. Та все ж — для кожного свій час. Більшість людей тут бідніша за те, якими бідними вони би мали бути, тому що вони записують свій сум за друзями й родиною в колонку втрат тоді, як те, що серце може так сильно сумувати й так сильно любити, мало би бути віднесеним до найкоштовніших речей. *Du lieber Herrgott*[7], я думала, що знайшла тиху

[5] Анна-Марі ван ден Берг-Ріс.

[6] *Неделікатні, безцеремонні (нім.).*

[7] *О Боже ж милий (нім.).*

місцинку, а тут усе раптом сповнюється комбінезонами, які з грюкотом заносять каструлі зі стамппотом[8], і робітниками шпиталю, які опускаються за дерев'яні столи на обід — зараз лише дванадцята година, піду пошукаю іншого місця.

Спроба пофілософувати пізнього вечора, коли очі злипаються від утоми:

Люди іноді говорять: «Ти все повернеш яскравим боком». Мені здається це таким безнадійним висловом. Усюди є цілком добре. І водночас — цілком погано. Ці два полюси тримають один одного в рівновазі — всюди й завжди. У мене ніколи немає такого відчуття, що я маю щось повертати яскравим боком, усе завжди цілком добре таким, яким є. Будь-яка ситуація, хай наскільки скрутною вона є, є чимось абсолютним і вміщує в себе добре та погане.

Я тільки ось що хотіла сказати: вислів «повертати щось яскравим боком» здається мені огидним; так само огидним мені здається вислів «віднаходити в усьому позитив». Мені хотілося би пояснити тобі ще детальніше, чому саме.

Якби ти тільки знала, як мені хочеться спати, я могла би проспати чотирнадцять днів поспіль. Тепер я віднесу цього листа Йопі, завтра зранку я проведу його до будки жандармів, і тоді він подасться в Амстердам, а я — повз бараки, о, діти мої!

Бувай!

Етті.

[8] Стамппот — традиційна нідерландська страва на основі картопляного пюре.

Вестерборк, 18 серпня [1943 р.].

Тідеке,

Спершу я хотіла пропустити свій день для листів через надзвичайну втому й тому, що думала, що цього разу не матиму, про що писати. Але ж, звичайно, я маю багато чого, про що могла би написати, але я радше просто вільно відпускаю свої думки до вас, ви ж їх все одно вловите. Сьогодні вдень я лежала на лежаку й раптом мусила дещо записати у своєму щоденнику, відправляю цей уривок тобі.

Ти так збагатив мене, Боже, дай мені тепер роздавати це щедрою рукою. Моє життя перетворилося на одну безперервну бесіду з Тобою, мій Боже, одну велику бесіду. Коли я стою в куточку табору — ноги спираються на Твою землю, обличчя підведене до Твого неба — тоді моїм обличчям іноді котяться сльози, народжені із внутрішнього співчуття та вдячності, які шукають виходу. І ввечері, коли я лежу в ліжку і спочиваю в Тобі, мій Боже, моїм обличчям теж іноді котяться сльози вдячності, і це — моя молитва.

Я дуже-дуже втомлена вже кілька днів, але й це минеться; все рухається у своєму глибинному ритмі, й потрібно було навчити людей прислухатися до того ритму, це найважливіше, чого людина повинна навчитися в цьому житті.

Я не борюся з Тобою, мій Боже, моє життя — одна велика бесіда з Тобою. Можливо, я ніколи не стану великою мисткинею, що мені насправді хотілося би зробити, але я вже надто живу в Тобі, мій Боже. Іноді мені хочеться окреслити невеличкі премудрості або тремтливі історії, але я одразу ж приходжу до того самого слова: Бог, і воно охоплює все, і мені вже немає потреби записувати все інше. І всі мої творчі сили перетворюються на внутрішню бесіду з Тобою, хвиля мого серця стала тут ширшою й одночасно – співчутливішою та спокійнішою, й у мене

складається таке враження, що моє внутрішнє багатство чимраз більше зростає.

У непоясненний спосіб над цим вересовим пустирищем останнім часом лине Юл, він і далі наставляє мене щодня. У житті людини трапляються таки дива; моє життя — це ланцюг внутрішніх див; мені добре від того, що знову можу це комусь сказати.

Твоя фотографія лежить у «Книзі годин» Рільке поряд із фотографією Юла, вони обидві лежать у мене під подушкою біля маленької Біблії. Твій лист із цитатами також прийшов, пише ще, будь ласка. Усього тобі найкращого, вітання,

Етті.

Без дати; після 18 серпня 1943 р.

Так, але ж я не можу просто так це сказати тим молодим жінкам з немовлятами, які поїдуть тим порожнім товарним потягом, очевидно, просто в пекло. І мені знову скажуть: «Тобі легко казати, в тебе немає дітей». Але направду, це не має до цього стосунку.

Десь написано слова, з яких я дедалі частіше черпаю сили. Це ж якось так наче: «Коли ти Мене любиш, то мусиш покинути своїх батьків»? Учора ввечері, коли мені знову довелося страшенно боротися за те, щоб не зламатися через співчуття до своїх батьків, яке мене б цілком паралізувало, якби я йому піддалася, ось що я побачила у цих словах: людина не може настільки втрачати себе, сумуючи та турбуючись про власну родину, що через це не матиме більше уваги й любові для свого ближнього. Я більше й більше доходжу до усвідомлення того, що любов до будь-якого випадкового ближнього, до будь-якого образу Божого, повинна перевищувати любов до кревних родичів. Будь ласка, не зрозумій мене тут неправильно. Кажуть, що це протиприродно…

Я помічаю, що мені ще надто складно писати про це, хоча це так просто пережити у досвіді.

Сьогодні ввечері я піду з Механіком на гостину до Анни-Марі та її хронічного «господаря будинку» — начальника барака, який має власну кімнатчинку. Ми тоді сидітимемо у, по вестерборзьких мірках, просторій вітальні з великим низьким прочиненим вікном — і вересове пустирище за вікном таке розлоге й укрите хвилями, мов море; минулого року я завжди з того місця писала вам листи. Анна-Марі, напевно, зварить каву і господар дому розповідатиме про життя в таборі раніше (він тут уже п’ять років), і Філіп потім напише про це оповідання. Я зазирну до своєї коробочки — погляну, чи немає там чогось їстівного до кави, і хтозна, можливо, Анна-Марі знову зробила пудинг, як минулого разу — тоді це був твій незабутній мигдалевий пудинг, Йетьє[9*]. Сьогодні було тепло; буде гарний літній вечір біля прочиненого вікна з видом на верес. Пізніше Філіп і я підемо розшукаємо Йопі, і, мирне тріо, ми тоді підемо гуляти навколо великого сірого бедуїнського намету, який здіймається над піщаною рівниною; раніше в тому наметі тримали людей із вошами, а нині — вкрадене в євреїв майно, яке вирушить до Німеччини як *Liebesgabe*[10] або прикрасить будинок коменданта. За тим наметом сонце щовечора показує нову виставу свого заходу. Цей табір на вересовому пустирищі в Дренте дає притулок багатьом ландшафтам. Я вважаю, що свій всюди гарний, і також у тих місцевостях, про які в підручниках з географії пишуть, що вони висохлі, безплідні та позбавлені фантазії. Більшість книжечок зазвичай ні на що не здалі, їх треба буде наново переписати.

---

[9] Йет ван дер Гаген.

[10] *Дар любові (нім.).*

Мого щодвотижневого листа я написала Тіде; тепер ми можемо писати тільки з одного боку аркуша.

Ой лишенько, де ви роздобули таку розкіш — ті 250 грамів масла, я геть перелякалася, той шматок був величезний. Пробачте це матеріалістичне завершення. Тепер о пів на сьому: зараз я мушу спершу подбати про родину.

Мої щирі, щирі вітання вам усім.

Етті.

У неділю вранці, 21/8 ’43 [= 22 серпня 1943 р.].

У пологовому відділенні лежить немовля дев’яти місяців, із яким усі носяться, дівчинка. Це щось дуже гарне, миле й блакитнооке. Вона потрапила сюди кілька місяців тому як «S-Fall» (випадок у покарання, потрібне пояснення), відкопана поліцією в якійсь клініці. Ніхто не знає, хто або де її батьки. Її тримають наразі у пологовому відділенні, сестри там вельми прив’язалися до цієї іграшки. Але ось що я хотіла розповісти: на початку свого перебування тут це немовля не мало права бути винесеною надвір, інших немовлят вивозили у візочках на свіже повітря, але вона мала залишатися всередині — адже це був «S-Fall»! Я перепитала про це у трьох різних сестер, я тут щоразу натрапляю на речі, які здаються мені неймовірними, але щоразу мені їх підтверджують.

У своєму бараку-шпиталі я зустріла тоненьку, недогодовану дівчинку дванадцяти років. Так само безтурботно і просто, як інша дитина розповідала б мені про математику у школі, вона мені сказала: «Так, я зі штрафного бараку, я — випадок у покарання». Хлопчик трьох із половиною років розбив палицею шибку, на нього сильно нагримав батько, хлопчик голосно розплакався, примовляючи: «Оооо, тепер я потраплю у п’ятдесят перший (=в’язниця) і тоді муситиму сам їхати у штрафному ешелоні». Приголомшує, про що діти

між собою говорять; я чула, як один хлопчик казав іншому: «Та де — ні, стодвадцятитисячні штампи не найкращі; от якщо ти наполовину арієць та ще й португалець — оце добре». Анна-Марі чула, як одна мати казала своїй дитині на вересовому полі: «А якщо ти зараз гарненько не поїси пудинг, то їхатимеш в ешелоні без мами!».

Сьогодні зранку сусідка з лежака над моєю мамою впустила пляшку води, більша частина якої розлилася на мамине ліжко. Щось таке тут — це одразу природна катастрофа, про розміри якої ви собі заледве можете скласти уявлення. У зовнішньому світі з нею можна порівняти будинок, пошкоджений повінню.

Я так і продовжую писати з їдальні шпиталю. Це — справжній індіанський зруб. Низький барак із необтесаних колод, столи та лавки з необтесаних колод, маленькі віконця, що грюкають, і більше нічого. Я дивлюся з вікна на клаптик сухого піску, недбало порослий травою, оточений валом з піску, що його викинули з рову. Уздовж нього зміїться закинута колія; в будні дні напівголі, засмаглі на сонці чоловіки граються там вагонетками. Звідси не відкривається вид на вересове пустирище, яке видно з будь-якого іншого місця цього дедалі більшого індіанського поселення. За колючим дротом — низькі кучеряві чагарники, вони чимось схожі на маленькі сосни. Цей клаптик ландшафту, від якого віє немилосердною сухістю, зруб із необтесаних колод, піщані дюни, смердючий вузький рів — усе це чимось нагадує поселення золотошукачів, має щось від Клондайку.

Навпроти мене за столом із необтесаних колод Механік гризе авторучку: іноді ми зиркаємо одне на одного поверх наших вимережених словами аркушів. Він ретельно й точно, майже як службовець, реєструє те, що тут відбувається. «Це занадто, — враз каже він. — Я, справді, можу про різне пи-

сати, але тут я наче перед проваллям — чи мов перед горою, це занадто».

Тут знову починають з'являтися люди, і громадяни у зношеному одязі та зі штампами збираються їсти брукву з емальованих мисок.

6–7/9 '43

Пане Вегеріф, Ганс, Маріє,

Тіде й усі інші, кого я, можливо, не дуже добре знаю.

Мені буде не просто розповісти вам про все це. Усе сталося так раптово, несподівано. Дивно — й досі несподівано, й досі раптово, хоча ми вже давно готові й налаштовані на це. Так воно, зрештою, й було, вона була готова й налаштована. І, на жаль, вона теж поїхала.

Новина надійшла надвечір у понеділок — повідомлення з Гааги про те, що запит на повернення Міші визнано недійсним і що він з усіма його родичами повинен бути етапований 7 вересня. Чому? На це запитання часто неможливо знайти відповідь. Ми сподівалися й вірили спочатку, що справи не повернуться таким боком. І для неї ж напевне можна буде зробити виняток, особливо через те, що саме сьогодні було досягнуто домовленості, що відправку шістдесятьох колишніх співробітників юденрату поки що буде відкладено. Ми вже швидко зрозуміли, що стосовно Міші і старшого покоління нічого не можна було змінити, але що Етті ще мала всі шанси.

Тому ми сконцентрувалися на тому, щоб терміново підготувати багаж для трьох осіб. Ох, вони всі це дуже мужньо переносили, всі вже тривалий час знали, що рано чи пізно це станеться, а наступного тижня всі батьки, без винятку *всі* батьки тих, хто носить червону зірку, будуть вивезені. А Міша вже вирішив, що добровільно поїде зі своїми батька-

ми. Зі своїми батьками, задля яких він був готовий і налаштований віддати особисті привілеї. А тепер новина надійшла лише на тиждень раніше, так, трохи несподівано, але це ж, зрештою, тільки відмінність у темпі. Але для Етті це була дуже неочікувана новина, оскільки вона не хотіла їхати зі своїми батьками і прагнула пережити цей новий досвід не обтяженою тиском сімейних зв'язків. Для неї це був як удар, який її у буквальному розумінні звалив з ніг. Однак за годину вона знову повернулася до нас і переключилася на нову ситуацію з надзвичайною швидкістю. Ми пішли разом у барак № 62 і довгі години не покладаючи рук шукали, пакували, збирали й відбирали всілякі предмети одягу та харчові продукти.

Батько Етті виражав свою знервованість у гумористичних репліках, які щоразу дратували Мішу, бо він вважав, що той не сприймає все достатньо серйозно. Міша так і не міг зрозуміти, чому запит на повернення, який здавався таким безпрограшним, зараз було раптом визнано недійсним, і він постійно намагався відправити мене до більш чи менш важливих *Beziehungen*[11]. Він міг зрозуміти, що тут не можна було змінити рішення з Гааги і що жодні зусилля в таких випадках не могли принести плодів. І все ж він залишався спокійним і сприйняв звістку з розумінням. Йому було дуже боляче прийняти необхідність залишити тут свої численні партитури. Я запхав з чотири композиції до його рюкзака, а решта (зі щойно прибулим пакетом з новою порцією включно) запакована зараз у валізу, яку я відправлю в Амстердам за першої ж нагоди.

Мати Г., як завжди діяльна, якнайкраще подбала про все необхідне і сповнила цей день подиву гідним спокоєм.

---

[11] *Контактні особи, зв'язки (нім.).*

Раніше під час нічних відправлень часто бувало так, що вся родина не спала всю ніч через галас і збудження, які спричинює підготовка до переїзду у великому бараку. Цього ж разу вони всі мирно спали, коли ми з Етті прийшли о третій годині подивитися, чи можна продовжити пакування. Тому ми спершу пішли розпитати, чи не було можливості для відтермінування відправки для Етті. На наш подив ми тоді вперше зауважили, що справи виглядали дуже кепсько.

Поки Етті займалася батьками та братом, її подруги в бараку все охайно поскладали для неї, все було в порядку до найменших дрібниць.

Після того, як керівництво юденрату повідомило, що для неї нічого не можна було зробити, ми вдалися до останньої спроби й написали листа головному *Dienstleiter*[12] із проханням втрутитися.

Можливо, тоді ще у потязі щось можна буде змінити. Але тоді, отже, все має бути підготовлено до відправлення; спершу батьки та Міша подалися до потягу. І зрештою я відвіз на тачці добре натоптаний рюкзак і подорожній кошик, до якого були прив'язані миска і склянка. І ось вона пішла дорогою до потягу, яку вона тільки чотирнадцять днів тому описувала у своїй незабутній манері. Весело розмовляючи, посміхаючись, маючи добре слово для кожного, хто зустрічався їй на шляху, повна іскристого гумору, можливо, трохи журливого гумору, але це була справді наша Етті, якою ви всі її знаєте. «Я взяла із собою свої щоденники, і Біблію, і російську граматику, і Толстого, я й гадки не маю, що ще є в моєму багажу». Один із наших керівників ще прийшов попрощатися й повідомив, що надав усі аргументи, але даремно. Етті подякувала йому «у будь-якому разі за надання аргументів». І просила, щоб я

[12] *Керівник служби (нім.).*

вам повідомив, як усе відбувалося й в якому доброму стані поїхали вона та її родина.

І ось так я тепер і сиджу — трохи сумний за тим, що втрачене, але й не зовсім, бо така дружба, як дружба з нею, не може бути втраченою, вона просто є і залишається назавжди.

Я написав це й на маленькому клаптику паперу, якого запхав їй у руку в останню мить.

Я втрачаю її з поля зору і блукаю територією. Намагаюся ще когось знайти, хто зміг би щось змінити, але всі спроби даремні. Бачу, як у вагон № 1 сідають матір і батько Г. з Мішею. Етті потрапляє у вагон № 12 після того, як відшукала доброго знайомого у вагоні № 14, якого ще в останню мить зняли з потягу.

І ось потяг від'їжджає, пронизливий свисток — і тисячі «transportfähigen»[13] зрушують з місця. Ще у спалаху проминає Міша, який рвучко махає рукою на прощання через щілину в товарному вагоні № 1, а з вагону № 12 долітає радісне «буваааай!» Етті і… їх немає.

Її немає. Ми так і стоїмо обібрані, але не з порожніми руками. Ми незабаром знову віднайдемо одне одного.

Для багатьох це був важкий день. Для Корманна, для Меха і для всіх, хто так довго і постійно спілкувався з нею. Це все ж не одне й те саме, коли хтось відчутно недалеко від тебе й коли його дух оповиває його. Перше відчуття все ж має щось від пустки.

Але ми рухаємося далі, поки я це пишу, все рухається далі, а сама вона рухається все далі й далі на схід, куди вона, зрештою, так прагнула дістатися. Насправді мені здається, що вона навіть трохи тішилася з того, що тепер переживатиме і цей новий досвід, що вона могла сама пережити все-все,

[13] *Призначені до відправки (нім.).*

що нам приготовано. І ми ще побачимося з нею; в цьому ми (її особливі друзі тут) всі погоджуємося. Після відправлення я говорив із маленькою росіяночкою та її різними іншими протеже. І лише їхні реакції на те, що вона поїхала, красномовно свідчили про те, скільки любові й вірності вона віддала цим людям.

Пробачте мені, що маю повідомляти про це вам у такий недосконалий спосіб. Вам, хто звик до кращих оповідей, краще висловлених. Я знаю, що багато запитань залишається без відповіді, і насамперед запитання: чи не можна було цього уникнути? На це я можу точно відповісти: НІ! Очевидно, так мусило бути.

Я спробую переслати вам деякі книжки Етті, коли для того з'явиться можливість. Я хотів би відправити її друкарську машинку Марії — вона саме сказала мені кілька днів тому, що хотіла би цього. Але я не знаю, чи вдасться.

Час від часу я ще писатиму. Зараз додаю ще кілька відкритих цензурою листів, які прийшли для Етті. Будь ласка, відішліть їх назад відправникам.

Зичу вам усім сили. Ми всі повернемося, і люди, як Етті, проб'ються крізь найважче. Я часто думаю про вас.

Йопі Влесгауер.

Підґрунтя, дилеми та непорозуміння під час упорядкування й публікації «Поламаного життя»[1]: післямова

Коли я готував цю післямову, мені повсякчас хотілося звернутися до оригінальних зошитів щоденників Етті. І до стосика листів, і до зчеплених заіржавілою скріпкою аркушів передрукованого тексту. Це був добре знайомий пакет матеріалів, який супроводжував мене протягом трьох років — від початку 1980 року до кінця 1983 року, в період повільного танцю навколо унікального манускрипту. На початку спадщина Етті лежала в мене вдома на письмовому столі непорушно у формі непривабливої купки паперу — текст, надрукований на машинці-інваліді.

Певне відчуття провини перед Класом Смеліком, чоловіком, який передав мені матеріал із проханням поглянути на нього, змусив мене передивитися надрукований текст. Смелік повідомив, що можна було не поспішати; щоденники, уривки з яких були передруковані, вже пропонувалися кільком видавництвам у п'ятдесяті та шістдесяті роки. І їх було відхилено. Я прочитав перший рядок. Що це?.. А потім ще один, і я сів і, зацікавлений, почав читати. Дивовижна купка аркушів – пожовклі сторінки, на яких рядки іноді починають повзти донизу, і літери, що розпливаються; папір заплямований, затхлий, старий. Вони взяли мене за живе.

[1] Див. прим. на стор. 8.

П'ятнадцять передрукованих аркушів, можливо. Я повідомив Смеліку, що хотів би почитати більше. Він зрадів і тактовно позабирав зошити зі щоденниками, беручи чи не по одному за раз, у своєї зведеної сестри Йоганни Смелік, з якою мав непрості сімейні стосунки. Переді мною постали зошити, списані почерком, що не надавався до прочитання, щоденники невідомої, яка, очевидно, була надзвичайно вправною в умінні записувати якомога більше слів на одній сторінці та яка, напевно, не переймалася тим, чи читатимуть її щоденники колись очі сторонньої людини. Зошити, повні ієрогліфів — це практично нездоланна перешкода для видавця, який із першого ж дня у видавництві чув: ніколи не приймай манускрипту, писаного від руки! Це, звичайно, не дуже приваблива презентація автора. Чесно кажучи, у мене опустилися руки. Я довгі місяці не торкався щоденників, поки не знайшов двох розшифровувачок цього почерку — Анну Шрьодер та Елс Веферс Беттінк. Якщо передати стисло — навесні 1981 року зошити зі щоденниками Етті в частинах, не передрукованих Класом Смеліком, було переписано обома розшифровувачками почерком, який можна було прочитати, і процес відбору розпочався.

Тепер, 28 років потому, настала мить пояснити мій вибір і відповісти на деякі критичні зауваги щодо укладення та вступу до «Поламаного життя». Запрошення виступити на міжнародному конгресі в Генті з доповіддю про доробок Етті Гіллесум дало мені поштовх сформулювати деякі речі. Ця післямова є обробкою цієї доповіді.

Спираючись на уривки щоденників, які я вже прочитав, я вирішив опублікувати частину доробку Етті Гіллесум восени 1981 року. Але тільки пізньої весни 1981 року я почав

усвідомлювати, що переді мною лежав винятковий документ. Я перечитав увесь доробок із максимальною концентрацією і відібрав фрагменти. Моєю метою було пов'язати найособистіші та найдорожчі відчуття Етті у змістовно послідовне ціле, частини якого визначають одна одну. Це мало бути логічне відображення того, що вона записала в тих дев'ятьох зошитах. Зробити це не було важко. Численні фрагменти абсолютної чесності, пристрасності, журби, цілковитої самовіддачі та переконливості легко надавалися до цього. Її кохання до Юліуса Шпіра, сімейні обставини, дружні стосунки, читання, релігійний розвиток попри все були само собою зрозумілими фрагментами, які треба було відібрати для публікації.

Але що я не подав, які фрагменти відсіяв і чому?

Найперше, я намагався вилучити якомога більше фрагментів, написаних німецькою мовою: у «Записках, виданих посмертно» з приблизно 580 сторінок щоденника 43 сторінки написані німецькою (і з листів Етті навіть одна чверть написана німецькою; особливо листування з німцем Осіасом Корманном, яке вперше потрапило мені на очі в Єрусалимі у 1985 році, здійснювалося лише німецькою мовою; але тих листів у мене, отже, ще не було під час укладання цієї книги). Попри це в «Поламаному житті» містяться близько вісімдесяти місць, де подано німецькі слова, речення або цитати. Через це після публікації я постійно отримував листи від людей, які жалілися на німецькомовні пасажі у книзі Етті — люди не знали цієї мови.

Також я вилучив численні повтори, які зустрічалися у щоденниках. Наведу приклад: я вилучив гарний фрагмент від 15 березня 1941 року з описом обличчя Шпіра, яке для Етті було «зворушливим ландшафтом». Спочатку, порівнюючи «Записки, видані посмертно» та «Поламане життя», я

подумав: як прикро, що я не включав цього фрагмента. Але бачте, ландшафт обличчя Шпіра виринає знову в нотатках від неділі 16 березня, тобто наступного дня, на мою думку, у кращому контексті, і цей фрагмент я включив до збірки. Цей фрагмент починається, до речі, іншою ремаркою, яку я вже десь читав: «У вівторок зранку, вивчаючи Лермонтова, я записала, що голова Ш. щоразу виринала за Лермонтовим і що я хотіла говорити із цим дорогим обличчям, і хотіла його пестити, і через це не могла працювати». Таке речення точно передає те, що вона записала того вівторка зранку, й тому в мене не було потреби включати уривок, записаний у вівторок. За кілька днів, 19 березня, знову записано: «Ще вчора його обличчя було дорогим ландшафтом…» — і я не став його включати.

Я міг би навести десятки таких прикладів.

Особливо у перших зошитах повторення є численними. Адже писання щоденника — це насамперед розмова із собою, переосмислення, перетравлення, формулювання наново. Щоденник Етті — це «робота на стадії становлення», пошук, безперервний монолог чи діалог. «Внутрішнє життя — це її перша батьківщина», — пише Сем Дрезден у гарній статті у часописі «Де Гідс» (весняний номер, 1990). І ця батьківщина дає прихисток усьому, що відбувалося із Етті. Вона записувала свої сни, переписувала листи до Шпіра, записувала телефонні розмови: хай як це було важливо для Етті, для того, щоб передати сутність її доробку, мені не потрібно було включати це у збірку. Вона розписувала бесіди Шпіра зі своїми пацієнтами: я їх вилучав. Вона подавала цитати з численних книжок: звичайно, я передав у збірці найбільш влучні з них, насамперед, з Рільке, але вилучив цитати з Ратенау, Достоєвського, Суаре, Юнґа, Ґьоте тощо (більшість із них запозичені з 1100 книжок Шпіра, які Етті зберігала у

себе). Вона щоразу повторювала ті самі думки про взаємини чоловіка та жінки і сексуальність: я використав із них кілька яскравих прикладів і міг вилучити решту без шкоди для відображення повноти її позиції. Іноді вона писала про людей, які більше ніде не згадувалися, наприклад, про смерть професора Ван Вейка: і я ці уривки теж не подавав. Я також не включив до збірки кілька інтимних нотаток щодо людей, які ще були живі, як я дізнався на останніх етапах підготовки тексту. Насамперед це стосується пасажів про Діккі де Йонґе та Лісл Леві. Лісл Леві, подруга, яка згадується у щоденниках найчастіше після Генні Тідеман, після публікації «Поламаного життя» висунула мені серйозні докори щодо того, що я надрукував цю книжку. При цьому вона процитувала Свіп ван Вермескеркен, ще одну подругу Етті, яка зазначила, що «в цьому виданні Етті роздягненою провели вулицею Бетховенстрат».

Попри всі ці зауваги та дилеми щодо вибору, який я мусив зробити, я висунув собі сувору вимогу укласти книгу, яка мала би добрий шанс знайти відгук у певної групи читачів. Дуже обсяговий щоденник невідомої жінки міг стикнутися з небезпекою відлякати читачів і потрапити кудись у розпродаж, чого ми у кожному разі хотіли уникнути. Через це мій колишній директор, який прочитав пробну версію, порадив мені знизити запланований наклад із чотирьох до трьох тисяч примірників, як і було зроблено. Але попри ці видавничі зауваги вибір, звичайно, мусив бути репрезентативним і повно відображати ідеї письменниці.

Наслідком цього все ж таки ґрунтовного відбору стало те, що я в неприродний спосіб пришвидшив життя Етті. Я начебто звільнив її щоденники від надмірного «баласту». Уся перша частина щоденника Етті — це майже мантра почуттів і думок про Шпіра. Боюся, що якби я свого часу радикально

не перервав цю мантру, велика частина читачів відклала би цю книжку вже на початку. Це, до речі, абсолютно не знижує цінності щоденників. Етті повинна була так це записувати, вдаючись до постійних повторів, вона мала усвідомити життя зі Шпіром і водночас відшептати його. У «Записках, виданих посмертно» знайшли своє місце всі ці замовляння, потреба сформулювати все до найдрібніших деталей і якомога більше все продумати. І це видання було великою подією не лише для науковців-дослідників, а й для великих шанувальників Етті.

Але повернімося в пізню весну 1981 року. На останніх етапах підготовки публікації — відбір уже було зроблено, тексти було «підготовлено до друку», як це називається, верстальник мусив незабаром братися за свою справу — я встановив, що деякі люди, яких Етті згадує у щоденнику, ще були живі. Анна Шрьодер, яка розшифровувала частину записів Етті, скерувала мене до Ганнеке Старревелд, яку вона, як виявилося, знала особисто. М'ячик покотився далі, і через Ганнеке Старревелд я вийшов на Рут Бюссе-Шпір, дочку Шпіра, й Еварістоса Глассniера. Мені також вдалося встановити адреси Крістіни ван Нотен і ще кількох осіб. Мені також стало відомо — я про це вже згадував — що Діккі де Йонґе і Лісл Леві також ще були живі. У своїй дивній наївності я думав, що ніхто не залишився при житті. Час підганяв, я зібрав якомога більше даних для вступу й написав кілька приміток, спираючись на ту доволі фрагментарну інформацію, яку на той момент мав. Пізніше Клас Смелік і його співробітники виправили цю ситуацію якнайкраще. Додаток із примітками до «Записок, виданих посмертно» — справді взірцевий приклад того, як це треба робити. Більш як дев'ятсот анотацій — це ціла скарбниця даних, маленьких історій про багатьох людей, які зустрічаються у записах

Етті, окупація Нідерландів набирає обрисів, роз'яснюється кожна цитата, кожна прихована алюзія, кожне ім'я. Це — бездоганне доповнення до того, що Етті писала про людей, речі та події. Ти читаєш майже ще одну книжку і заходиш у будинок, двері та вікна якого прочинила Етті.

Між тим у видавництві виникло питання назви щоденника, що мав бути опублікованим. Під час редакційної наради із цього питання той самий директор, який побоювався, що наклад буде зависоким, сказав, що Етті десь писала про «поламане життя». Я одразу сказав, що це має бути назвою. Виявилося, що ця прекрасна назва, близька читачам, народилася з непорозуміння. Якщо прочитати текст уважніше, ніде не згадується «поламане життя», натомість Етті пише про «життя, що зійшло з рейок». Деякі коментатори зазначали, що книжка мала б радше називатися «Наповнене життя». Висновку про наповнене життя доходиш, прочитавши щоденник. Але з такої назви я вичитую радше обожнюване, благочестиве бачення життя Етті. Роки війни, за яких Гіллесум писала свої щоденники, були роками тотального зламу життя та суспільства. «Поламане життя» так, як це дає почути авторка щоденників, стосується зовнішнього світу, але все ж у всій своїй буремності і її власного внутрішнього життя.

Я вжив тут слово «обожнювати», і так проклав місток до звинувачення, яке було висловлено на адресу видавця й упорядника щоденників через довгий час після публікації. Вони належать кільком дописувачам, але найгострішим із них був Ганс Бендін на сторінках часопису «Де Гідс» у третьому числі за 1990 рік. Під заголовком «Творення міфу навколо Етті Гіллесум» він висловив звинувачення, яке полягало в тому, що визнання Етті святою бере свій початок у моєму вступному слові до щоденника. У своєму, до речі, гідному

уваги есеї Бендін зосереджується на кількох аспектах. Він стверджує, що я начебто видав Етті більшою мученицею, ніж вона насправді була, написавши, що Етті знала, що відправка до Польщі означала знищення, але що вона попри це все одно поїхала у Вестерборк, а пізніше з радісним серцем сіла у потяг на схід.

Перечитавши доробок Етті я маю визнати, що Етті і справді усвідомлювала те, що хотіли її знищення. Особливо у перші дні липня 1942 року вона напряму писала про це. Польща означає для неї знищення. «Треба прийняти у своє життя нову впевненість, треба знайти для неї місце: йдеться про наш занепад і наше знищення, щодо цього вже не варто мати жодних ілюзій», — пише вона серед іншого 3 липня 1942 року, і список подібних записів можна було би продовжити. Здається, начебто Бендін забув, що в Нідерландах вперто циркулювали чутки про масові вбивства євреїв і навіть отруєння їх газом, підтримувані передачею Бі-Бі-Сі 2 червня 1942 року новини про загибель 700 000 євреїв на сході — Етті згадує навіть це повідомлення!

Поряд із цим Етті справді мала надію, що переживе війну. У період від приблизно 12 липня 1942 року в її записах майже нічого не пишеться про знищення людей на сході; натомість відбувається незрівнянне внутрішнє зростання, поряд із яким, власне, вже й не залишається місця для реальних думок про загибель, що зустрічалися раніше. Хоча раптом і зринає 3 жовтня між пасажами, сповненими віри й радості, цей стражденний вигук: «Звичайно, це цілковите винищення, але переживаймо його насамперед граціозно». І з цього, я думаю, можна зробити висновок, що обидва явища знайшли притулок в Етті: її переконання в тому, що вона рухалася назустріч знищенню, і її переконання, що вона його переживе.

Бендін абсолютно виправдано згадує підпис, який я подав поряд із титульною сторінкою і яким я хотів показати, що вона вже наперед знала про смерть у Польщі і цілком її прийняла. Він вказує на те, що цей підпис був викривленим текстом і що не подано першу частину речення, в якій вона каже, що, на її думку, вона переживе війну. На жаль, він мав рацію. Не тоді, коли стверджував, що я власноручно змінив той текст (звинувачення, пізніше повторене Марселем Портгейсом і Тео Салемінком в їхній книзі «Тьмяне дзеркало», с. 727), а тоді, коли констатував, що текст викривлено. Ще раніше у своєму есеї Бендін вказує на інший викривлений текст, в якому Етті виступає доброчеснішою, ніж вона була насправді. При цьому він припускає, що це зробила «переписувачка». І справді, саме так і виявилося.

Йоганна Смелік передала мені певну частину щоденника Етті у передрукованому вигляді. Адже з цього все й почалося. Та я не знав, що ця «переписувачка» іноді дуже неточно й неповно резюмувала цілі фрагменти із зошитів, пропускала речення, і ще гірше — кілька разів додала щось «у дусі Етті». Спираючись на колосальний стос передрукованих і переписаних начисто аркушів, що їх мені надіслали три розшифрувальниці, я повинен був укласти книжку. Озираючись назад, я, звичайно, повинен був перевірити в оригіналі підпис, який так яскраво виокремив. Але нагальність публікації взяла гору над ґрунтовним науковим дослідженням правильності поданої роботи з передруку та переписуванню. Тут я хотів би один раз чітко вказати, що я, звісно, власноруч нічого не змінював і не додавав до текстів Етті. Але так само й те, що відповідальність за ці помилки, звичайно, теж лягає на мої плечі. Для двадцять восьмого видання я обрав інший епіграф.

Я повернуся до діяльності Йоганни Смелік. Її вплив поширювався набагато далі: в ретроспективі я бачу, що вона

на мене сильно вплинула, наполегливо повторюючи, що Етті «добровільно поїхала у Вестерборк із почуття солідарності з єврейським пролетаріатом». Бендін закидає мені це речення, яке я використав наприкінці книжки й повторив у вступному слові в трохи іншому формулюванні. Речення у своїй сутності не є неправдивим, але Гіллесум використовує слово «Massenschicksal» і пов'язує з ним те, що вона повинна пережити долю євреїв і не прагне її уникнути. Вислів «почуття солідарності з єврейським пролетаріатом» пасує більше до комуністичних ідей Класа Смеліка старшого та Йоганни Смелік, ніж до Етті: подібна фраза і справді не зустрічається в її доробку. Тим не менше мій вислів досить сильно забарвлений політикою та героїкою й міг спричинитися до плутанини. З огляду на це я трохи змінив своє вступне слово.

Останнє твердження статті Бендіна, на яке я хотів би поглянути серйозно, це констатація того, що я несправедливо пишу таке про Етті Гіллесум: «коли приходить її повістка, вона не вагаючись від'їжджає у Вестерборк». Насправді все було трохи складніше. Етті отримала повістку у Вестерборк, і того ж дня під тиском брата Япа подала свої документи для влаштування на роботу в юденраті, була на неї прийнята, але почувалася від першої ж миті винною й була сповнена відчаю. Вона звернулася з проханням перевести її у табір Вестерборк і за 14 днів після того, як отримала роботу в юденраті, вона добровільно поїхала в табір. Попри те, що я не мав цього на думці, ці слова у моєму вступі до «Поламаного життя» могли докластися до виникнення ореолу святої героїки навколо Гіллесум, і в цьому новому виданні «Поламаного життя» я їх замінив.

У Вестерборку Етті стає авторкою листа, який стає кульмінаційним для її великого літературного таланту, мудрості, співчуття й уміння пробачати. Залишається загадкою, як у

таких хаотичних умовах можна було володіти такою тонкою і незіпсованою здатністю висловлюватися. Десь у куточку за столом серед галасу одного з «…колосальних, наспіх зведених бараків, у цьому вщент заповненому складі для людей, збитому з необробленої вологої деревини, де під низьким небом із білизни сотень людей, що сушиться, стоять триповерхові залізні нари», Етті Гіллесум створила 24 серпня 1943 року свій опис ешелону на схід. Вона вже й раніше, в іншому довгому листі, написаному у грудні 1943 року, виводила прообраз і майже так само приголомшливий образ Вестерборка, але тоді він був створений у спокої її кімнати в Амстердамі. При читанні листа про ешелон у читача забиває дух від усвідомлення того, що він написаний посеред збуреної маси людей, де Етті попри все вдалося сконцентруватися, щоб створити літературну пам'ятку найвищого рівня.

І ще одне, останнє у цій післямові питання, яке виникло після публікації «Поламаного життя», — це позірна відсутність подій війни у щоденнику. Клас Смелік — один із тих, хто вказує на це, й у своєму чітко викладеному та інформативному есеї у збірці «Хочеться бути пластирем численних ран» (Амстердам, 1989 рік) він також говорить: «Критики також дивувалися, що у щоденнику Етті Гіллесум так мало роздумів про події в роки війни. У цьому вбачають доказ того, що Етті Гіллесум не цікавилася реальністю переслідувань. Насправді це не так. Коли прочитати повний текст щоденників, виявиться, що згадане враження виникає як наслідок відбору матеріалу, зробленого в «Поламаному житті». Кінець цитати.

У цьому питанні Смелік спирається на недостовірну інформацію. Я якраз свідомо включив у щоденник якомога більше згадок про війну. Це навіть був один з-поміж моїх

чітко сформульованих вихідних пунктів — проявити, де це можливо, реальність війни в записах Етті. Із цього приводу я порівняв обидва видання й констатував, що в частині «Записок, виданих посмертно», де передруковано щоденники, навіть якщо вона і є вдвічі більшою за «Поламане життя», міститься приблизно стільки ж чітких посилань на театр війни, скільки й у скороченому варіанті. Заразом у «Поламаному житті» є тридцять фрагментів, де чітко згадується війна: Польща, знищення, масові вбивства, концентраційні табори, жовта зірка, всілякі заборони для євреїв, переслідування, трудові табори, отруйні гази, отруйно-зелені поля битви тощо. Але попри існування цих тридцяти записів, будь-хто, хто скаже, що Етті дуже скупо згадує факти війни, матиме рацію. 14 грудня 1941 року вона написала: «Цікаво, як так сталося, що ця війна й усе, що з нею пов'язане, настільки мало зачіпають мене?». Вона не дозволяє війні панувати над її життям, у неї на неї немовби бракує часу. За тиждень до щойно згаданої цитати було здійснено напад на Перл-Гарбор й Америка була втягнута в цю війну. Ані слова про це в Етті. Для неї також не існує і нападу на Росію. Лише пізніше, у Вестерборку, вона опиняється у вирі війни — і витримує це.

І насамкінець ще одне питання — особливість, яка дотепер була ще невідомою. Готуючи публікацію «Поламаного життя», я познайомився з пані Крістіною ван Нотен, жінкою, яка посідала особливе місце в житті родини Гіллесумів. Адже вона надсилала часто пакети з їжею у табір й отримала від Етті багато листів і листівок. Наскільки особливим було це місце, пані ван Нотен відкрила мені тільки з плином часу. Оприлюднення щоденника пройшло дуже успішно, й одного дня пані ван Нотен попросила мене приїхати. Вона жила в гарному будинку на набережній Де Велле у Девентері з видом на річку. Я вже бував там двічі — вона передавала мені

фотографії й розповідала історії про гімназію у Девентері, де вона, на той час молода вчителька класичних мов, навчала Етті в 1930 році.

Вона поставила на стіл коробку, зняла кришку. Коробка була порожньою. Тоді вона потягла за дно, яке відділилося від коробки. Звідти вона дістала стосик листів — щільно списаних аркушів рисового паперу. Можливо, разом там було з двадцять листів. Це було листування між Луї Гіллесумом, батьком Етті, та нею самою. Крістіне ван Нотен розповіла, що між батьком Етті і нею в останній період їхнього перебування у Девентері виникло велике кохання одне до одного. Того понеділка я зміг прочитати ті листи, іноді вона перекладала фрагменти, написані давньогрецькою — освідчення в коханні мовою античних людей, майже трагічний і зворушливий документ про кілька зустрічей, про почуття кохання у неможливій ситуації. Крістіна ван Нотен попросила мене опублікувати ці листи після її смерті, якщо вони кого-небудь зацікавлять. Я щиро пообіцяв їй це. Було навіть нотаріуса запрошено. Але після її смерті листів не було знайдено.

Мені було дуже прикро почути, що під тиском священика, з яким вона була у дружніх стосунках і який її в останні роки життя часто провідував, пані Ван Нотен спалила ці листи. Безперечно, священик бажав тільки блага, але в такий спосіб було втрачено цінний документ.

Пані Ван Нотен розповідала, що Етті була єдиною, хто знав про ці стосунки, і це пояснює, чому Етті написала їй так багато листів — щоб у них наче між іншим розповісти, як велося її батькові. Це також пояснює те, чому пані Ван Нотен організовувала якомога більше пакунків із їжею і дбала про інші справи для родини Гіллесумів. І саме тому останню

листівку, яку Етті викинула з потяга, яким вирушала разом зі своїми батьком, матір'ю та братом, вона адресувала саме Крістіні ван Нотен: «…ми залишили табір, співаючи…». Відтоді ці слова, звернені до Крістіни, облетіли весь світ і в усій своїй стислості означали таке величне прощання.

Це додає ще один вимір до листівки Етті, драматична сила якої вже сама по собі є величезною.

Й.Г. Гарландт, березень 2009 року, Амстердам.

Видавці: *Костянтин Сігов та Леонід Фінберг*

Відповідальна за випуск: *Лідія Лозова*

Переклад: *Наталія Карпенко*

Літературна редакція: *Леся Лисенко*

Коректура: *Наталія Анікеєнко та Лідія Лозова*

Комп'ютерна верстка: *Іоан Залевський*

Дизайн обкладинки: *Ірина Пастернак*

З питань замовлення та придбання книг
***просимо звертатись*:**

Видавництво «ДУХ І ЛІТЕРА»
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Волоська, 8/5, корпус 5, оф. 210, Київ, 04070, Україна
Телефони: +38 (044) 425-60-20
+38 **(050) 425-60-20** (Vodafone)
+38 **(073) 425-60-20** (Lifecell)
E-mail: **duh-i-litera@ukr.net** – відділ продажу
litera@ukma.kiev.ua – видавництво
Сайт та інтернет-книгарня: **www.duh-i-litera.com**

Надаємо послуги «Книга-поштою»